
Інститут держави і права ім. В.М. Корещького НАН України
Українська академія банківської справи
Юридичний факультет

В.В. Сухонос

**Динаміка сучасного
державно-політичного
режиму в Україні:
антиномія демократизму
і авторитаризму**

Суми 2003
«Університетська книга»

УДК 321.6/.7(477)
ББК 66.3(4УКР)
С91

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та Вченою радою Української академії банківської справи

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор В.Д. Бабкін;
доктор юридичних наук, член-кор. АПрН України О.В. Петришин;
доктор юридичних наук, член-кор. АПрН України О.Ф. Скакун

Науковий редактор
доктор юридичних наук, професор В.Д. Бабкін

Сухонос В.В.
С91 Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: Монографія. – Суми: ВДТ «Університетська книга», 2003. – 336 с.

ISBN 966-680-092-6

У книзі досліджується динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні та його антиномії – демократизм і авторитаризм.

Аналізується сутність, виміри і типологія авторитарного режиму, висвітлюються витоки та сучасні проблеми державних режимів України та Росії. Досліджується демократичний потенціал сучасної України через аналіз конституційно-правових засад становлення демократичного режиму в сучасній Україні, а також через аналіз впливу процесів демократизації державного управління на динаміку державного режиму. Особлива увага надається постіндустріальному вектору розвитку української державності через аналіз процесів глобалізації та шляхом висвітлення ролі держави у формуванні інформаційного суспільства в Україні.

Розрахована на викладачів і студентів, політичних і державних діячів, науковців та державних службовців, а також на окремих громадян, хто цікавиться проблемами державно-політичного режиму.

ББК 66.3(4УКР)

ISBN 966-680-092-6

© Сухонос В.В., 2003
© ТОВ «ВДТ «Університетська книга», 2003

ЗМІСТ

Вступ	4
Примітки до вступу	9
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження авторитарних режимів	11
1.1. Сутність, виміри і типологія авторитарних режимів	11
1.2. Порівняльний аналіз державних режимів України та Росії: проблеми, витоки і сучасність	105
Примітки до розділу 1	178
Розділ 2. Потенціал сучасної української демократії.....	190
2.1. Конституційно-правові засади становлення демократичного режиму сучасної України	190
2.2. Реформування державного управління в Україні та його вплив на демократизацію державного режиму	233
Примітки до розділу 2	260
Розділ 3. Нова державність України: постіндустріальний вектор розвитку.....	265
3.1. Українська державність крізь призму глобалізації	265
3.2. Роль держави у формуванні інформаційного суспільства в Україні	286
Примітки до розділу 3	310
Висновки	313
Список використаних джерел	321

ВСТУП

Реформування – це природний процес самооновлення суспільства. Він характеризується системністю і поступовістю якісних змін політичних інститутів, їх структури та функцій. А головне – це цілеспрямований процес, змістом якого є зміни державно-правових інституцій політичного режиму, зразків соціальної поведінки, тих чи інших норм, ідеологічних цінностей, орієнтацій і політичної мови. Глобалізм¹, інформаційна епоха², третя хвиля³, постіндустріальне суспільство⁴, соціально-правова держава⁵ та гуманістичне право⁶ – всіма цими термінами вчені намагаються визначити сутність тієї глобальної трансформації, що зараз переживає світ.

Сучасні соціально-економічні та політико-правові перетворення, що відбуваються в Україні, насамперед зорієнтовані на втілення в життя конституційних принципів демократії, гуманізму, свободи особи, підприємництва, справедливості, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, за якими здійснюється формування змішаної економіки та громадянського суспільства. Зазначені перетворення все більшою мірою набувають внутрішньої логіки, поступово знаходячи своє втілення у відповідних політико-правових структурах. Разом з тим реформа політичної та економічної системи передбачає управління самою реформою. Її необхідно планувати, послідовно оформлювати в систему норм, інститутів і цінностей, регулювати соціально-політичні кризи і публічно-правові колізії, що виникають при цьому, юридичними засобами, щоб не втрачати демократичний вектор розвитку, в ім'я якого, власне кажучи, наша країна і розпочала глобальну трансформацію цивілізаційних засад свого існування. Річ у тому, що свій вплив на суспільство влада здійснює через державу і право, певну структуру владних інститутів, повноваження яких обумовлені принципами організації законодавчої, виконавчої та судової влади. У своїй сукупності ці форми і методи складають поняття державного режиму, що є найбільш динамічним елементом форми держави. Саме він чут-

ливо реагує на всі найважливіші процеси та зміни, що відбуваються в навколишньому економічному та соціально-політичному середовищі (зокрема, у співвідношенні соціально-класових сил). Державний режим значною мірою конкретизує форму держави. Він виступає як важлива складова політичного режиму, що охоплює собою не тільки державу, але і всі інші елементи політичної системи суспільства.

В умовах перехідного стану суспільства, який переживає Україна, проблема функціонування державного режиму набуває надзвичайної гостроти. Як зазначає з подібного приводу кандидат юридичних наук Д. Лук'янець: «Зараз його стан у цілому не відповідає потребам побудови демократичної, правової держави»⁷. Це пояснюється насамперед тим, що для політичних систем перехідного типу характерними є нерозвиненість політичних інститутів, відсутність усталених політичних і правових норм, неприборканість політичних пристрастей, втрата соціальними групами ідейно-політичних орієнтацій тощо.

У перехідних суспільствах надзвичайно швидко відбуваються соціальні зміни, створюються нові політичні інститути, що не тільки значно інтенсифікує соціальну взаємодію груп, спільнот, індивідів, але й посилює стихійність і конфліктність розвитку. У цих умовах перед політичною елітою стоїть складне завдання: протягом усього процесу модернізації підтримувати соціальну систему в стані динамічної рівноваги. Досягнення і підтримання такого стану можливе лише завдяки застосуванню відповідних способів і механізмів функціонування та розподілу державної влади, форм і взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу між собою, а також між іншими соціальними інститутами, форм і методів здійснення державної влади, діяльності політичної опозиції, реалізації правового статусу особи і громадянина тощо. Саме це й охоплюється поняттям «державний режим».

У зв'язку з цим проблема наукового дослідження процесу становлення і механізму функціонування державного режиму перехідного типу привертає до себе постійну увагу вчених та практиків. Справа в тому, що цей режим за своєю структурою є надзвичайно складним явищем, оскільки поєднує в собі деякі риси як уже поваленого тоталітарного режиму, так і демократичного, що знаходиться ще в стадії становлення. Питання загострюється ще й тим, що з самого початку при постановці й аналізі проблеми переходу від тоталітаризму до демократії переважала точка зору

тих політиків і вчених, які вважали за необхідне обов'язкове посилення авторитарної влади. Основним аргументом при цьому була апеляція до світового досвіду, який, на їхню думку, свідчив, що сильна авторитарна влада може, за певних обставин, вести країну до демократії й економічного процвітання і досягти на цьому шляху значних успіхів. Так, наприклад, старший науковий співробітник відділу глобальних систем сучасної цивілізації Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України О. Шморгун вважає, що «авторитарна форма правління має величезний антикризовий потенціал. Абсолютно невірним є ототожнення її з тоталітаризмом, який є руйнівним за самою своєю природою. Перед лицем тих глобальних і регіональних загроз, які повною мірою виявляться у найближчі роки, передумовою справжнього національного порятунку в Україні може стати тільки повноцінна президентська республіка особливого авторитарного типу»⁸. Відповідаючи на цей своєрідний «комплекс месії»⁹, відомий соціолог Елвін Тоффлер цілком справедливо зазначає: «Фатальна помилка про «сильну руку» полягає у невисловленому припущенні, що стиль керівництва, який працював у минулому, буде працювати сьогодні і завтра. Думаючи про таке керівництво, ми постійно викопуємо приклади з минулого – Рузвельт, Черчилль, де Голль. Однак інші цивілізації потребують зовсім інших якостей керівництва. І те, що є сильним в одній людині, може бути неприпустимим та фатально слабким у іншій»¹⁰.

Боротьба між цими напрямками призвела до того, що свого часу на Заході з'явилося багато робіт, присвячених авторитарному державному режиму. Серед них були праці таких дослідників, як Т. Адорно¹¹, З. Бжезинський¹², К. Боулдінг¹³, А. Валанзуала¹⁴, А. Грегор¹⁵, І. Дучесик¹⁶, К. Фрідріх, М. Хагоп'ян¹⁷, С. Хантингтон¹⁸ та ін. На початку 90-их років почали з'являтися наукові публікації, присвячені дослідженню різних аспектів авторитарного режиму і на території колишнього СРСР. Це було пов'язане з крахом тоталітарних політичних систем у більшості комуністичних держав світу. У цих публікаціях простежувалась думка про неминучість стадії авторитарного правління у пострадянських країнах, які до встановлення тоталітаризму не розвивалися шляхом демократії. І пояснювалось це тим, що в цих країнах поки що відсутні такі важливі передумови демократії, як розвинені елементи громадянського суспільства, ринкові відносини, сформований середній клас, повага до закону, достатній

рівень політичної культури тощо. На підставі цього дослідники робили висновки, що сильна авторитарна влада могла б стати ефективним засобом остаточного зламу тоталітарних структур, проведення політичних і економічних реформ, поступового створення дієздатних демократичних інститутів.

Наукові праці, що з'явилися пізніше, вже відрізняються більш ґрунтовним підходом до аналізу авторитарного режиму, його типології, механізму функціонування, реформаторських можливостей, перспектив трансформації. Активізація цієї роботи найбільшою мірою характерна для вчених України та Російської Федерації, в публікаціях яких значне місце відводиться порівняльному аналізу авторитарного і демократичного режимів на прикладах як самої України, так і країн СНД, що розвиваються. Авторами цих праць були В. Бабкін, О. Бабкіна, А. Венгеров, О. Галкін, Л. Гулієв, А. Денисов, Л. Ентін, А. Заєць, С. Зівс, І. Клямкін, О. Ковлер, М. Козюбра, Ю. Красін, В. Кремень, І. Курас, М. Марченко, О. Медушевський, А. Мігранян, О. Мироненко, М. Михальченко, В. Погорілко, Н. Прозорова, П. Рабинович, Ф. Рудич, Ю. Римаренко, О. Скакун, Б. Стародубський, О. Тихомиров, Ю. Тодика, В. Трипольський, В. Хорос, В. Цветков, М. Чешков, В. Чиркін, Л. Шевцова, Ю. Шемшученко, В. Якушик та інші. Вони аналізували стан і динаміку державного режиму, досліджували співвідношення демократії в різних вимірах теорії і практики, висвітлювали проблеми становлення демократії перехідного періоду.

Подолання авторитарного режиму передбачає, окрім демократизації, формування в Україні постіндустріального суспільства. Держава постіндустріального суспільства (постіндустріальна держава) розвивається у двох напрямках – внутрішньому та зовнішньому. Внутрішні функції постіндустріальної держави насамперед спрямовані на розвиток інформаційного суспільства, а зовнішні – на рух до глобалізму. Таким чином постіндустріальне суспільство має принаймні два виміри – інформаційне суспільство (всередині країни) та глобалізм (на міжнародній арені).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення положень Конституції України, інших актів законодавства, державно-правової практики, наукових досягнень попередників, а також досвіду інших держав визначити особливості розвитку і функціонування державного режиму в Україні і на цій основі сприяти усвідомленню політико-правових проблем його демократизації та формування в Україні постіндустріального суспільства.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань:

По-перше, систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до визначення суті, змісту, структури поняття державного режиму, його різновидів.

По-друге, дати узагальнену характеристику авторитарному режимові з урахуванням його позитивних і негативних рис, простежити відображення проблем авторитаризму в історії політико-правової думки.

По-третьє, на прикладі окремих абсолютних, а також сучасних обмежених монархій слаборозвинутих країн, військових диктатур, патримоніальних тираній з диктатурою особистої влади і влади кланових клік, теократичних режимів, режимів опікунської демократії та ін. розкрити механізм функціонування авторитарного режиму, враховуючи при цьому його соціально-економічні, політико-правові та соціокультурні виміри.

По-четверте, узагальнити типологію авторитарних режимів з метою виявлення їх соціальної бази, передумов становлення, способів легітимізації, особливостей їх правових систем і механізму правового регулювання соціально-політичних та економічних процесів.

По-п'яте, проаналізувати специфіку державного режиму, що складається в Україні, застосовуючи зіставлення офіційних, у тому числі конституційних, та інших правових норм, з реальною політико-правовою практикою, проголошених цілей – з дійсною політикою, що проводиться державою.

По-шосте, на базі аналізу законодавчого матеріалу та державно-правової практики визначити основні напрямки реформування державного управління в Україні, його значення для демократизації державного режиму.

По-сьоме, з урахуванням специфіки модернізації посткомуністичного суспільства в нашій країні обґрунтувати необхідність розвитку моделі консенсусної демократії як імовірної форми її передумови подальших демократичних перетворень.

По-восьме, дослідивши досвід інших країн, встановити можливість формування в Україні інформаційного суспільства.

По-дев'яте, дослідивши проблеми та суперечності глобалізації, виявити її вплив на динаміку державного режиму України.

Виходячи з указаних завдань, можна визначити предметом дослідження виявлення динаміки державно-політичного режи-

му в Україні на основі аналізу антиномії авторитаризму й демократії у сучасному світі. Крім того, важливою складовою предмету є спроба дослідження постіндустріального вектору розвитку ку української державності.

Примітки до вступу

1. Див.: Панарин А.С. Искушение глобализмом. – М., 2000. – 381 с.; Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях политической нестабильности. – М., 1999. – 272 с.; Белорус О.Г., Лукьяненко Д.Г. и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. – К., 2000. – 424 с.; Василенко И.А. Политическая глобалистика. – М., 2000. – 360 с.; Брагимов О.В. и др. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М., 2000. – 344 с.; Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западня глобализации: атака на процветание и демократию. – М., 2001. – 335 с.; Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2001. – 346 с.
2. Див.: Скаленко О. Глобальні резерви поступу. – К., 2000. – 394 с.; Удовик С. Государственность Украины: истоки и перспективы. – К., 1999. – 208 с.; Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. – М., 1999. – 208 с.
3. Див.: Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999. – 784 с.
4. Див.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999. – 956 с.; Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М., 2000. – 304 с.
5. Див.: Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 3–11; Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави // Правова держава. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 270–281; Скрипнюк О.В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та основні тенденції розвитку // Правова держава. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 186–197; Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2000. – 600 с.
6. Див.: Алексеев С.С. Восхождение к праву. – М., 2001. – С. 447.
7. Лук'янець Д.М. Оновлення інституту адміністративної відповідальності // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка: Монографія. – К., 2001. – С. 402.
8. Шморгун О. Авторитарна модель: мистецтво неможливого // Перехід IV. – 2001. – № 2 (7) – С. 69.
9. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – С. 629.
10. Там само. – С. 634.

11. ДИВ.: Adorno Th. W. The Authoritarian Personality. – N.Y., 1950.
12. ДИВ.: Bzezinski Z. and C. Friedrich. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
13. ДИВ.: Boulding K. Conflict and Defence a General Theory. – N.Y., 1999.
14. ДИВ.: Valenzuela A. The Breakdown of Democratic Regimes: Chile. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.
15. ДИВ.: Gregor A.J. Ideology Fashism. – N.Y.: McGrow-Hill, 1978.
16. ДИВ.: Duchecik I.D. Comparative Federalism. The Territorial Dimensions of Politics. – Lanham et. al., 1987.
17. ДИВ.: Hagopian M. N. Regimes, Movements and Ideologies. – N.Y.: McGrow-Hill, 1978.
18. ДИВ.: Huntington S. P. The Third Wale. Democratization in the Late Twentieth century. – Published University of Oklahoma Press, 1991.

Теоретико-методологічні засади дослідження авторитарних режимів

1.1. Сутність, виміри і типи авторитарних режимів

Відомий російський правознавець А. Венгеров вважав, що поняття політичного і державного режиму є синонімами. Він указував, що вони виражають способи, форми взаємодії державної влади з населенням, виявлення в політичній сфері дійсного співвідношення класових сил, політичного статусу різних суспільних організацій. Політичний режим відповідає на запитання, яку роль виконують органи держави щодо управління населенням, що проживає на певній території.

У цій характеристиці форм держави відображаються позаправові або правові способи здійснення влади, методи використання «матеріальних» додатків держави (тюрем, інших карних установ), диктаторські чи демократичні прийоми впливу на населення, ідеологічний тиск, забезпечення чи, навпаки, порушення свободи особи, захист прав громадян, участь їх в управлінні, діяльність політичних партій, ступінь економічної свободи, ставлення до тих чи інших форм власності тощо.

Як підкреслював А. Венгеров, політичний режим завжди є політико-правовим режимом. Він завжди проявляється правовими чи неправовими формами управління. Саме наявність правових способів у діяльності представницьких і правовиконавчих органів, в організації політичної та судової влади, закріпленні ролі армії дає можливість досить чітко визначити вид політичного режиму, спрогнозувати його динаміку¹.

У цілому, з цим можна погодитись. Однак для державознавства основною характеристикою є не стільки політичний,

скільки державний режим. Державний режим є комплексом взаємодіючих компонентів здійснення державної влади, її взаємодії з населенням. Носієм зв'язків і відносин, тобто показником того, як, у якій політичній парадигмі функціонує ця влада, є компоненти та їх взаємодія, атрибутивні і характерні властивості того або іншого державного режиму, політичний статус різних політичних сил, застосування правових та неправових форм здійснення влади, гарантування правового статусу людини та громадянина, ставлення до тих чи інших форм власності тощо.

Хоча не можна ототожнювати політичний режим з державним, проте останній органічно пов'язаний з першим. Як зазначає професор А. Беляєв: «Політичний режим – це узагальнена функціональна характеристика існуючої в суспільстві політичної системи. Це – сукупність прийомів, способів та методів здійснення політичної влади. Різноманітність політичних режимів насамперед обумовлена соціальною природою суспільних сил, що знаходяться при владі, а також загальною розстановкою сил у суспільстві. Різноманіття існуючих політичних режимів визначається також ступенем прав і свобод, що надані громадянам, ступенем розвитку громадянського суспільства, формальним та реальним поділом гілок державної влади, рівнем життєдіяльності громадянського суспільства, наявністю політичних партій, легальної опозиції, ідеологічного плюралізму тощо»².

Державний режим складається щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність. Ця обставина має ряд важливих наслідків, обумовлених, насамперед, плюралізмом у тлумаченні державного змісту режиму.

Перший компонент, що складає зміст поняття «державний режим», – це права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості, менталітету.

Права людини, їх міра і гарантії реалізації пов'язані з рівнем розвиненості самого права і з його роллю в механізмі здійснення державної влади. Право є системою встановлених або санкціонованих державою обов'язкових для всіх норм, що забезпечують спільне суспільно-політичне життя людей на основах рівності в умовах мінімуму карного насильства. Одним з основних принципів права є рівність перед законом і судом. Стан права свідчить про правовий або неправовий характер взаємо-

відносин між особою, державою і суспільством; про перевагу в ньому закону або виконавчої практики; про правосвідомість, правову культуру або правовий нігілізм. Усе це разом – індикатор ставлення державно-владних структур до права, яке є атрибутом держави. Саме це ставлення характеризує державу як правову або неправову.

Отже, сутність державного режиму визначається тим, що саме в державі є пріоритетним – права держави або права особи; що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини, держава визнає, гарантує або обмежує, фальсифікує; чи є порушення прав людини і як їх подолати.

Другий компонент змісту «державний режим» також має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, кількістю правлячих суб'єктів, правовими статусами партійної системи, політичної опозиції, засобів масової інформації, армії, поліції, церкви.

Третій змістовний компонент державного режиму – це методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язання соціальних і політичних конфліктів.

Отже, можна стверджувати, що державний режим є осередком взаємодії комплексу компонентів, кожний із яких, у свою чергу, також містить не меншу кількість інтегрованих складових. Державний режим – це вираження політико-правового напрямку в здійсненні державної влади, її пріоритетів. Він відображає інтереси груп громадян, влади, механізми влади, що використовуються для задоволення поточних потреб більшості, для подолання соціальної напруженості і досягнення політико-правової стабільності.

Теорія держави і права виділяє декілька класифікацій державного режиму. Однією з найбільш поширених серед них є поділ усіх державних режимів на демократичні і недемократичні. Демократичний режим – досить об'ємне поняття. Демократичний державний режим здійснює свою діяльність згідно з гаслом Великої Французької революції XVIII століття: «Свобода, Рівність, Братерство». При цьому якщо він ставить на перше місце Свободу, у тому числі і свободу підприємницької діяльності, то такий режим вважається ліберально-демократичним. Якщо ж на перше місце, навіть на шкоду Свободі, висувається Рівність, то такий різновид демократії визначають як соціальний.

Недемократичні державні режими завжди були найпоширенішими в історії людства. Це стародавні східні деспотії, тиранічні режими античності, абсолютистські монархії пізнього Середньовіччя і Нового часу, західноєвропейські імперії XIX століття, військово-поліцейські і деякі з так званих комуністичних режимів XX століття. Найдавнішими з них були деспотичний і тиранічний режими. Доктор юридичних наук, професор А. Венгеров детально охарактеризував їх основні риси³. Сьогодні до недемократичних державних режимів відносять авторитарні і тоталітарні режими.

Водночас слід вважати, що поділ державних режимів на демократичні і недемократичні є досить умовним. Насамперед тому, що в чистому вигляді як демократичних, так і недемократичних режимів не існує. Їх протиставлення одне одному – всього лише данина ідеологічному моменту сьогодення, коли демократія оголошена панацеєю від усіх бід сучасного суспільства. Демократію чи авторитаризм не можна розглядати як явища, що зовні привносяться у владу, адже вони є невід’ємними атрибутами та полярно протилежними моментами влади. Неможливо уявити абсолютно демократичну чи абсолютно авторитарну владу. Виключно авторитарна влада без будь-яких елементів демократії, свободи слова – це вже не влада у громадянському суспільстві, а деспотія над рабами. У такому випадку вона може дати своїм підданим або рабську покірність, або прагнення повалити її. З іншого боку, сама демократія без певних авторитарних моментів, тобто домінування тих, хто керує, над тими, ким керують, без можливостей у разі потреби продемонструвати силу є вже не владою, а безвладдям, політичною нездатністю, анархією, хаосом. Однак це не означає, що демократія та авторитарність є рівнозначними складовими влади, які лише ситуативно залежать від кон’юнктури, поступаючись одна одній. Як протилежні сторони влади вони не лише взаємодіють, але й доповнюють одна одну. І кожна з них у певних історичних умовах здатна спричинити докорінні зміни в системі якісних вимірів влади.

Іншою класифікацією є поділ усіх державних режимів на демократичні й авторитарні. До останніх, поряд із різними диктаторськими режимами (Піночета в Чилі, родини Сомоси в Нікарагуа, Сухарто в Індонезії або Франко в Іспанії), відносяться основні різновиди тоталітаризму: фашизм, нацизм і сталінізм.

Саме такої думки дотримується, наприклад, доктор філософських наук М. Капустін у своїй роботі «Кінець Утопії?»⁴, а також доктор юридичних наук, професор М. Марченко⁵, кандидат юридичних наук С. Темнов⁶ і деякі інші.

Однак така класифікація виключає можливість визначення такого різновиду, як режим особистої влади Шарля де Голля. Його не можна віднести до держави з демократичним режимом, бо «особиста влада» в останній не входить. Якщо ж його вважати різновидом авторитарної держави, то об'єднання цього режиму з режимом Гітлера або Піночета в один різновид буде не зовсім коректним через ті цілі, що були поставлені перед вищезазначеними режимами.

Іншою класифікацією є поділ усіх державних режимів сучасності (враховуючи особливості взаємодії держави і громадянського суспільства, а також ступінь проникнення державної влади в інші сфери громадського життя) на демократичні, авторитарні і тоталітарні. Це пов'язано з тим, що демократія і тоталітаризм – дві крайні протилежності. Авторитарний же режим містить як демократичний, так і тоталітарний потенціал. Особливо це помітно після 1991 року на території країн колишнього СРСР, де спостерігається хитка рівновага демократичних і авторитарних тенденцій. Росія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Україна на даному етапі розвитку своєї державності впевнено прямують від тоталітаризму до демократії через авторитаризм. Спроби обійти авторитаризм неминуче приводять до збільшення політичної нестабільності і, як наслідок, – до уповільнення економічних реформ.

Однак найбільш прийнятною класифікацією є поділ державних режимів за типом правового регулювання на демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні. Типом правового регулювання демократичного режиму є його загальнодозвільний різновид «дозволено все, крім прямо забороненого законом». Правове регулювання в умовах тоталітарного режиму здійснюється на основі дозвільного типу «заборонено все, крім прямо дозволеного владою». Характеризуючи ліберальний режим, слід пам'ятати, що типом правового регулювання є його загальнодозвільний варіант «дозволено все, крім насильницького повалення існуючого ладу». Відносини між державою і суспільством при цьому режимі характеризуються взаємною критикою одне одного. Припускається створення будь-яких організацій крім тих,

діяльність яких спрямована на повалення існуючого ладу та уряду. Уряд йде на певні поступки своїм громадянам і вводить свободи в тих чи інших сферах, в той же час намагаючись зберегти деякі атрибути авторитаризму і обмежуючи вимоги участі народу в здійсненні владних повноважень. Ліберальний режим відрізняється від демократії тим, що робить можливим лише надання урядом обмежених і контрольованих ним поступок у сфері політичних і громадянських прав, без надання їм повного і всебічного характеру. Хоча ліберальний режим є своєрідною предтечею демократії, він все ж таки зберігає певні риси авторитарного державного режиму.

Постійне суперництво демократії і автократії в організації політичного ладу мало місце ще в античності. У ті часи, досліджуючи тиранію і деспотію як традиційні форми держави, давньогрецькі філософи відзначали їх жорсткі, автократичні тенденції і характеризували демократію як антипод автократії. Багато стародавніх філософів, розрізняючи демократію і тиранію, бачили, однак, можливість взаємопроникнення, переходу однієї форми влади в іншу. Тому вони вважали обидва з названих типів влади незавершеними чи навіть гіршими з усіх можливих, а ідеал вбачали в змішаній моделі правління, яка теоретично усуває (чи мінімізує) недоліки кожної з крайніх чи чистих форм. Оскільки проблема влади та форм її реалізації існувала ще в античності, то з'явилася традиція звертатися до стародавніх авторитетів: Сократа, Платона, Аристотеля тощо. Так, один з основоположників діалектики давньогрецький фізик Геракліт Ефеський, критикуючи демократію і вважаючи розумним правлінням аристократію, висловлювався про необхідність панування «кращого» над масами. Хоча, згідно з Гераклітом, мислення властиве всім, проте більшість людей не розуміє керуючого всім розуму (загального логосу), якого необхідно дотримуватися. Виходячи з цього, філософ розрізняв як кращих і мудрих, так і гірших і нерозумних. І саме за ступенем інтелектуального осягнення логосу здійснює він морально-політичну оцінку людей. Будучи прихильником аристократії, Геракліт, проте, зовсім не має на увазі родову знать. Скоріше він отождолює її з аристократією духу.

Геракліт також виправдує суспільно-політичну нерівність як справедливий, правомірний і неминучий результат загальної боротьби. «Війна, – писав він, – батько усього й усього цар; одних

вона визначила бути богами, інших – людьми; одних вона зробила рабами, інших – вільними»⁷.

Згідно з Гераклітом, життя поліса та його закони повинні відповідати логосу. «Адже всі людські закони живляться єдиним божественним, що простирає свою владу, наскільки бажає, всьому задовольняє і над усім бере гору»⁸, – відзначає філософ. У якості джерела людського закону божественний закон виступає тим же, що в інших випадках позначається як природа, розум, логос. Маючи на увазі саме цю розумну природу закону поліса, Геракліт наполягав, що народ зобов'язаний боротися за цей закон, як за свої стіни. Свавілья ж варто гасити швидше, ніж пожежу.

Критикуючи демократію, де немає місця кращим і де править юрба, Геракліт Ефеський виступав за правління кращих. «Один для мене, – відзначав він, – десять тисяч, якщо він найкращий»⁹. Його інший афоризм говорить: «І волі одного покора – закон»¹⁰. Геракліт вважає, що для формування і прийняття закону загальне схвалення на народних зборах зовсім не обов'язкове. Одже, головне в законі – його відповідність загальному логосу, розуміння якого одному («кращому») більш під силу, ніж багатьом.

Детальний аналіз співвідношення демократії і тиранії міститься у творах Платона. Ідеальна держава Платона має такі риси, як безумовна покора індивіда державі – реальному втіленню всього суспільства; державна власність на землю, будинки і навіть (у першій за ідеальністю державі) усупільнення жінок і дітей; загальне нав'язування однієї думки і колективізму; державне регламентування законами не лише суспільного, а й приватного життя, визначення розпорядку дня і ночі; єдина, обов'язкова для всіх громадян релігія; очищення держави від неугодних осіб за допомогою смертної кари чи вигнання.

Ідеальному правлінню Платон протиставляє неідеальне, яке, у свою чергу, ділиться на законне та незаконне. Згідно з кількістю осіб, що знаходяться при владі, мислитель виділяє такі форми неідеального правління: монархія, аристократія і обмежена законом демократія, а також їх протилежності – тиранія, олігархія та необмежена законом демократія. Гіршими формами правління при цьому є крайні, тобто демократія (для неї характерна гостра соціальна боротьба різних верств населення) та тиранія (де існує воля однієї особи), генетично пов'язані між собою, тому що тиранія витікає з доведеної до крайності демократії.

Панування законів, вважає Платон, може бути досягнуто лише при змішаній формі правління, так як існує декілька рівнів поділу влади та відповідальності.

У працях Аристотеля розглядаються питання класифікації та динаміки політичного режиму. Його ідеалом було відкрите суспільство, яке динамічно розвивається і де існують різні форми власності, діє механізм економічного саморегулювання та кореляції, а політична влада здійснюється поширеною системою інститутів і призначених суспільством посадових осіб. У своїй «Політиці» Аристотель детально аналізує основні положення платонівської концепції ідеальної держави і критикує їх. Йому насамперед не подобається сам принцип унітарної та єдиної держави, яка будується на колективістських засадах і де всі знаходяться в однаковому стані¹¹.

Вчення Аристотеля про державу, тобто систему різнорідних, але пов'язаних між собою елементів, знайшло втілення в його концепції політичної влади, яка інтерпретується ним не як єдина вища воля, а, навпаки, як сукупність декількох, причому досить автономних, влад – законодавчої, судової та урядової.

Аристотель глибоко розкриває суперечність демократії і тиранії, переконує в необхідності демократизації держави і суспільства.

«Не підлягає сумніву, що владарі повинні відрізнятись від підлеглих. І законодавцю слід поміркувати, як це здійснити і зробити так, щоб громадяни взяли участь у тому і іншому. Як говориться: хто хоче гарно керувати, той повинен спочатку навчитися покорі. А всяка влада... може здійснюватись, з одного боку, в інтересах владаря, з іншого – в інтересах підлеглого...»¹². Це означає, що влада не повинна дуже довго здійснюватись на користь владарів. Долаючи суперечності, суспільство має переходити до здійснення влади в інтересах «підлеглих» і самими «підлеглими». Тільки тоді влада стане загальною, буде діяти на благо суспільства, а не проти нього.

Певний внесок у розвиток автократичних теорій здійснили так звані «вчителі мудрості» (софісти), що виявилися сміливими і глибокими новаторами в галузі риторики, політики, етики, гносеології, логіки, філософії й цілого ряду інших сфер пізнання. Вони показали умовність правових норм, державних законів і моральних оцінок. Подібно тому, як людина є мірою всіх речей, – вважали вони, – усяке людське співтовариство (держав-

ва) є міра справедливого і несправедливого. Саме це положення дозволило одному із софістів так званого «молодшого покоління» Фрасімаху з Халкедона обґрунтувати тезу про те, що політика є сферою прояву людських сил і інтересів, сферою людської, а не божественної дії.

Реальний критерій практичної політики і принцип володарювання софіст вбачав у вигоді найсильнішого. Він вважав, що справедливість властива найсильнішому, адже в кожній державі влада встановлює закони на свою користь: демократія – демократичні закони, тиранія – тиранічні тощо. Після встановлення цих законів влада оголошує їх справедливими. Тому володіння владою дає великі переваги, а несправедливість у політичних відносинах стає більш вигідною і доцільною, ніж справедливість.

Критикуючи моральні підходи Сократа до практичної політики, Фрасімах говорив: «Справедливість і справедливе – по суті це чуже благо, це щось, що влаштовує найсильнішого, правителя, а для підневільного виконавця це справжня шкода, тоді як несправедливість – навпаки: вона керує, чесно кажучи, простими, а тому і справедливими людьми»¹³.

Таким чином, Фрасімах відзначав роль насильства в діяльності держави, авторитарний характер політики і закону. Крім того, він висловив думку про те, що в області моральності панують уяви тих, у чиїх руках знаходиться сила і державна влада.

Ці ідеї цілком поділяв інший софіст молодшого покоління – Каллікл, який з позиції аристократичних і тиранічних уявлень про свободу як право «кращих» на привілеї і сваволю, як право сильних панувати над слабими тощо, відхилив правову рівність. Розвиваючи аристократичну концепцію природного права, він різко критикує позитивні закони і загальноприйняті звичаї, які, на його думку, встановлюються слабосильною більшістю. Ті, що складають останню, лише в силу своєї незначності задовольняються долею, рівною для всіх. Ця більшість, намагаючись залякати сильних і боячись їхнього підвищення, зводить свої погляди у звичай, який вважає несправедливим і ганебним прагнення піднятися над юрбою.

У природі ж справедливим є те, вважав Каллікл, що сильний вищий за слабого і кращий вищий за гіршого. Усюди (серед народів, держав, людей і тварин) природна ознака справедливості, на думку софіста, така: сильний наказує слабому і стоїть

вище за нього. З позицій такого закону природи і природного права сили Каллік критикує демократичні звичаї і закони, а також принцип рівноправності, що лежить в їх основі. Таким чином, закон природи зображується в його аристократичній інтерпретації як право (кращих, розумних, могутніх, сильних) на нерівність.

Епоха Середньовіччя призупинила розвиток автократичних теорій. Теологічні концепції обґрунтовували ідею залежності держави від церкви.

Однак у період занепаду феодалізму XIV–XV ст. цей процес почався знову. В Європі настала епоха Відродження. Саме в той час з'явилися праці, що обґрунтовували примат держави над церквою і утворення сильної світської держави, якій би підкорялися всі громадяни. Найвидатнішим філософом того часу був Ніколо Макіавеллі. Його перу належать твори «Державець», «Міркування про першу декаду Тіта Лівія», «Про військове мистецтво» тощо. Він визнавав два головні устрої (форми держави) – республіку та монархію, відкидаючи змішані форми, тому що держава, на його думку, може бути сильною тільки тоді, коли є або чистою монархією, або чистою республікою. Змішування форм є зло, – вважав Макіавеллі. Однак його владар не вміщується в образ монархії – це, скоріше, авторитарний принципат. Суть держави полягає в забезпеченні підданим безпеки і миру: у внутрішніх справах це захист власності і безпеки особи громадянина, у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міць держави залежить від рівня розвитку єдиної мови, єдиних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянські добродетності, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки таке суспільство може існувати в республіці, де громадяни не лише користуються свободою, а й самі управляють.

Наприкінці першої книги «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія» Макіавеллі твердить про переваги республіканського ладу навіть над найкращим правлінням аристократів. Однак важливою умовою існування республіки є домінування загальнодержавних інтересів громадян над приватними, партикулярними.

Якщо ж громада не розуміє необхідності єдності, опікується лише власними, дрібними інтересами, якщо панує егоїзм, відсу-

тній патріотизм, то актуальними стають автократизм та примус – лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищості спільних державних інтересів. Тому людина, яка втілює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною і рішучою, адже «...люди чинять добре лише в разі потреби; але, якщо їм надається вибір і якщо вони можуть діяти аби-як, негайно виникають усілякі смути і безпорядки. От чому й кажуть, що голод і нестаток роблять людей митцями, а закони – добрими. Де справи добрі самі собою, без будь-якого закону, там закон не потрібний; але якщо немає доброї волі, необхідним є закон»¹⁴.

У доктрині Макіавеллі немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації. Сильним у його теорії є, власне, конкретно-історичний підхід: все залежить від певної ситуації у певному суспільстві. Так, якщо майже вся перша книга «Міркувань» присвячена обґрунтуванню переваг республіканського ладу, то «Державець» – це приклад звеличування автократичного режиму влади, єдиновладдя. Державу цей володар формує за власним бажанням подібною до себе. Тільки відкинувши закон і принципи моралі, правова автократична диктатура «Великого перетворювача» може висунути революційну функцію перетворення суспільства та об'єднання держави. При цьому «...найбільш ...головне для державця – поводитися з підданими так, щоб ніяка подія – ні добра, ні погана – не змушувала його змінити свого ставлення до них, тому що, якщо трапиться лихо, зло робити пізно, а добро даремно, бо його будуть вважати вимушеним і не віддадуть за нього шани»¹⁵. Таким чином, у трактаті «Державець» Макіавеллі досить яскраво малює модель такого абсолютного монарха, який за допомогою будь-яких засобів – жорстокості і обдурювання, демагогії і підступності, хитрості і наклепу – об'єднує і перетворює суспільство, незважаючи на протидію ворогів. Як зазначається в трактаті: «Слід знати, що з ворогами можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб притаманний людині, другий – звіру; однак оскільки першого часто недостатньо, то доводиться застосовувати другий. Саме тому державець повинен засвоїти те, що закладено в природі і людини, і звіра... З усіх же звірів хай державець стане подібним двом: левові та лисиці. Лев боїться пасток, а лисиця – вовків, отже, слід походити на лева, щоб налякати вовків, і на лисицю,

щоб не потрапити до пастки. Той, хто завжди є подібним леву, може не побачити пастку. Отже розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це зашкоджує його інтересам і якщо відпали причини, що змусили його щось пообіцяти»¹⁶.

Обґрунтування необхідності автократичної модернізації суспільства, викладені Макіавеллі, багато в чому передбачили відповідні ідеї епохи нових часів. Тезу про насильство як спосіб реалізації «справедливої» державної мети було покладено в основу практичної діяльності багатьох течій радикальної думки ХІХ–ХХ століть. З іншого боку, здійснений Макіавеллі аналіз емпіричної дійсності, його дослідження соціальної динаміки владних структур заклали методологічні основи всієї нової політико-правової думки.

Засновником автократичного напрямку політичної думки Нового часу є англійський номіналіст Томас Гоббс (1588–1679). Свої політико-правові погляди він висловив у трактаті «Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної і цивільної», яка вперше була видана в 1651 році. Філософ виходить із того, що «...природа створила людей рівними стосовно фізичних і розумових здібностей»¹⁷. Цю рівність людей з їх рівними можливостями шкодити одне одному, Гоббс вважав рівнозначною самій можливості шкодити один одному, що, у поєднанні з трьома основними причинами війни (любов до слави, недовіра, суперництво), які закладені у природі людини, призводить, згідно з Гоббсом, до того, що природний стан виявляється загальною безперервною війною.

У природному стані, що зображується Гоббсом, немає загальної влади. Але там, де немає загальної влади, зазначає він, немає й закону, де немає закону, немає справедливості. Тут відсутніми є також власність, володіння, відмінність між моїм і твоїм. Кожен у природному стані має право на все, – у цьому і полягає його природна свобода і природне право. Останнє Гоббс визначав таким чином: «Природне право, що звичайно письменники називають *Jus naturale*, є свобода будь-якої людини використовувати свої сили на власний розсуд для збереження своєї природи, тобто власного життя, і, отже, свобода робити все те, що, згідно з її власною думкою і розумінням, є найбільш відповідним цьому засобом»¹⁸.

На думку філософа, природне право слід відрізнити від природного закону (*lex naturalis*) – наказу чи знайденого за допомо-

гою розуму загального правила, згідно з яким людині забороняється робити те, що є згубним для її життя або що позбавляє її засобів до його збереження, і наказується допускати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя.

Однак наявність лише одних природних законів не веде ще до миру і безпеки. Гарантувати дотримання цих законів може лише загальна влада, яка тримає людей під страхом і спрямовує їхні дії до загального блага. Ця загальна влада, згідно з договірною теорією виникнення держави, якої дотримувався Т. Гоббс, може бути встановлена лише шляхом зосередження усієї влади і сили в одній людині або зібранні людей, яке зводить всі волі учасників договору в єдину волю. Безліч людей, об'єднаних таким чином в одній особі (суверені), і є держава. Характеризуючи процес утворення держави, філософ порівнював його із всемогутнім біблійним чудовиськом – левіафаном, якого Гоббс вважав своєю «штучною людиною»¹⁹. «І в цій людині або зібранні осіб полягає сутність держави, що може бути визначена як єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна безліч людей, із тим, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як вона вважає за потрібне для їхнього миру і загального захисту»²⁰. Суверен, як носій цієї особи, має верховну владу над підданими. За твердженням Гоббса, «суверенна влада є душею держави»²¹.

До повноважень суверена Гоббс найперше відносить такі, як встановлення законів, покарання їх порушників, укладення миру й оголошення війни, утворення системи органів, встановлення законів про власність, здійснення правосуддя, заборона шкідливих вчень, що призводять до порушення миру тощо. Однак перелік повноважень суверена не є вичерпним, оскільки передбачаються й інші права, необхідні для здійснення завдань держави.

На думку Гоббса, верховна влада в будь-якій формі держави (монархії, аристократії, демократії) має абсолютний характер: вона «настільки велика, наскільки це можна собі уявити»²².

Таким чином, хоча політико-правова концепція Т. Гоббса і тяжіє до тоталітаризму, верховна влада в його державі скоріше абсолютна, ніж тотальна, а тому можна зробити висновок, що він, по суті, дав філософське обґрунтування необхідності авторитарної держави. Дослідивши свій «Левіафан», він знайшов

цілий ряд його позитивних проявів. На той період часу він вважав, що сильна держава є засобом рятування від людських недоліків. Тому лише сильна держава була здатна привести народ до процвітання. Це положення багато в чому актуальне і сьогодні.

В епоху Просвітництва автократичну ідею значно збагатив Жан-Жак Руссо. Теорія суспільного договору допомогла філософу обґрунтувати особливий тип відносин держави і суспільства, за яких уряд має легітимний характер, суспільний договір є асоціацією, що створюється для захисту особи, майна та громадянської свободи індивідів, кожен з яких підкоряє себе загальній волі. Результатом укладеного суспільного договору стає єдиний суспільний моральний організм на ймення держава. Відновлення суспільної гармонії, що була втрачена з часів природного стану, можливе, на думку філософа, лише шляхом реалізації нового політичного принципу – народного суверенітету, який приходить на зміну суверенітету державному. Саме тому вчення Руссо, хоча і здається протилежним абсолютистській доктрині Т. Гоббса, має з нею багато спільного. Як і Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, почавши з індивідуалістичної природи людини, став апологетом суспільних, колективістських засад, що знайшли своє вираження у тиранічній владі більшості над меншістю. Загальна воля, до якої апелює Руссо, відрізняється від індивідуальної волі людини. Вона також не збігається з волею більшості, яка є лише сукупністю її складових приватних волей. Таким чином, загальна воля є деяким метафізичним абсолютом, постулатом загальної мети, що, в принципі, не підлягає ніякій емпіричній версифікації і не може бути перевіреним чи зміненим за допомогою конкретних соціологічних методів. Тому вчення Руссо, при його зовнішньому демократизмі і простоті, при всіх постійних посиланнях на суспільний договір та народну волю, на думку багатьох критиків, є вкрай метафізичним і глибоко автократичним.

Верховна влада, яка створена за згодою всіх членів суспільства і виражає загальну волю, уже в силу цього не може суперечити інтересам суспільства, і тому саме питання про можливість якогось контролю за владою з боку суспільства втрачає сенс. Руссо навіть не замислювався про можливість невідповідності інтересів суспільства і груп чи осіб, що знаходяться при владі, про суперечності між ними, які й виступають центральною проблемою сучасної політичної соціології.

Саме в цьому безапеляційному трактуванні загальної волі і полягає причина перетворення доктрини Руссо в ідеологію якобінців, що спиралася на однопартійну диктатуру та кривавий терор.

Держава одержує необмежену владу не лише над свободою, майном індивіда, але й над його життям. Оскільки суспільний договір гарантує безпеку всіх громадян, то у випадку необхідності вони мають пожертвувати собою заради нього. Якщо держава наказує громадянину вмерти, він повинен зробити це. Аналогічно держава має право застосовувати смертну кару задля блага більшості.

Вченню Руссо традиційно протистоїть теорія Шарля Луї Монтеск'є. Продовжуючи традиції Локка у сфері політичної думки, Монтеск'є сформулював принципи державного устрою, що різко відрізнялися від поглядів Руссо. І якщо основний внесок останнього полягає у його теорії народного суверенітету, яка виправдовувала боротьбу народів проти тиранії монархів, то провідним досягненням Монтеск'є слід вважати концепцію правової держави і поділу влад, яка знайшла своє вираження практично в усіх конституціях демократичних держав сучасності.

Надмірне втручання держави в життя суспільства може привести до економічного краху, хоча до цього і закликають ряд авторитарних теорій, деякою мірою обґрунтованих Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, Х. Вольфом і Г. Лейбніцом. Багато їхніх ідей було втілено російським імператором Петром Першим.

Так, у листуванні з російським імператором Лейбніц писав: «Досвід достатньо показав, що державу можна привести до квітучого стану лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години»²³.

Його підтримує Вольф: «Уряд повинен мати право й обов'язок змушувати кожного до роботи, встановлювати заробітну платню і ціну товарів, піклуватись про влаштування гарних вулиць, міцних і гарних будинків, насолоджувати зір обивателів картинами, що тішать око, а їхні вуха – музикою, співом птахів і дзюрчанням води; сприяти суспільним розвагам театральними виставами й іншими; видовищами, заохочувати поезію,

підкуватися про шкільне виховання дітей, спостерігати за тим, щоб дорослі піддані старалися бути чесними і благочестивими»²⁴. Піддані ж «...повинні охоче робити те, що влада вважає за потрібне для загального блага»²⁵. Петро Великий, впроваджуючи ці теорії в практику російської держави, по суті, став провідником правового ідеалізму, що поряд із правовим нігілізмом є антиподом правової культури в умовах розвиненого громадянського суспільства.

Наприкінці XVIII – початку XIX століття автократичні теорії почали обґрунтовувати видатні теоретики Жозеф де Местр та Луї де Бональд. Для них автократія стала єдиною реальною альтернативою хаосу, який несли революція та республіканське правління.

Автократичні теорії набувають розвитку і у творчості таких мислителів, як Фіхте, Гегель, Маркс, Ніцше тощо. Так, у XIX ст. авторитарне «забарвлення» мала теорія влади «сильної особи» Ф. Ніцше. Його найвидатніша праця «Так мовив Заратустра. Книга про всіх і нікого» обґрунтовувала владу кращих, у т.ч. воїнів, про яких Ніцше писав: «...Для кращого воїна «Ти повинен» звучить приємніше, ніж «Я хочу». І навіть те, до чого схильне серце ваше, повинне бути спершу наказане вам»²⁶. Взагалі саме Ф. Ніцше обґрунтував ідею єдиного суб'єкта історії, якому все можна, тобто Надлюдини, яку він, безумовно, вважав найкращою. Надлюдиною не народжуються, нею стають, якщо пробуджують у собі намір буди «кращим». Інші ж мають підкорятися: «Тому що брати мої: краще повинне панувати, і краще *хоче* панувати! А де вчення говорить інакше, там кращих *не вистачає*»²⁷. І ще: «Ось вчення моє: людське суспільство – це спроба, це довге шукання; шукає ж воно того, хто велить»²⁸.

Його послідовник О. Шпенглер основою політичного процесу вважав волю до влади.

Взагалі, у XIX–XX століттях звуження соціальної бази політичної влади правлячої верхівки обумовило особливе поживання автократичних теорій. Особливо актуальною ця проблема стала не в країнах з розвиненими демократичними традиціями і інститутами, а в тих регіонах світу, які не мали їх зовсім чи сформували їх недостатньою мірою, де виникла необхідність оперативних соціальних змін. Не випадково найбільший внесок у розв'язання питань конституціоналізму такого типу зробили вчені тих держав (Іспанія, Італія, Німеччина,

Росія), що у ХХ столітті просувалися шляхом прискороного розвитку, тобто модернізації (Р. Міхельс, Г. Моска, Х. Ортега-і-Гассет, М. Острогорський, В. Парето, Б. Чичерін).

Кульмінаційним пунктом авторитарних теорій була ідеологія фашизму і більшовизму в працях Б. Муссоліні, А. Гітлера та В. Леніна.

Так, у 1932 році у своїй «Доктрині фашизму» Б. Муссоліні писав, що «фашистська концепція життя підкреслює значення Держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки її інтереси збігаються з інтересами Держави, яка уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності»²⁹.

На відміну від Муссоліні, який вбачав у державі кінцеву мету розвитку людства, Гітлер вважав, що держава – це засіб. У своїй праці «Моя боротьба» він писав: «Держава є засіб до мети. Її власна мета полягає у збереженні та в подальшому розвитку колективу фізично і морально однакових людських істот. Це збереження стосується насамперед лише того ядра, яке справді належить до даної раси і забезпечує їй розвиток тих сил, що закладені у цій расі. Частина цього ядра буде забезпечувати збереження фізичного життя, а інша частина – сприяти подальшому духовному розвитку. Насправді ж одна частина створює передумови, необхідні для іншої.

Держава, що не служить цій меті, є якоюсь відразливою і приреченою на загибель. Сам факт її існування ще нічого не доводить. Адже ніхто не скаже, що успіх зграї флібустьєрів може виправдати розбійництво як інститут.

...Найвищою метою справді народної держави має стати піклування про збереження того расового ядра, яке лише й спроможне створити культуру, подарувати людству красу, гідність і все високе. Ми, арійці, розуміємо під державою лише живий організм раси, що не лише забезпечує саме існування цієї раси, але й забезпечує їй також можливість подальшого більш високого розвитку всіх закладених в ній здібностей до ступеня найвищої свободи»³⁰.

До речі, подібні погляди мав і відомий британський дослідник А. Тойнбі. У своїй праці «Дослідження історії» він писав, що держава «...користується «примарою безсмертя» і «виявляє» явну тенденцію виглядати так, ніби саме вона є кінцевою метою існування, тоді як у дійсності вона являє собою фазу в процесі соціа-

льного розпаду. Якщо ж вона має яке-небудь значення за цими рамками, то лише в силу того, що вона є засобом для досягнення якоїсь мети, яка знаходиться за її кордонами і межами»³¹...

Цікавим є також погляд на державу В. Леніна. У своїй праці «Держава й революція» він, коментуючи Маркса, писав: «Держава є органом класового панування, органом пригнічення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює та зміцнює це пригнічення...»³².

Таким чином, ми бачимо, що і Гітлер, і Ленін, і Муссоліні вбачали необхідність створення сильної держави, що здатна реалізувати потенціал суспільства.

На нашу думку, це сталося тому, що у 20–30-х роках ХХ століття була піддана сумніву одна з істин Нового часу, яка полягала у визнанні цінності демократії як форми правління, що створює оптимальні умови для вираження волі народу в політиці і керівництві державою. Ряд мислителів виступає з розгорнутою критикою демократії взагалі і, зокрема, ліберальної демократії. Теоретично впливовою стає теза, згідно з якою демократія – це лише форма державної організації, яка може мати різний соціальний зміст і використовуватися всіма політичними течіями для досягнення їх політичної мети. Чи не найповніше ця теза була сформульована В. Леніним у роботі «Про «демократію» і диктатуру». За допомогою гегелівської діалектики в ній доводилась парадоксальна теза, що буржуазна демократія – це диктатура класу капіталістів. Зокрема, він писав: «Буржуазія змушена лицемірити і називати «загальнонародною владою» чи демократією взагалі, або чистою демократією (*буржуазну*) демократичну республіку, що насправді є диктатурою буржуазії, диктатурою експлуататорів над трудящими масами»³³.

У сучасній науковій літературі авторитарний режим (від лат. *autoritas* – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державно-політичний устрій суспільства, у якому політична влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою і т.п.) за мінімальної участі народу. Основною характеристикою даного режиму є авторитаризм як метод володарювання і керування, як різновид суспільних відносин.

Вперше у соціальну науку термін «авторитаризм» було введено в 30–40 роки ХХ століття вченими франкфуртської школи (Хормайєр, Адорно, Фромм, Мараузе, Хабермас), а потім так званими «новими лівими». Вони його розуміли як тип свідомос-

ті, що характеризується агресивністю, консерватизмом, конформізмом, ксенофобією та орієнтується на владу і силу, тлумачили як політико-правову характеристику суспільства. Згодом термін «авторитаризм» став використовуватися в науці для опису недемократичних режимів, для протиставлення демократії тоталітаризму. Авторитаризм руйнує інститути, що відкривають шлях до політичної участі і сприяють мобілізації опозиційних настроїв, хоча водночас і припускає деякі форми політичної участі. Наприклад, для висловлення своїх претензій громадяни могли, звертатися зі скаргами до представників влади. Така обмежена участь громадян у політичному житті створює певний аналог зворотного зв'язку для того, щоб сприяти мобілізації мас на підтримку режиму і зміцненню його легітимності. Певна річ, що в умовах авторитаризму суспільство не спроможне контролювати діяльність органів держави, однак разом з тим зберігається певна автономія особи і громадянського суспільства у позаполітичних сферах. Хоча громадянське суспільство і знаходиться під певним контролем держави, але в ньому відсутня всеохопна система політичної мобілізації мас режимом, немає панівної ідеології, репресії не мають тотального характеру тощо. Режим не прагне до радикальної перебудови суспільства. Правителі, маючи владу, використовують її обмежено. Цей режим робить населення політично пасивним. Ідеологія авторитарних режимів складається з ряду ідей: патріотизму, націоналізму, порядку, соціальної справедливості, економічного зростання, модернізації та повернення до духовності. Вибір ідеологічних складових часто залежить від особистих поглядів лідера. Авторитаризм виникає в умовах, коли громадянське суспільство або не спроможне контролювати державні структури, або саме суспільство опинилося під загрозою розпаду. Влада, використовуючи стародавню максиму – «безпека народу є найвищим законом», застосовує необмежені заходи щодо підтримання порядку, які часто стоять поза законом і тому виходять далеко за межі необхідної підтримки. Для авторитаризму характерна соціально-політична напруженість, що постійно ставить суспільство на межу кризи.

Авторитаризм характеризується такими рисами:

- самовладдя або невелика кількість носіїв влади. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво. У тому випадку, коли керівництво держави формується внаслідок

державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 року в Чилі, коли було повалено президента Сальвадоре Альєнде і розпущено уряд Народної єдності), авторитарний режим називається хунтою. Всередині неї іноді виділяється сильний харизматичний лідер (наприклад, в Індонезії ним став генерал Сухарто, що був головнокомандувачем сухопутними силами), вплив якого є дуже великим. Однак, як правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Врахування думок, рекомендацій, порад, обговорення різних питань зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожнює лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте воно орієнтується на нього;

- ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (найчастіше президент, виконавчо-розпорядчі структури підкорюють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями);
- роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони й можуть існувати;
- суд виступає, по суті, допоміжним органом, поряд з яким можуть використовуватися і позасудові органи;
- зберігається часткова цензура, існує свого роду напівгласність;
- відсутність єдиної ідеології (на відміну від тоталітаризму тут не виправдують свої вчинки прагненням до високої мети);
- права і свободи людини і громадянина, головним чином, проголошуються, але реально не забезпечуються в усій повноті (насамперед – у політичній сфері);
- необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам. При цьому державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає на власний розсуд.
- громадянин позбавлений гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою.
- реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного керівництва домінують команди, накази тощо. Однак авторитарний режим, навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення державної влади, не вдається до терору і масових репресій, які мають характер геноциду. Більше того, він може мати популярність серед широких верств населення. У той же час авторитарія має достатньою сил, щоб на власний розсуд за необхідності використовувати силу, щоб примусити громадян коритися. Вона не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, для неї достатньо, що відсутнє відкрите політичне протистояння. Однак режим безжальний до проявів реальної політичної конкуренції за владу,

до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм позбавляє основних громадянських прав. Тип правового регулювання «дозволено все, крім заняття політичною діяльністю»;

- «силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Найчастіше вони використовуються винятково в політичних цілях;
- монополія всієї повноти влади і політики, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції. Певна політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється неготовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді протягом XX століття. В умовах авторитарного режиму можливе існування часткового плюралізму, може бути обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їх підконтрольності авторитету або хунті, тобто може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, яку виробила правляча партія, в іншому випадку вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноособове панування армії;
- відмова від повного тотального контролю над суспільством, що є характерним для тоталітарного політико-правового режиму. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і, насамперед, в економіку. Держава займається, головним чином, питаннями забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча може впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізмів ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, до придбання ними власності, до участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я;

- обмеження сфери дії або відмова від принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню. Для того, щоб втримати необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим проводить циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. Через те, що процес передачі влади при подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними.

За своїм характером авторитаризм певною мірою близький до тоталітаризму. В історії дуже часто авторитарні режими приходили на зміну тоталітарним. Це відбувалося тоді, коли починалася криза тоталітаризму, що призводило до деяких послаблень у політичному житті. При зовнішньому збереженні старої системи державної влади її контроль над суспільством перестає бути тотальним, всепоглинаючим. Авторитарний режим за всієї близькості до тоталітаризму відрізняється від нього. Визначаються принаймні чотири найголовніші риси, що відрізняють авторитаризм від тоталітаризму.

По-перше, авторитаризм не претендує на політичний контроль за всіма сферами життя суспільства. Забезпечуючи будь-яким шляхом, у тому числі й прямим насильством, політичну владу, авторитарний режим не втручається в ті сфери, що не пов'язані безпосередньо з політикою. Для нього характерне роздержавлення, деєтатизація економіки, культури, соціальної сфери. І хоча держава може активно впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, механізми ринкового саморегулювання при цьому не руйнуються.

По-друге, тут немає єдиної ідеологічної бази, надідеї або вона досить розмита. Західні державознавці називають авторитарні режими прагматичними диктатурами на відміну від ідеологічних при тоталітаризмі.

По-третє, авторитарний режим, у порівнянні з тоталітарним, більш гнучкий, здатний до трансформації і модернізації. Він допускає розмежування і поляризацію різних політичних сил і інтересів, дозволяє в певних рамках легальну опозицію і тим самим сприяє зародженню демократичних механізмів і інститутів.

По-четверте, тоталітарні режими спираються, насамперед, на масові рухи, партії, вожді яких, як правило, не входили до старих структур влади, а авторитарні режими завжди користуються підтримкою традиційних сил порядку – армії, бюрократії, церкви.

Відомий дослідник тоталітаризму К. Інгерфлом, вважаючи СРСР тоталітарним з початку його існування і до кінця, зазначав: «Не можна змішувати Радянський Союз – ні часів систематичного терору, ні періоду вибіркових репресій – із «просто» диктаторськими або авторитарними режимами, оскільки вони мають вузьку соціальну базу, широта внутрішньої опозиції обмежена рівнем репресій, а не рівнем залученості мас до системи, причому громадянське суспільство піднімає там голову кожного разу, коли зовнішні поразки, внутрішні мобілізації або ж старіння влади призводять до ослаблення останньої»³⁴.

Як уже зазначалося, певні риси авторитаризму наближають його до тоталітаризму. Однак найістотніша відмінність між ними полягає в характері відносин влади з суспільством і індивідом. Якщо в умовах авторитаризму ці відносини диференційовані і спираються на так званий «обмежений плюралізм», то тоталітаризм взагалі відхиляє плюралізм і різноманітність соціальних інтересів. Причому тоталітаризм прагне ліквідувати не тільки соціальний, але й ідеологічний плюралізм, інакомислення.

Авторитаризм не заперечує права на автономне, різноманітне самовираження суспільства, його груп, окремих громадян. Це дало підставу деяким політологам тлумачити авторитаризм як спосіб правління «з обмеженим плюралізмом»³⁵. Це означає, що будучи консервативним типом влади, він не міг позбавити права голосу широкі маси населення, а тому вдавався з цією метою до глобальної або вибіркової заборони партій і масових організацій. Причому заборонялися ті організації, що порушували соціальну рівновагу між державою, бізнесом, церквою тощо. Дозволялася діяльність тих сил, що підтримують існуючий статус-кво.

З огляду на вищезазначені риси, можна визначити авторитарний режим як необмежену владу однієї особи або групи осіб, що не допускає політичної опозиції, зберігаючи однак автономію суспільства і особи в неполітичних сферах.

Досліджуючи держави з авторитарним режимом, можна виявити, що останній має свої сильні і слабкі сторони. Його слаб-

кою стороною є повна залежність політики держави від позиції її глави або вищих керівників країни, відсутність у громадян правових можливостей запобігання зловживанню владою, політичному авантюризму і державній сваволі, захисту прав і своїх інтересів. Крім того, авторитарна державна влада може чинити опір назрілим змінам, жорстко придушувати будь-яке публічне вираження вільнодумства, вчиняти масові репресії, систематично порушувати права людини. Таким чином, авторитарний режим не завжди здатний проводити успішні соціально-економічні перетворення. Наприклад, в Ірані процес перетворень, що мав назву «Білої революції», головним чином спирався лише на позицію іранського шаха Мохаммеда Рези, що призвело до поразки «Білої революції».

У той же час відносно сильною стороною авторитарного режиму є те, що він має можливості забезпечення суспільного порядку і політичної стабільності, рішучого проведення суспільних перетворень і придушення опору консервативних сил, концентрації великих зусиль і ресурсів для вирішення певних завдань. Найчастіше авторитарний режим встановлюється для зміцнення держави, її цілісності і єдності, для протистояння економічному розвалу і сепаратизму. У ХХ столітті авторитарний режим нерідко був ефективним знаряддям модернізації суспільства, поступового створення демократичних державних і правових інститутів.

У зв'язку з цим слід зупинитися на проблемі реформаторських можливостей авторитарного режиму в рамках співвідношення авторитаризму і модернізації.

У багатьох країнах незахідного світу до певної міри неминучим політичним контекстом модернізації є авторитарний режим. Незахідні суспільства виявляються об'єктивно «не готові» до поєднання завдань модернізації і демократичної політики. Спроби деяких держав, у тому числі України, швидко, в дусі більшовицьких «кавалерійських атак» прийти до демократії без наявності необхідних для неї суспільних передумов не принесли успіху і призвели до численних руйнівних наслідків.

Як приклад застосування авторитарної стратегії часто називають Південну Корею, де в умовах обмеження демократичних прав і свобод була успішно проведена соціально-економічна, політико-правова і культурна модернізація. Те саме можна сказати про Тайвань, Китай, В'єтнам і деякі інші країни Азії, Африки і Латинської Америки, що на практиці продемонстрували свою

соціальну й економічну ефективність. Вони довели здатність поєднати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну владу – із вільною економікою, особистою безпекою і порівняно розвинутим як соціальним, так і економічним, культурним, релігійним, а частково й ідеологічним плюралізмом.

У сучасних умовах постсоціалістичних країн «чистий» авторитарний режим, який не спирається на активну масову підтримку й окремі демократичні державні інститути, навряд чи може бути інструментом успішної модернізації і може перетворитися на кримінальний диктаторський режим особистої влади, що буде не менш руйнівним для країни, ніж тоталітаризм. Тому вміле поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної державної влади і її підконтрольності громадянам стає найважливішим практичним завданням на шляху успішної модернізації і конструктивного реформування суспільства.

Демократично орієнтовані авторитарні режими недовговічні і їх реальною перспективою є більш стійкий тип державного режиму – демократичний.

Щодо вимірів авторитаризму, то можна проаналізувати їх соціально-економічний, політико-правовий та соціокультурний вид.

Загальновідомо, що авторитарний режим припускає свободу особи в позаполітичній сфері. Авторитарна держава, як правило, не втручається безпосередньо в приватне життя своїх громадян, прямо не пов'язане з політичною діяльністю. В умовах авторитаризму можуть існувати організації, не залежні від втручання держави. Авторитарна держава, як правило, дотримується законодавства, яке не стосується політичної діяльності громадян. Тому, на наш погляд, слід погодитися з положенням, сформульованим професором А. Венгером, про те, що «Авторитарний режим... може бути засновано на праві, моральних засадах, але його не можна все ж таки віднести до режимів, де населення бере участь в управлінні, а влада здійснюється найбільш ефективним способом. Все ж при будь-якій формі авторитаризму державна влада не формується і не контролюється народом»³⁶.

Разом з тим слід зазначити, що формування державної влади і народний контроль над нею цілком може здійснюватися лише в умовах демократії. У той же час усі спроби «запровадження» останньої при відсутності зрілого громадянського суспільства приречені. Тому в умовах, коли саме суспільство не

може забезпечити порядок, ця функція покладається на державу, щоб люмпенізовані верстви, фанатики та інші підривні елементи не могли користуватися всіма правами і свободами, створюючи при цьому загрозу соціального розладу. Звідси випливає, наприклад, що в 90-ті роки для країн Азії з неусталеними інститутами демократії, з неформованим громадянським суспільством були передбачені лише три варіанти розвитку: *по-перше*, авторитаризм і обмеження прав для забезпечення стабільності і можливості проведення соціальних перетворень; *по-друге*, жорстока диктатура, що вдається до масових порушень прав людини переважно для самозбереження; *по-третє*, хаос і масове «неінституціоноване» насильство.

Як авторитаризму, так і демократії протистоїть охлократія, хаос і анархія, що відкривають шлях насильству, відкритому використанню стихійної грубої сили, агресивності людини. Так як функцією будь-якої державної влади є обмеження, недопущення цього, індивід найчастіше готовий миритися з формами цієї влади, далекими від ідеалу, заради порятунку від безпорядків, хаосу й анархії. Необхідно мати на увазі, що у більшості азіатських культур останні розглядалися не як минуле, що асоціювалося з ідеальними формами правління, а як реальна загроза в майбутньому. У період же незалежного розвитку це положення було посилене необхідністю перетворень, головною рушійною силою яких є держава. У зв'язку з цим практично в усіх країнах світу, включаючи найбільш благополучні, питанням номер один була саме стабільність держави, усталеність її режиму. Тому в умовах авторитарної держави всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі проблеми прав і свобод людини та демократизації, розглядаються державою крізь призму збереження й зміцнення своєї влади.

У сучасній науці влада означає здатність однієї людини нав'язувати свою волю іншим, а державна влада, відповідно, – здатність держави нав'язувати свою волю своїм підданам³⁷.

В умовах авторитарного режиму велике значення має влада лідера. Структура його влади складається з трьох елементів: інтерес до влади, воля до влади (здатність боротися за неї) і сила влади (здатність утримати останню). Коли якогось елемента структури бракує, лідер, як правило, втрачає владу. Цю тезу легко пояснити на основі конкретних історичних прикладів. Так, да-

вноримський принцепс Люцій Корнелій Сулла, позбавившись інтересу до влади, втратив саму владу, тому що вона перестала його цікавити. В умовах гострої революційної кризи в останнього імператора Російської імперії Миколи II Романова вичерпалася сила влади і згодом він владу втратив. Президент СРСР М. Горбачов, в умовах мітингової (або вуличної) демократії втратив волю до влади і втратив її. Відставка президента Чилі Августо Піночета Угарте пов'язана саме з втратою волі до влади, коли результати референдуму 1988 року показали, що диктатуру більшість чилійців не підтримує. У самого генерала стало досить розуму для того, щоб зрозуміти: після цього не можна залишатися при владі. «Історія нас учить, що диктаторські режими, які перебувають при владі протягом століть, завжди провалюються кривою, після тривалої боротьби, – казав він в інтерв'ю з українським телебаченням. – Це той урок, який дається нам, щоб уникнути кривавого переходу до миру»³⁸.

І навпаки, секретом того позірного успіху авторитарного режиму в Чилі, що був розрекламований у ЗМІ, було поєднання всіх трьох структурних елементів влади його лідера. Необхідність політичної й економічної модернізації викликала у генерала *інтерес* до влади. Під час перевороту 1973 року проявилася його *воля* до влади. Збройні сили й іноземні кредити дали А. Піночету Угарте *силу* втримувати цю владу.

Основними ознаками, що відрізняють державну владу від будь-яких інших, є, *по-перше*, публічність, тобто наявність спеціального апарату, який управляє суспільством, і спирається на апарат примусу (армія, поліція, в'язниці, ешафоти тощо); *по-друге*, всеохоплюючий і централізований характер влади, тобто поширення державної влади на всіх і вся; *по-третє*, організованість державної влади.

Таким чином, якщо державна влада – це організована і централізована здатність державного апарату як системи всіх державних органів нав'язувати свою волю громадянам країни, то ті способи і прийоми, за допомогою яких відбувається це «нав'язування» є методами здійснення державної влади. Традиційно вітчизняна теорія держави і права виділяє серед них два методи: переконання і державний примус.

Під методом переконання розуміють метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в неї поглядів і уявлень, що спираються на глибоке

розумінні сутності державної влади, її мети і функцій. Щодо категорії державного примусу, то його можна зрозуміти як психологічний, моральний або фізичний (насилюючий) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою змусити її діяти за волею пануючого суб'єкта, в інтересах держави.

Оцінюючи різні державні режими, не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус – для так званих «недемократичних». Обидва методи властиві всім видам державних режимів тією чи іншою мірою. Метод переконання, як більш м'який метод здійснення державної влади, досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але й державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках, коли індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким розуміють той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах.

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків, при здійсненні зовнішніх і внутрішніх функцій держава не відмовляється і від свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак сьогодні США виступають на міжнародній арені в ролі своєрідного світового жандарма (як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи»), що підтверджують вторгнення в Панаму, бомбардування Лівії, участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. На території США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 50-х; арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 60-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

В умовах тоталітарного режиму дуже обмежений метод переконання. Тут переважно спостерігається або добровільне підпорядкування державній владі, або державний примус. Він виражається як у формі правового примусу (наприклад, кримінальна відповідальність за вбивство), так і у формі державного

свавілья: необмежено розширені повноваження карних органів (ГЕСТАПО і НКВС), вбивства політичних супротивників (судові процеси 1936–1938 років, «Ніч довгих ножів» 1934 року), заплановані викриття «ворогів народу» тощо.

Методи здійснення державної влади в умовах авторитарного режиму відрізняються як від методів здійснення державної влади при демократичному режимі, так і від цих методів в умовах тоталітарної держави. Це пов'язано з загальнодозвільним типом правового регулювання, що виражає основний принцип функціонування державної влади, її взаємодії з народом: «Дозволено все, крім участі в політичній діяльності!».

Тому в умовах авторитарного режиму для позаполітичної сфери характерні як методи переконання, так і методи державного правового примусу. Тут необхідно відзначити, що держава в умовах авторитарного режиму за допомогою спеціальних законів досить успішно бореться з негативними явищами в громадському житті: корупцією, тероризмом, незаконним обігом наркотиків і зброї. Так, у республіці Білорусь 3 червня 1997 року Палатою Представників було прийнято закон «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією». 10 червня він був затверджений на засіданні Ради Республіки. Цей закон було спрямовано на захист прав громадян, громадських і державних інтересів від організованої злочинності та корупції. 26 червня 1997 року президент Республіки Білорусь О. Лукашенко підписав його, тим самим визначивши державну політику щодо боротьби з цими злочинами.

Основним завданням цього закону стало створення організаційних та правових підстав для боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також забезпечення при цьому правових гарантій захисту законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Однак по суті цей закон виявився недосконалим. Він міг також послужити підставою для боротьби з супротивниками авторитарного режиму, що, як вважається, на цей час склався в Республіці Білорусь. Так, відповідно до ч. 6 ст. 1 зазначеного закону під корупцією розуміють «навмисне використання особами, що уповноважені на виконання державних функцій, або особами, що прирівнюються до них, свого службового становища і пов'язаних з ним можливостей з метою протиправного при-

дбання для себе або близьких родичів майнових та немайнових благ, пільг та переваг»³⁹.

Ч. 7 зазначеної статті серед осіб, що уповноважені на виконання державних функцій, згадує депутатів. Якщо погодитися з цим, то згідно з ч. 2 ст. 8 на термін виконання своїх обов'язків депутата повинні передати цінні папери та інше майно, від володіння, використання та розпорядження яким вони отримують прибутки, у довірче управління іншим особам. Закон не визначає, що є прибутком. Тим самим ставиться під загрозу фінансова незалежність і свобода депутатів, як і їх право власності, передбачене ст. 44 Конституції Республіки Білорусь. Віднині вони залежать від фінансових органів держави, тобто від виконавчої влади, яку контролює президент, що в умовах авторитарного режиму та нерозвиненого громадського суспільства є досить небезпечним. У цьому випадку про будь-яку критику президента не може бути й мови.

Якщо ж депутат не бажає підкоритися цьому, то згідно з ч. 3 ст. 8 він звільняється з посади, незважаючи на те, що його обрали громадяни.

Певною мірою даний закон прагне захистити законослухняних громадян і організації, які не скоїли правопорушень, від незаконних зазіхань правоохоронних органів. Ст. 12 забороняє використання спеціальних засобів для виконання завдань, що не входять у компетенцію спеціальних органів. Крім того, у законі зафіксоване положення про те, що інформація, яка не містить свідчень про правопорушення, підлягає знищенню в тримісячний термін з моменту одержання. Дії спеціальних органів можуть бути оскаржені в суді, у випадку неправомірності їхніх дій, внаслідок чого заподіяно шкоду законослухняним громадянам і організаціям, можна зажадати відшкодування збитку.

Однак основний зміст закону може бути спрямовано на обґрунтування репресій проти супротивників режиму, хоча він може застосовуватися і в позаполітичних сферах суспільних відносин: боротьба з організованою злочинністю, корупцією або зловживанням владними повноваженнями так званих силових структур (спеціальних органів).

Якщо у позаполітичній сфері громадського життя для авторитарного режиму характерні методи переконання і державного правового примусу, то в політичній сфері можливе й державне свавілля.

Прояви державного свавілля могли бути різними: поміщення дисидентів у психіатричні клініки в СРСР, політичні вбивства у Чилі, парагвайські (у період диктатури А. Стресснера), а також бразильські «ескадрони смерті», діяльність яких ще до кінця 1968 року перестала вражати громадян Бразилії. Ці ескадрони були сформовані наприкінці 50-х років на базі створеної в 1958 році «спеціальної поліції» під керівництвом Мілтона Ле Кока. У середині липня 1970 року діяльність ескадронів смерті – «Червоної Рози» та «Білої Лілії» досягла апогею, коли за одну ніч було ліквідовано 15 найнебезпечніших злочинців. Крім двох вищезгаданих ескадронів, у їхню систему входили підрозділи пілотів-рятувальників ПАРАСАР, діяльність яких була спрямована на ліквідацію прогресивних профспілкових лідерів; ККК – команди полювання за комуністами; МАК – антикомуністичний рух тощо.

Однак «ескадрони смерті» зовсім не характерні для інших країн з авторитарним державним режимом. Так, ряд країн Східно-східної Європи вже певний час здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії через різні форми авторитаризму: Казахстан, Узбекистан, Російська Федерація, Україна⁴⁰. Згідно із ст. 69 п. 6 Конституції Республіки Казахстан, що була затверджена на референдумі 30 серпня 1995 року, Президент надобував право розпуску Парламенту у випадку неприйняття останнім відставки уряду. Щодо Республіки Узбекистан, то досить характерним є положення, передбачене ст. 16 ч. 1 її Конституції: «Жодне з положень означеної Конституції не може тлумачитись на шкоду правам і інтересам Республіки Узбекистан»⁴¹. По суті, це може сприяти державній сваволі навіть тоді, коли це заборонено Конституцією.

Певні паралелі між республіками СНД і країнами «класичного» авторитаризму (наприклад, зневажливе ставлення до діючих на момент встановлення авторитарного режиму конституцій у Чилі і Російській Федерації) дозволяють зробити висновок про те, що там також існує авторитарний державний режим.

Останнє можна пояснити, якщо порівняти ставлення російського керівництва до конституції РРФСР із ставленням чилійської хунти до конституції Чилі 1925 року. В обох випадках діючі конституції порушувалися. У радянську і російську правову систему прийшло поняття референдуму. Саме на референдумі 17 березня 1991 року в РРФСР був введений інститут пре-

зидентства, що, по суті, ліквідувало систему Рад як систему єдиних органів народного представництва. У результаті перевороту в Чилі в 1973 році на чолі держави й уряду стала військова хунта. Вона складалася з командуючих трьома видами збройних сил і корпусу карабінерів. Відповідно до указу хунти від 17 грудня 1974 року її глава – генерал Августо Піночет Угарте став президентом республіки. Він здійснював виконавчу владу, а хунта в цілому – законодавчу. З липня 1976 року стала діяти так звана Державна Рада – вищий консультативний орган при президенті, на який була покладена функція підготовки рекомендацій стосовно найважливіших політичних і економічних питань. Ці органи не були передбачені Конституцією Чилі, прийнятою у вересні 1925 року.

Взагалі, юридичні конституції в таких країнах дуже часто мають демократичні положення, які, однак, не реалізуються на практиці або включаються лише для того, щоб приховати недемократичну суть режиму.

Загальновідомо, що в Чилі спостерігалися масові порушення прав людини, придушувалася політична опозиція. Однак не варто забувати, що останнє спостерігалось і в Російській Федерації. Так, усупереч діючій на той час Конституції РРФСР, її президент Б. Єльцин 6 листопада 1991 року видав указ про припинення на території РРФСР діяльності структур КПРС і КП РРФСР і про націоналізацію їхнього майна. Можливо, цей указ був справедливим з моральної точки зору, але з правової він був протизаконним. Це і було початком встановлення в Російській Федерації авторитарного режиму.

Тому, розглядаючи державне свавілля як різновид державного примусу, можна зробити висновок про те, що і він не однорідний. Існують, принаймні, два його різновиди. Перший здійснювався в Російській Федерації за часів президентства Б. Єльцина або у Франції в період президентства Шарля де Голля. Для нього характерні: *по-перше*, пріоритет виконавчої державної влади над законодавчою; *по-друге*, відсутність відкритого терору проти опозиції; *по-третьє*, формальне обмеження правом державної влади. Як видно, у цих державах формально припускається опозиція, але її діяльності перешкоджають різні причини організаційного, морального, зрідка правового характеру.

Інший різновид свавілля існував в умовах нікарагуанської сомосівської диктатури або ж в умовах чилійської пінократії.

Для нього були характерні такі риси: пріоритет виконавчої влади над законодавчою; державна влада не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору. Політичні права і свободи або ліквідуються, або, якщо формально оголошуються, здебільшого суттєво обмежуються відсутністю механізму реального захисту. Перший різновид свавілля є завуальованим, другий – прямим.

Як завуальоване, так і пряме державне свавілля пов'язане з насильством. Однак опір лише на насильство не сприяє усталеності авторитарного режиму. Правляча еліта прагне шукати підтримки в суспільстві. У зв'язку з цим необхідно дослідити соціальну, економічну і морально-ідеологічну основу державної влади в умовах авторитарного режиму.

Соціальну основу цієї влади складають ті верства населення, на які ця влада спирається: збройні сили, велика буржуазія, іноді середній клас, а в умовах лівоавторитарних диктатур – пролетаріат, селянство та інші верстви.

Це проявляється під час розвитку так званої плебісцитної демократії. Одним з її інститутів є референдум. Саме йому Російська Федерація зобов'язана інститутом президентства. У важкий період становлення російської державності саме референдум сприяв посиленню авторитарних тенденцій. Так, 25 квітня 1993 року на референдумі 48 мільйонів виборців висловили довіру президенту Б. Єльцину. У відповідь на це 1 травня 1993 року в Москві опозиція організувала ряд демонстрацій, що в деяких місцях перетворилися в масові безпорядки. 6 травня президент, проаналізувавши підсумки референдуму, заявив про подальші кроки вищих органів виконавчої влади. 21 вересня 1993 року президент видав указ про розпуск Верховної Ради і з'їзду народних депутатів РРФСР. Останні не підкорилися і в ніч з 3 на 4 жовтня організували масові безпорядки в Москві. Наступного дня президент як Верховний Головнокомандувач віддав наказ про застосування сили для придушення опозиції. Армія виконала наказ. 12 грудня 1993 року на референдум був винесений проект нині діючої Конституції Російської Федерації. Формально проголосивши республіканську форму правління змішаного типу, вона фактично закріпила в Росії своєрідний авторитарний режим. Президенту були надані величезні повноваження. Так, ст. 111 п. 4, по суті, закріпила його право розпустити Державну Думу у випадку, якщо остання

відмовиться затвердити зручного для глави держави голову Уряду. Проте ця Конституція була затверджена, що свідчило про підтримку авторитарного режиму в Російській Федерації більшістю її громадян.

Інший приклад, що розкриває роль референдуму у визначенні соціальної основи державної влади, пов'язаний із прийняттям 11 вересня 1980 року нині діючої конституції Чилі. Документ, який чилійці схвалили на референдумі, складається з двох частин: «Основного Закону» і «Перехідних положень». За президентом була закріплена вся повнота виконавчої влади в країні. Йому також було надане право видавати декрети, що мали силу закону.

Конституційне формування V Республіки у Франції також зазнало впливу референдуму. І якщо Конституція IV Республіки 1946 року суттєво обмежувала права президента, то, прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 року, Конституція V Республіки їх значно розширила. Навіть просте порівняння нумерації глав у конституціях IV і V Республік Франції дає уяву про пріоритети. Так, у Конституції 1946 року II розділ присвячено Парламенту і лише V – Президенту Республіки. Конституція ж 1958 року другий розділ віддала Президентові Республіки, а IV – Парламенту. Затвердження Конституції V Республіки прямо пов'язане з особистою популярністю її першого президента – Шарля де Голля. Характеризуючи цю особу, кандидат юридичних наук Є. Марчук говорив: «...Він зумів консолідувати усе суспільство, у тому числі – свою численну опозицію. Знаходячись у zenіті своєї слави і сили, де Голль міг би з нею розправитися. Але він, як великий француз і мудра людина, розумів, що в той період усю націю – і опозицію, і не опозицію – треба було залучити до відродження Франції»⁴². Таким чином, президент де Голль як ніхто інший розумів, що успіх відродження Франції залежить від підтримки перетворень у досить об'єднаному суспільстві. І хоча режим особистої влади де Голля по суті був одним з різновидів авторитаризму (про що вже згадувалося), проте він користувався великою підтримкою в громадян у період становлення V Республіки. Про це свідчить і підтримка проекту Конституції де Голля на референдумі в жовтні 1958 року.

Це все також свідчить про специфіку правової культури французів, чилійців і росіян. Проблема полягає в тому, що

хоча референдум і є юридичним вираженням волі народу, проте винесені на нього законопроекти, як правило, не обговорюються: відбувається просте голосування «за» чи «проти». Більшість французів, чилійців і росіян у наведених прикладах не мали достатніх пізнань в правознавстві або взагалі не вважали за необхідне ретельно вивчити текст винесеного на референдум законопроекту. Як правило, вони, формально проголосувавши за запропонований проект Конституції, бездумно закріплювали те, що було необхідно для держави в той період. Тому референдум, незважаючи на його ніби демократичність, може бути: *по-перше*, простим знаряддям у руках владарів при відсутності досить розвиненої правосвідомості у громадян держави; і, *по-друге*, найменш демократичним способом прийняття закону, тому що закон цей, як правило, не обговорюється.

У ряді країн соціальною основою встановлення авторитарного режиму є, насамперед, армія. У 1973 році в Чилі саме вона привела до влади Аугусто Піночета і протягом 15 років була для нього опорою.

Однак сама по собі опора на грубу військову силу хоча і може забезпечити утримання влади главою держави, проте не здатна вирішувати питання соціально-економічних перетворень. Тому виникає потреба в опорі на додаткові сили, здатні організувати перетворення в країні. В Індонезії генерал Сухарто шукав опори в технократів (так звана «Берклійська мафія»). Подібне спостерігалось і в Чилі, де технократи (так звані «чиказькі хлопчики») за допомогою американських кредитів і спираючись на військову силу змогли здійснити економічні перетворення.

Однак опора лише на армію і технократів не сприяла стабільності режиму. Тому він змушений шукати підтримку серед різних верств населення. В Індонезії генерал Сухарто отримав підтримку середнього класу: людей науки і мистецтва, вузівських викладачів, журналістів, лікарів, юристів, кваліфікованих управлінців, інженерів і техніків, бізнесменів неелітного рівня. У Чилі генерал Піночет одержав її у вищого суспільства, зосередженого в багатих кварталах Сантьяго, таких як *La De Jesa*. У Сальвадорі армія спиралася на родову олігархію, що не тільки не залежала від військових, але і здійснювала контроль за їх діяльністю, за їх владою таким чином, що вони не відігравали вирішальної ролі в управлінні

державою. У Мексиці відносна самостійність органів виконавчої влади від різних соціальних груп пояснюється опорою уряду на традиційно домінуючу в суспільстві правлячу з 1929 року Інституціональну-революційну партію. Вона була здатна контролювати основні селянські і робітничі організації, що було наслідком періоду революції і аграрної реформи. Підтримка з боку селянства і профспілок, закріплена складною системою інституціональних зв'язків і перерозподілу державних ресурсів, після завоювання державної влади забезпечує президенту і Національному конгресу міцні позиції у відносинах з противниками курсу на відкриту економіку і приватизацію, дозволяючи стримувати невдоволення основної маси міського населення, у якого значно знизився рівень життя під час стабілізаційних заходів.

Саме опора на різні соціальні верстви сприяла певній тимчасовій легітимності авторитарного режиму в названих країнах. Успіх же перетворень залежить, на нашу думку, від тих соціальних чинників, що впливають на режим.

Основними чинниками, що визначили своєрідність процесу соціальної еволюції і місце громадянина в авторитарній державі, є: *по-перше*, специфіка традиційного соціального генотипу; *по-друге*, поява капіталізму ззовні, через напівколоніальну, а то й колоніальну залежність.

Щоб пояснити це, слід охарактеризувати специфіку суспільного розвитку на прикладі традиційної Азії. Привнесений із Заходу достатньо розвинений капіталізм (у вигляді елементів нової системи продуктивних сил, ціннісних орієнтацій особи, правових норм, принципів державного устрою, поширення найманої праці тощо) почав затверджуватися в азіатському суспільстві з його приматом общинно-єтатистських структур над індивідуально-власницькими і відсутністю глибокого процесу атомізації, дроблення соціального простору на автономних вільних індивідів, що було характерним для Західної Європи на початку становлення буржуазних відносин. Ці обставини мали ключове значення для соціального виміру авторитаризму.

Для більш глибокого аналізу його особливостей у різних формах держави в сучасній Азії слід більш детально зупинитися на деяких питаннях походження і розвитку суспільної структури з погляду її модернізації.

Як відомо, соціальна структура незахідних суспільств конституюється дією трьох основних груп чинників – економічних, природних і політико-правових.

Перша група формує основи класів і верств, що примикають до них. Однак у зв'язку з тим, що східне суспільство досить далеке як від ідеального громадянського суспільства, так і від подібного до нього західноєвропейського соціуму XIX століття, економічний чинник однозначно не може розглядатися безумовно як переважний.

Друга група чинників – сформовані природно, тобто природні. Саме вона формує кровно-родинні, територіальні, а також локально-етнічні спільноти.

Що стосується *третьої* групи чинників, то саме вона створює групи, відносини між якими формуються на основі особистої залежності, влади, привілеїв, позаекономічного примусу тощо. Однак ця група чинників неоднорідна. Деякі з них діють на мікрорівні, що породжується місцевою неотрадиційною владою, а іноді насильством. Інші ж мають характер державно-владних відносин, які генеруються правом, що має глибокі історичні корені. Це загальносоціальне право виникло тоді, коли суспільство усвідомило необхідність створення певного регулятора відносин, що виникають. Тоді й зародилися перші правові звичаї, які обумовили утворення звичаєвого права. Саме воно відіграло важливу роль в утворенні юридичного права, а самі звичаї поступово переросли в правові традиції.

У деяких країнах Азії існує ще релігійна група чинників, у результаті впливу якої формуються конфесійні спільноти. Останні можуть ставати найважливішими елементами суспільної структури при взаємодії різних культур (Південна Азія, Близькій і Середній Схід).

Таким чином, характер суспільних структур у країнах Азії ставить перед державною владою певні межі у сфері демократизації навіть у тому випадку, коли є відповідна воля держави. Це пов'язано з тим, що найбільш поширений тип індивіда на Сході – колективістсько орієнтована на свою локальну громаду особа. Цей тип не може бути суб'єктом демократії в її класичному розумінні. Крім того, громадянськими і політичними правами, поряд із «цивілізованою» опозицією, можуть скористатися традиційно-екстремістські сили для здобуття влади і подальшого згортання усіх свобод. Ця загроза, на наш погляд, реальна як у країнах Південної Азії, так і в ряді арабських держав.

Вище вже згадувалося про колективістсько орієнтованого на свою громаду індивіда. У країнах Азії громада, як правило, була сільською. По суті, вона була всього лише одним із проявів корпоративності як глибинного явища доіндустріального суспільства, яке становить сукупність різноманітних місцевих малорухомих об'єднань людей, де локальні економічні зв'язки були з'єднані з природними. Перенесення на східний ґрунт досить зрілих форм капіталістичного виробництва почалося ще тоді, коли рід, велика родина, міський квартал, сільська громада продовжували залишатися найважливішим елементом соціальної структури. Індивід з них ще не виділився і не став самостійним елементом суспільства.

Дисциплінуюча роль табу, ритуалів і статусної ієрархії перешкоджала затвердженню поглядів на боротьбу за контроль над державною владою для захисту певних, лише своїх особистих, корпоративних інтересів.

У період колоніалізму влада метрополії створила жорстко ієрархізовану адміністративно-бюрократичну структуру управління в колоніях, фактично закріпивши традиційний збіг між соціальним статусом і владою. У той же час вона не сприяла поширенню в масах демократичних уявлень про сферу боротьби за владу над державою як проконкурентну боротьбу в цивілізованих формах між різними суспільними групами, що мають свої інтереси і задля стабільності в державі приходять до певного консенсусу. Влада спиралася на історичний досвід своїх країн, який доводив, що участь нижчих класів у відправленні державної влади за допомогою загального виборчого права була допущена лише після створення бази індустріальної економіки й основ громадянського суспільства. Тобто, по суті, державні інститути в країнах Заходу були відгороджені від прямого впливу незаможних верств населення. У країнах же третього світу «дострокове» введення демократії без створення громадянського суспільства автоматично викликає зростання потреб і прагнень широких верств суспільства. Державна ж влада повинна відповідати розподілом певних ресурсів на користь тих чи інших груп виборців за принципом патронажно-клієнтських зв'язків, адже саме вони зіграли значну роль у формуванні політико-правової культури в країнах Південно-Східної Азії.

Вказавши на переваги цінностей ієрархізованого суспільства над ідеями конкурентності в політико-правовій сфері в країнах Азії, західне державознавство міцно пов'язало це явище з

авторитаризмом, в умовах якого загальнодозвільний тип правового регулювання, що спирається на правовий принцип «Дозволене все, що прямо не заборонено законом», є більш вузьким, ніж дозвільний тип, в основі якого є правовий принцип «Заборонене все, що прямо не дозволено законом». В традиційній східній культурі від держави очікують не стільки наказів, скільки дотримання й охорони існуючого права, соціального порядку, ритуалів тощо. Тому в ієрархізованій статутній структурі дух прямого придушення, характерний для авторитарної держави, практично відсутній. Патерналізм у країнах Азії немислимий без зацікавленості й участі клієнтели. І якщо в західному розумінні в авторитарній державі владні структури маніпулюють своїми громадянами винятково у своїх інтересах, то в умовах Сходу піддані шукають заступництва держави не менше, ніж вона прагне заручитися їхньою підтримкою.

У ряді країн Азії (наприклад, в Індонезії) саме в умовах авторитарних держав починає складатися середній клас, що, по суті, є соціальною базою демократії. І важливою складовою частиною середнього класу є інтелігенція, тобто люди розумової праці, яка є основним джерелом їхнього існування.

Сьогодні підтверджується обґрунтованість твердження про те, що стосовно інтелігенції в країнах Азії діє ряд суспільних чинників, які підсилюють її соціальну автономію, відносну самостійність і традиційну спільність.

Питома вага службовців (тобто найманих робітників, зайнятих менш складними, ніж у інтелігенції, видами розумової і нефізичної праці) і інтелігенції в економічно активному населенні як великих, так і середніх міст у країнах Азії на початку 90-х років досягла 20–30%, що складає в середньому 4–8% усієї робочої сили⁴³. Це майже відповідає долі міського «середнього класу» у всьому самостійному населенні розвинених країн Заходу. І якщо в 1950 році вона складала усього 7–9%, то до 70-их років у США і Великобританії вона досягла 13–14%⁴⁴. Ріст державного апарату, систем освіти й охорони здоров'я, розширення сучасного виробництва і послуг стимулюють подальше зростання як значення інтелігенції і службовців, так і їхньої чисельності. Таким чином, у багатьох країнах Азії ще до завершення індустріалізації або, у всякому разі, на стадії її неповної зрілості виникають ті риси типу соціально-класової структури, що характерна для постіндустріального суспільства.

Величезні групи населення азіатських держав, які розвиваються динамічно, пов'язані з сучасними формами життя суспільства, займають своє місце в суспільній структурі не тільки і не тільки в результаті відношення до засобів виробництва, а в силу специфічної ролі в розподілі праці, а отже, й менталітету, особливого способу життя, моральних і політичних цінностей, що містять у собі і цінності демократії.

У країнах Азії середній клас, який поступово кристалізується з тих міських верств, що зайняті нефізичною працею, поки що є надзвичайно різноманітним як економічно, так і соціально, як ідеологічно, так і психологічно. Однак уже можна казати про те, що він існує і поступово зміцнює свої позиції. Характерною рисою середнього класу в країнах Азії ще донедавна була як залежність від держави, так і бюрократизованість, а також зрощення з державним апаратом. І лише у зв'язку з прискоренням процесів модернізації і лібералізації економічної політики у 80–90-х роках зміцнилася тенденція до самостійності середнього класу в країнах Азії. Це створює нову суспільно-політичну обстановку для загострення боротьби між демократичними й авторитарними тенденціями, адже зростає вплив тих соціальних сил, чиї інтереси пов'язані з ідеологією і практикою правової захищеності, індивідуалізму, свободи і демократії.

Досвід Індонезії, Сінгапуру, Пакистану, арабських держав у 80-х – на початку 90-х років свідчить про те, що зміцнення незалежного від держави середнього класу аж ніяк не веде автоматично до демократії. Проте досить сильний середній клас змінює, як мінімум, форми авторитаризму, який, прагнучи модернізації, активізує вплив громадянського суспільства на характер держави, стимулює перехідні форми політики, робить авторитарну державу більш відповідальною перед суспільством, намагає демократичну перспективу.

Концепція «громадянського суспільства», накладена на реальність сучасних країн Азії, обов'язково містить у собі такий параметр, як суверенно-автономний індивід. Наскільки капіталізм в азіатських, латиноамериканських і африканських цивілізаціях сприяє виділенню індивіда як самостійної одиниці суспільства, настільки там формується така основа демократії і прав людини, як громадянське суспільство. На нашу думку, оскільки в країнах Азії відтворюється корпора-

тивний, колективістський суспільний генотип, їх суспільний розвиток не може бути адекватно описаний за допомогою категорії громадянського суспільства, тому що в цих випадках демократичні державні інститути мають надто малу «природну» соціальну базу.

Найважливішим моментом для розуміння специфіки соціально-економічного і політико-правового виміру боротьби авторитарних і демократичних тенденцій є взаємодія держави, суспільства й окремої людини. У деяких країнах Азії держава довела здатність охоплювати своїми структурами суспільство і «витягувати» з нього ресурси. Однак у більшості випадків суспільство виявлялося не спроможним змінити відносини і поведінку людей. Коли ж це все-таки вдавалося, то досягалося шляхом неймовірного насильства і ліквідації «громадянського суспільства», про що свідчить досвід КНР під час правління Мао Цзедуна, КНДР – у період лідерства Кім Ір Сена або ДРВ, очолюваної Хошіміном.

Слабкість державних інститутів у багатьох країнах Азії полягає в тому, що, на відміну від Заходу, вони не спираються на міцний фундамент консолідованого громадянського суспільства. Це призводить до того, що держава змушена сама порушувати законність і правопорядок, щоб зламати опір різних суспільно-політичних сил, які протистоять перетворенням у суспільстві і державі. У боротьбі з ними державна влада вдається до таких методів примусу, що, в принципі, здавалися не характерними для даної держави – до незаконних арештів, катувань, організації «зникнень» і т.д., тобто до тих методів державного свавілля, про які вже згадувалось.

І саме тут особливу роль відіграє армія. Так, в Індонезії донедавна військові вважали себе «рятівниками батьківщини». Саме вони на чолі з генералом Сухарто разом із своїми союзниками створили плацдарм для економічних перетворень і забезпечили їх втілення в життя в 60–80-х роках. У Туреччині 27 травня 1960 року військові усунули від влади цивільного президента Мендереса. Новим президентом став генерал Гюрсель. Неодноразові військові перевороти, які здійснювалися після цього, сприяли зміцненню влади і усуненню цивільних політиків, що були не здатними до проведення радикальних економічних перетворень, від керівництва державою. Після 12 вересня 1980 року до влади знову прийшли військові на чолі з генералом

Евреном, який згодом став президентом. Саме він зміцнив президентську владу і прийняв нову конституцію, після чого стали можливі глибокі економічні перетворення.

Особливу роль відігравала армія і в країнах Латинської Америки, які, по суті, були створені і відвойовані в Іспанії військовими – Симоном Боліваром і Хосе Сен-Мартіном. Тому немає нічого унікального в тому, що в країнах Латинської Америки при владі довго знаходився той, хто спирався на збройні сили. Так, наприклад, у Чилі президент С. Альєнде не мав цієї опори. Призначивши під тиском генерала А. Піночета Угарте головнокомандувачем збройних сил, Альєнде не зміг утриматися при владі. 57-річний генерал здійснив пуч, як масштабну армійську операцію з танками, артилерією і літаками. Президентський палац *La Moneda* був узятий штурмом, а самого Альєнде вбито. Генерал Піночет був уособленням філософії і практики чилійської воєнщини, а чилійська армія була організована за німецьким зразком. Після прийняття в 1980 році нової конституції Чилі основним конституційним обов'язком армії стало забезпечення як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки країни.

В авторитарних державах Азії і Латинської Америки армія, як правило, контролює державу, суспільство, а іноді й окремих громадян. Так, у Таїланді і в Туреччині відносна стабільність економічного курсу пояснюється помітною присутністю за спиною демократично обраних органів державної влади військових, які служать гарантом проти посилення впливу як лівих, так і правих сил. У той же час у Сальвадорі ще на початку 80-их років реальна влада зосередилася в руках у родової олігархії. Це були так звані «14 родин», пов'язаних з вирощуванням основного експортного продукту – кави. Саме родова олігархія контролює дії військових у Сальвадорі і перешкоджає радикальним економічним перетворенням навіть тоді, коли цього хоче армія.

Таким чином, середній клас в Індонезії, вище суспільство в Чилі, родова олігархія в Сальвадорі становлять масову соціальну основу авторитарного режиму в цих країнах.

На відміну від країн Азії, у деяких латиноамериканських державах ще до встановлення авторитарних режимів склалися певні інститути громадянського суспільства. Принцип поділу влади між суспільством і державою обумовив необхідність диференціації права на публічне і приватне.

Як відомо, вперше таку диференціацію права було науково обґрунтовано в рамках романо-германської правової сім'ї, до якої належать і ті країни Латинської Америки, що мали авторитарні режими.

Цей поділ має загальний характер і є важливою характеристикою правових систем латиноамериканського континенту, а також Туреччини. Суть його полягає в тому, що до публічного права відносять ті інститути і галузі, які регламентують порядок діяльності та статус органів держави і відносини індивіда з державою, а до приватного – інститути і галузі, що регулюють відносини індивідів між собою. Саме тому для латиноамериканських юристів є очевидним, що відносини між державною владою і підлеглими їй утвореннями та фізичними особами висувають свої, притаманні тільки їм, проблеми і потребують іншої регламентації, ніж відносини між приватними особами. У країнах Латинської Америки діє принцип *habeas corpus*. Зазначений принцип одержав назву від перших слів латинського тексту середньовічного англійського судового наказу. *Habeas corpus* було адресовано посадовим особам, які відповідали за утримання під вартою позбавлених волі громадян. Наказ змушував приводити цих громадян до суду з метою перевірки законності та обґрунтованості арешту. У разі виявлення порушень, суддя був зобов'язаний негайно звільнити громадянина. Тобто конституційний принцип *habeas corpus* означає право кожного громадянина без перешкод звертатися до суду з вимогою застосування зазначеного наказу.

Вище сказане пояснює, чому державна влада в умовах авторитарного режиму прагне майже не втручатися в приватне життя громадян, якщо хоче мати їхню підтримку.

Економічною ж основою державної влади в умовах авторитарного режиму служить, *по-перше*, майно, включене в державну власність як національний доход: валютний резерв; майно державних підприємств; прибутки, отримані від приватних підприємств у виді податків. *По-друге*, технократи, які планують економічні перетворення. Наприклад, в Індонезії саме вони розробили так звані «п'ятирічні плани розвитку» – РЕПЕЛТА, за якими розвивалася країна в умовах авторитарного режиму. І, *по-третє*, самі економічні перетворення. Тут слід мати на увазі, що авторитарний режим не завжди здатний вдало реформувати економіку країни, і показовими в цьому відношенні є події в Чилі.

У вересні 1970 року на президентських виборах перемогу одержав представник блоку «Народна Єдність» соціаліст С. Альєнде. Уряд «Народної Єдності» націоналізував ряд найбільших промислових підприємств, придбав велику кількість приватних банків, а інші взяв під свій контроль. Швидкими темпами проводилася аграрна реформа. У результаті дій уряду значно зріс державний сектор економіки, підвищився життєвий рівень населення, суттєво скоротилося безробіття.

Однак уряд «Народної Єдності» націоналізував основне багатство Чилі – мідну промисловість, яка перебувала в руках американських корпорацій. У відповідь США оголосили Чилі економічну і фінансову блокаду. Зупинялося виробництво, в країні відбувалися страйки, зросли ціни і з прилавків зникли найнеобхідніші товари. Відкриті збройні сутички між лівими і правими відбувалися вже на вулицях, на території підприємств. Уряд Альєнде втрачав управління над цілими провінціями.

В інтерв'ю українському телебаченню керівник економічних реформ у Чилі Ернан Біхі згадував: «Ми дійшли до того, що на початку 70-их наше суспільство було зруйноване економічно і політично. Отже, нам був потрібний хтось, хто відновив би порядок. На наше щастя, це зробили військові, інакше була б громадянська війна»⁴⁵. Це ж говорив экс-міністр економіки Чилі Карлос Касерес: «Чилі в 73-му році – це хаос: економічний, політичний і моральний. Не було іншого виходу, крім запровадження військового режиму. Це і стало відправною точкою для економічних і політичних змін»⁴⁶.

Після приходу до влади в 1973 році військовий уряд А. Піночета Угарте обрав неоліберальну монетаристську модель, розроблену Чиказькою школою Мілтона Фрідмена. Диктатор поставив біля керма так званих «чиказьких хлопчиків» на чолі з Ернаном Біхі. І, не зважаючи на дві економічні кризи 1976 і 1982 років, не зійшов з обраного шляху. Він ішов методом проб і помилок, і модель певним чином запрацювала.

Ось що говорить Карлос Касерес: «У Чилі встановлені певні методи ведення розвинутої економіки: її відкритість для міжнародної конкуренції, низький рівень інфляції, збалансованість на макроекономічному рівні; законами гарантовано право власності і здійснення приватної ініціативи, приватизація. І одна із важливих заслуг уряду президента Піночета в тому, що з 1973 по 1990 рік він пережив серію піднесень і спадів, але протягом

усього цього часу не вдавався до будь-яких змін основного напрямку – до ринкової економіки. Політична воля – це головне. Якби в Піночета не було б політичної волі, то ми не мали б сьогоднішнього успіху»⁴⁷.

Основними рисами економічної політики А. Піночета стали, *по-перше*, контроль над інфляцією (особливо шляхом різкого зниження державних витрат), *по-друге*, проведення політики жорсткої бюджетної економії і, *по-третє*, підвищення вартості кредиту і зниження пропозиції грошей.

Ці заходи суттєво знизили реальний рівень зарплати. Режим жорсткої економії спочатку призвів до зростання ВВП, але вже у 1980–89 рр. середньорічне зростання ВВП на душу населення складало лише 1%. Політика жорсткої економії та зменшення витрат залишила чилійські компанії без ресурсів. Протягом 70–80-их років Чилі пережило тяжкий період деіндустріалізації. Її результатом стало падіння у 1982 році промислового ВВП на душу населення до 69% (порівняно з 1972 роком). Суттєво знизилась покупна спроможність мінімального рівня заробітку.

Зростання ж ВВП в цей період було досягнуто винятково за рахунок зростання виробництва сільгосппродукції та харчової промисловості. Частка наукоємкої продукції в 1970–1982 рр. включно склала всього лише 1,5%.

Всі ці причини призвели до того, що в 1987 році 44,7% населення країни опинилося за межею бідності, а 17% – на рівні злидарства. Неefективне накопичення заборгованостей та безвідповідальне залучення у 70-х рр. іноземних кредитів призвело до кризи 1980–82 рр. і реструктуризації чилійської економіки спеціалістами МВФ.

У відповідь на це уряд А. Піночета Угарте вдавсь до цілого комплексу заходів приватизації державного майна (особливо це стосувалося прибуткових компаній) шляхом його продажу на торгах іноземним корпораціям. Метою таких заходів була необхідність залучити Чилі до світової економіки і забезпечити вільний рух капіталу.

Спочатку ці кроки призвели до придушення інфляції, але викликали різке падіння експорту до 5,2% на рік у 1980–1991 рр. (порівняно з 10,4% у 1970–1981 рр.), що було навіть нижче 18% ВВП, а інфляція, навпаки, збільшилася до 30%.

Такі невдачі в економічній сфері зумовили прихід до влади в Чилі демократичного уряду президента Патрісіо Ейлвіна, який

почав проводити політику, орієнтовану на розвиток внутрішнього ринку при державному втручанні в економіку країни.

Для забезпечення соціальної стабільності уряд насамперед провів перерозподіл прибутків і зайнявся соціальними програмами поліпшення житлових умов. При цьому, за допомогою безготівкової чилійської «одиниці розвитку» UF, особлива увага була приділена розширенню внутрішнього ринку.

Реформи президента Ейлвіна призвели до зростання ВВП в 1990–93 рр. на 7% протягом року. Але основна риса, що відрізняла демократичний період від пінократії, полягала в тому, що це зростання досягалося при забезпеченні соціальних програм. Так, мінімальний розмір заробітку підвищився на 24%, а частина населення, що живе за межами бідності, знизилася до 32,7%, реальна ж зарплатня зросла на 4% за рік. До 1993 року інфляція була суттєво скорочена (12% на рік).

Таким чином, соціальний договір, компетентне економічне управління і податкова реформа дуже швидко призвели до появи позитивних результатів.

Саме ці результати здобули назву «Чилійське чудо» і сьогодні, коли з дня ліквідації диктатури в Чилі минуло майже 12 років, економіка цієї країни – одна з найдинамічніших у світі з найвищим у Латинській Америці середнім рівнем життя і щорічним зростанням внутрішнього валового продукту на 5–6%.

Таким чином, порівняльний аналіз досвіду країн, що розвиваються, дозволяє зробити висновок про наявність тісної взаємозалежності між характером державних структур і характером економічної політики: державний режим створює умови для реалізації економічного курсу, а успіх або невдача його проведення впливає на життєздатність державного режиму.

Особливий інтерес викликає аналіз такої залежності в країнах, що домоглися значного прогресу в економіці. Це, насамперед, країни Азії і Латинської Америки. Серед них є як держави, що пройшли через тривалий період модернізуючого авторитаризму, так і країни з так званими «квазідемократичними» режимами. Уже сама ця різноманітність показує, що між ступенем раціональності економічної політики і формою державного режиму не існує жорсткої залежності.

Пояснення дієздатності держави варто шукати більш глибоко – у співвідношенні різних суспільно-політичних сил, що складається в тій чи іншій ситуації. Адже визначення основних на-

прямків економічного розвитку означає вибір варіантів розподілу національних ресурсів між окремими секторами економіки і різних соціальних груп, і будь-яке принципове рішення в цьому напрямку неминуче заохочує одні соціальні верства і придушує інтереси інших. У цих умовах проведення економічного курсу, який би відповідав довгостроковим загальнонаціональним цілям завжди є найскладнішим завданням, адже це не тільки ставило б надзвичайно високі вимоги до ефективності і компетентності державного апарату, але й передбачало його здатність протистояти досить потужному тиску тих сил, на інтереси яких впливав «новий курс».

У зв'язку з цим серед найважливіших компонентів національної економічної стратегії особливе місце посідає діяльність органів держави у сфері обмінного курсу національної валюти. З огляду на те що, як правило, темп інфляції в більшості країн, що розвиваються, є більш високим, ніж у розвинених, підтримка реалістичної ціни місцевої валюти вимагає регулярних коригувань, тобто девальвацій.

Якщо останні здійснюються убік зниження, то вони звичайно наштовхуються на опір міського населення, яке споживає імпортні товари. Перегляд курсу є також не вигідним представникам імущих класів, які скуповують іноземну валюту; одержувачам іноземних кредитів, що побоюються збільшення боргових платежів у національній валюті, тощо.

Не менш гострим є питання про масштаби і форми протекціоністської підтримки місцевих товаровиробників. Створена під захистом протекціоністських бар'єрів промисловість, що, як правило, протягом тривалого часу була малоефективною, перетворюється в серйозну перешкоду на шляху підвищення конкурентоспроможності економіки в цілому. І тиск з боку тих соціальних груп, що пов'язані з малоефективними виробництвами, дуже заважає розподілу державних коштів між внутрішньо орієнтованими й експортними галузями, перешкоджає здоровій конкуренції на національному ринку як іноземних інвесторів, так і іноземних товарів.

Надзвичайно гострим є й питання банківського і бюджетного фінансування економіки і населення у пореформений період. Як збереження, так і відновлення рівноваги у фінансовій сфері найчастіше вимагає від уряду постійного й напруженого протистояння з різними угрупованнями, що прагнуть збільши-

ти свою частку державних пілг та асигнувань: від військових, що домагаються збільшення закупівель озброєнь, до працівників неефективних державних підприємств і власників автомобілів, які вимагають знизити ціни на бензин.

Нарешті, найсерйознішу проблему для країн, що розвиваються, являє розподіл ресурсів між селом і містом.

Усе вищезазначене свідчить про те, що забезпечення зовнішньоекономічної, галузевої і фінансової збалансованості економіки переббачає наявність в уряді досить міцних соціально-політичних позицій, які дозволяють йому бути незалежним від тих чи інших групових інтересів. Ця відносна самостійність органів виконавчої влади є спільною рисою, що об'єднує країни, які досягли помітного економічного прогресу.

Необхідна для компетентних керівників економікою свобода, що дозволяла б їм діяти, виходячи з національних інтересів, може бути досягнута різними шляхами. Один із них – союз технократів і військового режиму, який є найжорстокішим типом авторитаризму.

Виправлення перекосів у національній економічній політиці шляхом жорсткого придушення демократичних свобод за допомогою військової сили, як правило, спостерігається в тих країнах, де означені перекоси і пов'язані з ними економічні диспропорції починають загрожувати розвалом економіки і спричинюють різке загострення соціально-політичних конфліктів у суспільстві. Поряд з політичними причинами ці економічні передумови відігравали важливу роль при становленні модернізуючих авторитарних режимів у таких країнах, як Південна Корея в 1961 році, Чилі в 1973 році, Бразилія і Індонезія в 1974 році тощо. Міцна державна влада надала можливість політично нейтралізувати впливові соціальні групи, які блокували необхідні реформи, і відновити порушену збалансованість економіки.

Примусове вилучення з політичного життя профспілок, популістських і лівих партій, рухів, а також організацій, що відбивають інтереси малоефективних секторів промисловості, дозволили військовим режимам у Чилі, Індонезії й Бразилії відновити сприятливий інвестиційний клімат, оздоровити бюджет і фінансову ситуацію в цілому, розпочати структурну перебудову господарства і підняти його конкурентоспроможні на зовнішніх ринках.

Однак необхідно зазначити, що сама по собі авторитарність режиму зовсім не гарантує здійснення необхідних перетворень в

економічній сфері. Якщо ж проведення таких перетворень авторитарними методами і давало помітні позитивні результати, то вони були пов'язані ще з цілим комплексом додаткових обставин. Наприклад, з наявністю автократа, що користується великою підтримкою армії і здатний припинити конфлікти серед правлячої еліти. Так, політичні здібності, особистий авторитет в армійських колах і відданість інтересам країни А. Піночета Угарте, Пак Чжон Хі і Сухарто мали дуже велике значення для очолюваних ними режимів.

Надзвичайно важливим було й те, що дієздатні авторитарні режими, як правило, спочатку користувалися досить широкою підтримкою з боку значної частини буржуазії і середнього класу, наляканих посиленням лівого руху і руйнівною економічною політикою напередодні встановлення влади військових. Утім, це тривало недовго. В Аргентині, Бразилії, Уругваї й інших латиноамериканських країнах у першій половині 1980-х років спостерігався занепад господарства. У Чилі і в Південній Кореї підтримку режимів парадоксально підривали успіхи режимів Піночета і Пак Чжон Хі у вирішенні своїх економічних і політичних завдань – оздоровлення економіки й усунення лівої загрози. Втрата легітимності серед основної частини середнього класу і буржуазії для авторитарних режимів незмінно оберталася швидким крахом.

Порівнюючи економічно найбільш розвинуті країни, що розвиваються, слід звернути увагу на меншу усталеність латиноамериканських авторитарних режимів порівняно з країнами Південно-Східної і Східної Азії. Це пов'язано не тільки з наявністю в цих країнах глибоких культурно-історичних традицій сильної державності, але й з так званим «селянським чинником». Він пов'язаний з підвищеною увагою до потреб селянства з боку держави, яка прагнула не допустити поширення на селі комуністичного впливу, виходячи з надзвичайно хворобливого досвіду ліворадикальної політичної активності в сільській місцевості в минулому. Рішучі аграрні реформи в Південній Кореї і на Тайвані, реалістичний валютний курс в Індонезії, послідовна політика фінансової і технічної допомоги селянству у цих країнах забезпечили їхнім правлячим режимам необхідну підтримку на селі й відносну самостійність у місті при виборі основних напрямків економічного розвитку.

Напружене протистояння Республіки Корея і КНДР, Республіки Китай (Тайвань) і КНР, психологія «прифронтової держави», безумовно, також сприяла прагненню до максимального ефективного розвитку економіки.

Багато в чому іншим було становище авторитарних режимів у Бразилії, Аргентині, Уругваї і деяких інших країнах Латинської Америки в 1960–80-ті роки.

Наприклад, у Бразилії скорочення дефіцитів державного бюджету, зменшення протекціонізму місцевого виробництва, приватизація збиткових державних підприємств значно ускладнювалося нерозв'язаністю аграрної проблеми. Причому відсутність масової політичної бази в селі знеславлювало позиції держави (незалежно від характеру режиму) у відносинах з міськими верствами, що були настроєні досить популістські.

Як уже зазначалося вище, поряд з авторитарними серед економічно дієздатних режимів є цілий ряд так званих «квазідемократій», де демократична форма поєднується з елементами авторитаризму. На думку деяких дослідників, розділ авторитаризму і квазідемократії є досить умовним. Тому вони відносять Мексику, Сінгапур, Туреччину, Таїланд, Францію (у період становлення V Республіки), Російську Федерацію (у період президентства Б. Єльцина) до країн з авторитарним державним режимом.

Крім соціально-економічних, держава має й морально-ідеологічні засади своєї влади. Суспільні уявлення про державну владу, як зразково-моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності, існують також в країнах з авторитарним режимом. Це забезпечується панівною ідеологією і проявляється в легітимності того чи іншого режиму.

Відомо, що більшість авторитарних режимів прийшли до влади незаконним шляхом. Як правило, у цей період спостерігалось явище, що носить назву «узурпація влади», тобто насильницьке протизаконне захоплення влади певною особою чи групою осіб або присвоєння собі чужих владних повноважень.

Згодом для кожного режиму необхідною стала легітимність, тобто державна влада, для якої характерні такі риси: *по-перше*, сприйняття влади населенням країни, визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкоритися; *по-друге*, влада повинна стати законною, тобто утвореною відповідно до процедури, передбаченої нормами права. Остання риса легі-

тимності є її юридичним вираженням, тобто легальністю. Можна погодитися з визначенням, яке зробив доктор юридичних наук В. Корельський. «Легальність, – писав він, – це нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності»⁴⁸.

Класичним прикладом узурпації і подальшої легітимації режиму є Чилі. У 1973 році А. Піночет Угарте усунув збройним шляхом президента Чилі Сальваторе Альєнде й узурпував владу. 17 грудня 1974 року Піночет став президентом Чилі. Під тиском американської адміністрації Дж. Картера в 1978 році в Чилі проводився референдум на підтримку військової диктатури. Вміло використовуючи антиамериканські настрої чилійців, їх любов до виборів, поняття суверенітету і гідності нації, а, можливо, і підтасовуючи факти при підрахунку голосів, Піночет одержав переконливу перемогу – 75% голосів на свою підтримку. Тим самим режим отримав видимість легітимності. У 1980 році він закріпив її, прийнявши на референдумі нову конституцію. І лише через 15 років після встановлення диктатури 5 жовтня 1988 року 52% чилійців відмовили в довірі уряду А. Піночета Угарте, і режим втратив свою легітимність. Доля ж самого Піночета відома. Після відставки він отримав статус довічного сенатора, який надавав йому недоторканності. У серпні 2000 року за злочини проти людства цей статус колишнім диктатором було втрачено.

Однак не завжди режим встановлюється за допомогою узурпації. На відміну від тоталітаризму, в умовах авторитарної держави відсутні монопольний суспільно-політичний рух і «тоталітарна ідея». Проте й авторитарний режим може в певний період користуватися широкою підтримкою в суспільстві. Це пов'язано з наявністю в державі харизматичного лідера. Так, наприклад, легітимність правлячої партії Сінгапуру пов'язана як із надзвичайно сприятливими для населення результатами господарських перетворень і успіхами в міжнародних відносинах, так і з особистим авторитетом її творця – Чи Куан Ю, а успіхи V Республіки у Франції багато хто пов'яже з особою її першого президента генерала Шарля де Голля, якому в 1958 році французькі Національні збори більшістю голосів передали всю повноту влади під час тяжкої суспільно-політичної кризи. Парламент, вказавши лише п'ять загальних вимог до Конституції, відмовився від подальшого контролю над процесом її створен-

ня. Концепцією Основного закону Франції стали конституційні погляди Ш. де Голля, висловлені ним 16 червня 1946 року в Беї, основу їх становила доктрина про необхідність сильної виконавчої влади. Конституція була затверджена на референдумі 28 жовтня 1958 року. Вона, по суті, закріпила авторитарний режим у Франції, що був покликаний стабілізувати політичне становище в державі.

Відсутність узурпації була характерна й для деяких республік Співдружності Незалежних Держав: Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану, України, де перехід від тоталітаризму до демократії вбачали в авторитаризмі. Так, у Російській Федерації в 1993 році вдруге з 1917 року склалося двовладдя. Цього разу протистояння спостерігалось між двома гілками державної влади: законодавчої (Верховна Рада РРФСР) і виконавчої (президент і уряд). Конфлікт було розв'язано в умовах народної підтримки виконавчої влади шляхом застосування зброї. Значний вплив на забезпечення легітимності президента й уряду Російської Федерації зробила пануюча в суспільстві того часу ідеологія. По суті, саме вона сприяла проведенню політичної модернізації в Російській Федерації.

Слід також мати на увазі, що державна влада, яка спирається лише на насильство і примус недовговічна. Про це свідчить, наприклад, вищезгаданий досвід «Білої революції» в Ірані, де курс на швидку і всебічну модернізацію не користувався широкою і стабільною підтримкою суспільства і не враховував місцевих традицій. Це призвело до падіння режиму останнього іранського шаха Мохаммеда Рези і встановленню ісламської диктатури аятоли Рухоли Мусаві Хомейні.

Таким чином, державна влада об'єктивно потребує ідеології, тобто системи ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта. За допомогою ідеології вона виправдовує свої завдання і цілі, пояснює способи і методи їх досягнення. Саме ідеологія забезпечує державній владі певний авторитет, а також доводить тотожність її інтересів і цілей цілям і інтересам народу. По суті, ідеологія – це душа держави.

На розвиток державного режиму впливають, головним чином, два типи ідеологій – релігійна і світська. Перша заснована на релігійних вченнях і міфах. Намагаючись надати владі містичного, таємничого і сакрального характеру, вона вселяє думку про своє божественне походження і призначення. Класич-

ним прикладом тут може служити пануючий довгий час у Японії синтоїзм. Світська ж ідеологія ґрунтується на пануючих у суспільстві теоріях, принципах і націлена на досягнення певних, найчастіше міфічних, ідеалів. Наприклад, Велика Американська Мрія уже тривалий час забезпечує підтримку державної влади хоча б частиною населення США.

Стаття 15 Конституції України забороняє встановлення державної ідеології, адже як релігійна, так і світська ідеологія здатна забезпечити встановлення тоталітарного або жорстко-авторитарного режиму. Так, в Ірані іслам, по суті, ліквідувавши «Білу революцію», сприяв встановленню тоталітарного режиму релігійного типу аятоли Хомейні. У СРСР віра в «світле комуністичне майбутнє» стала основою побудови тоталітарної держави в «період культу особи» Й. Сталіна.

У той же час слід зазначити, що пануюча в суспільстві релігія не завжди стає панівною ідеологією. У Туреччині, наприклад, іслам, залишаючись такою релігією, державною ідеологією так і не став.

В умовах авторитарного режиму саме в надрах панівної ідеології може визрівати потенціал для подальших демократичних перетворень.

І тут показовим прикладом може служити досвід Індонезії. У свій час державною ідеологією там стали так звані принципи Панча сила – віра в єдиного Бога, гуманізм, єдність Індонезії, демократія і соціальна справедливість. Основою цих принципів було поклоніння першому президенту країни Сукарно і національній армії, що була «породженою революцією» і взяла на себе «абсолютно особливу політичну роль»⁴⁹. У другій половині 1980-х років принципи Панча сила, перетворившись із предмета обговорень в об'єкт поклоніння, «піднеслися» до абсолюту, звільнивши простір для дискусій на більш приземлені теми. По суті, це призвело до плюралізму думок. Таким чином, пануюча ідеологія привела Індонезію до порога демократії, а Сухарто був змушений піти у відставку. У серпні 2000 року його було притягнуто до кримінальної відповідальності за розкрадання 150 млн. дол. через особисті благодійні фонди.

Неможливо зрозуміти специфіки держав сучасного світу, що розвиваються, поза традиційного соціокультурного контексту. Особливо якщо останній склався ще в доколоніальний період. Для цих держав даний контекст украй різноманітний, а його

наслідки для сучасності особливо багатозначні. І саме в цій багатозначності, як і в глибині традицій, можна знайти джерела й елементи як демократичних, так і авторитарних тенденцій.

Релігійні ідеології, релігійні традиції іноді освячували розвиток авторитарних явищ у житті суспільства. Освячений релігією авторитет державної влади, в принципі, був незаперечним. Саме тому багато авторитарних режимів прагнуть підкорити релігію своєму впливу. Так, у Російській Федерації стаття 28 Конституції Російської Федерації говорить: «Кожному гарантується свобода совісті, свобода віросповідання, включаючи право сповідати індивідуально або разом з іншими будь-яку релігію або не сповідати ніякої, вільно вибирати, мати і поширювати релігійні та інші переконання і діяти відповідно до них»⁵⁰.

У той же час 26 вересня 1997 року було прийнято федеральний закон № 125-ФЗ «Про свободу совісті і релігійних об'єднань». Згідно з ним релігійні об'єднання існують у формі релігійних груп (ст. 7) і релігійних організацій (ст. 8). Відповідно до ст. 7 Закону релігійна група не має статусу юридичної особи. Цей статус має, згідно із ст. 8 Закону, лише релігійна організація. Однак релігійною організацією може стати лише та релігійна група, «...у який є підтвердження її існування на даній території протягом не менше п'ятнадцяти років»⁵¹. Якщо ж такі організації не мають документів, що підтверджують це, то згідно з ч. IV п. 3 ст. 27 Закону їх правомочність як юридичної особи суттєво обмежені. Такі релігійні організації не мають права:

- на гарантовану Конституцією альтернативну цивільну службу для своїх членів;
- на відстрочку для своїх священнослужителів;
- на утворення своїх установ освіти;
- на проведення, за згодою батьків, релігійно-освітнянської діяльності для їхніх дітей;
- мати при собі представництво іноземної релігійної організації;
- проводити релігійні обряди в лікарняних установах, дитячих будинках тощо;
- поширювати релігійну літературу, а також засновувати спеціалізовані на цьому організації;
- створювати установи освіти і засоби масової інформації;
- створювати установи професійної релігійної освіти;

- запрошувати іноземних громадян з метою заняття професійною релігійною діяльністю.

Таким чином, у порушення проголошеного Конституцією РФ принципу вільного віросповідання, свобода совісті в Російській Федерації суттєво обмежується. Цей Закон було прийнято з метою боротьби з так званими «тоталітарними сектами», однак під нього потрапив і такий різновид християнства як католицизм, який не має на території Російської Федерації централізованої релігійної організації й автоматично підпадає під дію ст. 9 Закону. Виходячи з цього закону, можна дійти висновку про те, що нормальне функціонування окремих світових релігій у Росії ускладнено.

У стародавні часи, коли сучасні світові релігії ще не з'явилися або ж не сформувалися в остаточному вигляді, авторитет державної влади був авторитетом керівників, громади, старійшин. Ця початкова авторитарна тенденція надмірно збільшилася. Наприклад, на територіях, де поширений іслам, коли влада керівників набула значною мірою сакрального характеру, непокора їм стала ототожнюватися з викликом, кинутим світогляду Аллаха.

Переходячи з покоління в покоління, ця традиція збереглася і в наш час. Саме вона визначає характер політико-правової культури. Примат інтересів каст, клану, спільності, громади, тобто колективу, як і формальний осуд прагнення до індивідуального процвітання й особистої ініціативи, ставить серйозну перешкоду поширенню принципів особистої свободи, що розвивається на Заході, і особистої відповідальності. Саме вони ведуть до затвердження представницьких, плюралістичних витоків у галузі політико-правової культури.

Усе вищезазначене дозволяє перейти до питання стосовно типології авторитарних режимів.

Загальновідомо, що існує багато типів авторитарних режимів. В основному вони поширені у тих країнах Азії, Африки, Латинської Америки, які розвиваються. Однак іноді вони можуть існувати і в розвинених країнах. Наприклад, в Іспанії, Португалії, Греції середини 70-х років, які відставали у своєму розвитку від головних індустріальних держав. Розрізняють традиційні авторитарні режими олігархічного типу і демоністичний авторитаризм нової олігархії. У першому випадку влада концентрується в руках декількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя країни. Зміна лідерів, як

правило, проходить у результаті перевороту, закулісної боротьби та маніпуляцій з виборами. Подібні режими характерні, насамперед, для Латинської Америки, де пануюча олігархія тісно пов'язана з католицькою церковною верхівкою. Авторитаризм же нової олігархії з'являється в результаті виходу на передові позиції національної буржуазії, яка встановлює тісні контакти з військовими. Прикладами можуть бути режими в Алжирі, Камеруні, Тунісі тощо. У багатьох країнах, що розвиваються, режими військової диктатури встановлені, як правило, шляхом військового заколоту. У багатьох випадках армія є головною опорою держави. Серед таких режимів можна назвати встановлену у вересні 1973 року військову диктатуру Піночета в Чилі, режим «чорних полковників» у Греції, що був встановлений в середині 1960-х і проіснував до 1970-х років. Сьогодні також існують режими, які монархічні за формою, але авторитарні за змістом. Вони встановлені за принципом наслідування влади.

Існують змішані та проміжні режими, які В. Хорос та М. Чешков називають «демократичним авторитаризмом» чи «авторитарною демократією». Насамперед мова йде про так званий авторитаризм розвитку у країнах Азії, Африки, Латинської Америки, де процеси розмежування громадянського суспільства і держави взагалі неможливо вважати завершеними. Політична модернізація, спрямована на професіоналізацію, демократизацію, поділ влади тощо відбувається дуже повільно і з великими труднощами. Авторитаризм розвитку, який проявляється як закономірне національне й регіональне явище, поступово еволюціонує в бік демократії. Для нього характерні тенденції до диктатури, використання силових прийомів та інші особливості політичного авторитаризму. Разом з тим, як зазначають В. Хорос та М. Чешков, «він підтримує інститут приватної власності, спирається на певні кола, потребує їхньої підтримки і тому певною мірою готовий до них прислухатися. Таким чином, авторитаризм розвитку є досить сумісним з елементами лібералізму: політичними партіями, правовими нормами і навіть «відносно вільною пресою». У той же час орієнтована на розвиток економічна політика створює передумови для розширення цих тенденцій, розвиває ринкові відносини, підприємницькі структури, елементи громадянського суспільства тощо»⁵².

Інакше кажучи, авторитаризм розвитку вміщує в собі паростки демократії, які набувають більшого розвитку під час

посилення економічної модернізації. Існують деякі гібриди режимів, де органічно поєднуються елементи тоталітаризму та авторитаризму. До них, як правило, відносять франкістський режим в Іспанії та салазарівський режим у Португалії, що виникли в середині 1930-х і зійшли з політичної арени в результаті демократичних революцій 1970-х років.

Класифікація авторитарних режимів здійснюється за їх ставленням до традицій. Розрізняється традиційний та новий авторитаризм. Традиційним вважається авторитаризм, який спирається на традиційні цінності і репродуковані політичні структури, що формувалися протягом століть. Новий авторитаризм виник у ХХ столітті як результат процесів індустріалізації, лібералізації та модернізації. І якщо традиційний авторитаризм є досить стабільним, то новий постійно знаходиться під загрозою повалення. Авторитаризм придушує опозиційну політичну активність і спирається на силу.

Ряд авторів типології державних режимів визначають за принципом поділу влади, багатопартійністю, наявністю легальної опозиції, за характером взаємовідносин громадянського суспільства і держави.

У 1950-ті роки американськими вченими Гарвардського університету, які досліджували ту своєрідну політичну форму, що склалася в процесі модернізації в країнах третього світу, була розроблена концепція так званого «нового авторитаризму». Її основна ідея полягала в тому, що для країн Сходу, які звільнилися від колоніальної залежності і намагалися копіювати сучасні західні моделі демократичного режиму, були характерними соціальна і політико-правова нестабільність та економічний хаос. На думку вчених, причина цього полягала в тому, що зазначені форми не відповідали рівню економічного розвитку вказаних держав. Їм була потрібна не демократія і політична свобода, а, насамперед, стабільність у державі і суспільстві.

Цю концепцію поділяють деякі російські й українські дослідники. Так, на думку російського філософа А. Міграняна: «Вибору нема, сильна влада однаково буде. Диктатор вже просто необхідний, звичайно, краще, щоб він був орієнтований на демократію»⁵³. Висловлюючись за «демократичну диктатуру»⁵⁴, А. Мігранян ще в 1989 році на сторінках «Літературної газети» разом з І. Клямкіним розпочав дискусію на тему: «Чи потрібна «залізна рука?»⁵⁵. Він зазначав: «Визнати об'єктивну необхід-

ність посилення влади при переході від тоталітарного режиму до демократії зовсім не означає бути в захваті від авторитаризму. Але коли перехід до демократії – і в цьому я цілком впевнений – лежить лише через це...»⁵⁶.

Після зазначеної публікації розгорілася гостра дискусія. Першим відгукнувся політолог Л. Баткін. 20 вересня того ж року в «Літературній газеті» з'явилася його стаття «Мертвий хапає живого». Проаналізувавши твердження А. Міграняна та І. Клямкіна, він висловився відверто: «У твердженнях І. Клямкіна та А. Міграняна об'єктивно виражаються глухі кути перебудови, які включають не лише опір правих⁵⁷, але й поки що аморфність, слабкість «міжрегіональної опозиції»⁵⁸. Критикуючи підхід І. Клямкіна та А. Міграняна, Л. Баткін зазначає: «Створити нову економіку важко, але все ж таки легше, тому що потрібно не стільки «створювати» її, скільки дозволити. Але для цього дійсно необхідним є потужний, радикальний державний стартовий поштовх, а для цього – сильна влада. У цьому політологи абсолютно праві. Однак чому демократична влада не може бути сильною?»⁵⁹. З цим питанням цілком можна погодитися, тим більше що в СРСР тих часів не було «...досить впливових соціальних верств, які були б кривно зацікавлені в авторитарній моделі: готові негайно стати масовою опорою для «вождя»⁶⁰.

Дискусія на тему «Демократія чи автократія» тривала далі. На сторінках «Літературної газети» за авторитаризм висловився політолог А. Крон⁶¹. Проти – О. Пушков⁶². Своєрідну «золоту середину» намагався зайняти В. Вільчек⁶³.

Однак ідея авторитаризму «затягувала» все більше і більше людей. В РФ цілий ряд лідерів висловилися за авторитарний режим. Насамперед, В. Жириновський⁶⁴ та А. Лук'янов, який вважав за потрібне для стабілізації економіки проаналізувати досвід Піночета, адже форми здійснення модернізації можуть бути різними.

Це визначає різноманіття типів і форм авторитаризму, а отже, сприяє дослідженню у світовій юридичній і політологічній літературі різних типологій авторитарних режимів.

Так, відомі російські дослідники В. Хорос і М. Чешков, виходячи з такого важливого критерію як консенсус, дають свою класифікацію авторитарних режимів:

1. Авторитаризм при відсутності консенсусу або в умовах псевдоконсенсусу.

2. Авторитаризм на базі обмеженого консенсусу.
3. Авторитаризм на базі широкого консенсусу⁶⁵.

При дослідженні *першого* типу автори аналізують такі латиноамериканські держави, як Гватемала, Сальвадор і Нікарагуа, а також африканську державу Заїр; *другого* – азіатські держави Індонезію, Туреччину й Іран у період так званої «Білої революції», а також Чилі за часів Піночета; *третього* – Південну Корею в 1960–70-ті р., Таїланд і Тайвань. У своїй роботі дослідники також виділяють держави своєрідного *четвертого* типу (між авторитаризмом і демократією) – Бразилію, Філіппіни і Південну Корею у 1980-х – на початку 1990-х років.

Однак зрозуміло, що ця класифікація є досить умовною.

Іншу класифікацію запропонував кандидат філософських наук А. Громико у своїй роботі «Політичні режими». Досліджуючи авторитарні режими, він поділяє їх на:

- 1) жорсткі авторитарні;
- 2) авторитарно-демократичні;
- 3) демократично-авторитарні.

У свою чергу, жорсткі авторитарні режими він розділив на військові диктатури, військово-поліцейські диктатури і військові хунти.

Військові диктатури, на думку А. Громико, тобто ті авторитарні режими, що виникли в результаті частих військових переворотів, отримали назву преторіанських⁶⁶. Подібні режими були характерні для Росії з середини XVIII до середини XIX століття, коли в результаті частих гвардійських дворцових переворотів на трон зійшли Єлизавета Петрівна та Катерина Друга і було повалено Петра Третього і Павла Першого.

Преторіанські режими, значно поширені в країнах Африки, Азії і Латинської Америки, відрізняються крайньою нестійкістю влади. Іноді боротьба за владу в цих країнах перетворюється в громадянські війни, а іноді переворот здійснюється ротою солдат. У Латинській Америці зазначений різновид авторитарного режиму здійснюється у формі каудилізму (ісп. *caudillo* – «проводир, вождь, глава, ватажок») – режиму правління самовладних хазяїв окремих територій, що мають власні збройні сили, за допомогою яких зазначені каудильйо захоплюють владу в країні.

Авторитарно-демократичні режими ще називають режимами плебісцитної демократії або ж демократичного

цезаризму. Типовим прикладом такого типу був режим П'ятої Республіки у Франції за часів президентства Шарля де Голля. «Будучи вождем Франції і главою республіканської держави, я здійснюватиму верховну владу у всій повноті»⁶⁷. Саме так заявив він, здобувши владу через загальнонародний референдум, який затвердив нову Конституцію Франції. У її рамках Ш. де Голль отримав владу, практично рівну тій, що мав Гай Юлій Цезар у Стародавньому Римі. Саме тому друга назва авторитарно-демократичного режиму у Франції за часів П'ятої Республіки при Ш. де Голлі – демократичний цезаризм, тобто військовий режим, обраний демократичним шляхом через референдум.

Багато західних дослідників розрізняють лівий і правий авторитаризм. Ліві авторитарні режими засновані на різних версіях утопічного соціалізму (європейського, африканського, арабського) і дуже схожі на радянський режим. До них можна віднести радянський однопартійний авторитаризм, режими Х. Асада в Сирії, Дж. Ньєрре в Танзанії, Не Вина у Бірмі та ін. В умовах однопартійної системи правляча в цих державах партія підміняє собою всі інші громадські об'єднання або ж підкоряє їх собі; і хоча існують конституції і закони, правової держави й громадянського суспільства немає.

Типовим прикладом правого авторитарного режиму є турецький режим початку 1980-х років. 12 вересня 1980 року начальник Генерального штабу генерал Еврен в умовах політичної нестабільності зчинив військовий переворот. Встановлений ним режим стабілізував політичну ситуацію в Туреччині. Це дозволило вже з 1983 року розпочати повільний перехід від авторитаризму до демократії і на цей час успішно його завершити.

Класичним прикладом військового правого авторитаризму також були існуючі в Латинській Америці в 1960–80-ті роки військові хунти. Здобуваючи владу, вони прагнули стабілізувати становище у своїх державах, виключивши будь-яку можливість політичного радикалізму і революції. Деякі з них сподівалися забезпечити собі підтримку не тільки за рахунок прямого придушення інакомислення, але й за рахунок своєї пропаганди ділом – формування ефективної економіки, створення робочих місць, розвитку вітчизняної промисловості тощо. Правий авторитарний режим, як правило,

прагне сприяти виходу суспільства з економічної кризи; часто під його впливом йде процес формування громадянського суспільства, на базі якого тільки й можлива справжня демократія.

Досліджуючи політичні режими, А. Громико слідом за Ю. Красновим, В. Гончаровим та ін.⁶⁸ виділяє, принаймні, ще два типи авторитаризму: національно-авторитарний і теократично-авторитарний режими як синоніми національної і теократичної диктатури⁶⁹.

Професор кафедри політичних наук РУДН, доктор філософських наук Ю. Сумбатян у своїй роботі «Політичні режими в сучасному світі: порівняльний аналіз...» класифікував усі авторитарні режими (залежно від характеру) влади на реакційні, консервативні і ліберальні.

Реакційні військово-диктаторські й однопартійні режими з тоталітарною тенденцією – режими, за яких і військовий, і цивільний лідер стає главою держави і керівником єдиної політичної партії. Реальний механізм державної влади в таких режимах характеризується необмеженою президентською владою. На думку Ю. Сумбатяна, ці режими виступають гальмом на шляху соціального прогресу в суспільстві, тому що засновані, за визначенням В. Хороса і М. Чешкова⁷⁰, на псевдоконсенсусі⁷¹.

Консервативні однопартійні й деякі багатопартійні авторитарні режими – це режими з орієнтацією на збереження і підтримку історичних, традиційно сформованих форм державного і суспільного життя. Реальний механізм державної влади при цьому знаходиться в руках глави держави, який контролює як виконавчу, так і законодавчу владу. Остання носить, утім, формальний характер. На думку Ю. Сумбатяна, така форма авторитарного режиму є дуже зручної для здійснення режиму особистої влади на базі визначеного В. Хоросом і М. Чешковим⁷² обмеженого консенсусу⁷³.

Ліберальні багатопартійні режими з демократичною тенденцією – режими, що являють собою своєрідний симбіоз авторитаризму і демократії. На думку Ю. Сумбатяна, режими, що визнають основні принципи демократії, права і свободи людини, поділ влади, вільну конкуренцію, приватне підприємництво тощо, знаходяться, за виразом В. Хороса і М. Чешкова⁷⁴, між авторитаризмом і демократією⁷⁵.

Виходячи із сутності, типів і форм сучасних авторитарних режимів, можна дійти висновку про взаємозв'язок авторитарного режиму і державної влади. Влада є тим необхідним елементом суспільного організму, що впливає на соціальну поведінку людей, на соціально-економічну, політико-правову і духовну сферу життєдіяльності суспільства. Авторитарна влада, режим, система – це концентроване вираження суспільно-політичних відносин у країні. Займаючи проміжне положення між тоталітарним і демократичним режимами, авторитаризм виявляється в найрізноманітніших типах. При цьому слід мати на увазі, що за своєю суттю він є консервативним, оскільки пов'язаний із традиційними тенденціями, заснованими на докапіталістичних відносинах раннього домонополістичного капіталізму. Вони і нині характерні для більшості азійсько-африканських і цілого ряду латиноамериканських держав. Таке тісне переплетення сучасних і традиційних форм авторитаризму сприяє формуванню різноманітних перехідних типів цього режиму.

Саме тому певний інтерес викликає класифікація авторитарних режимів на революційно-авторитарні і реакційно-автократичні, запропонована відомим дослідником В. Якушиком у роботі «Держава перехідного типу». Він проаналізував режими держав перехідного періоду і дав вичерпну класифікацію власне авторитарного режиму: «Слід чітко розрізняти: а) революційний авторитаризм, який демократичний по своїй суті і спрямований на захист суттєвих інтересів широких народних мас, на збереження влади прогресивних сил суспільства, на активне залучення народу до вирішення політичних питань, підвищення його політичної культури, на усунення перешкод на шляху соціального прогресу, глибокої демократизації суспільства; б) реакційний авторитаризм – антидемократичний, антинародний по своїй суті, що прагне назавжди усунути народ від здійснення реальної влади, переслідує мету захисту корінних інтересів експлуататорської меншості, збереження його політичного й економічного панування і привілеїв. Реакційний авторитаризм може проявлятися у формі автократичних держав: фашистських та інших тоталітарних диктатур, олігархічних режимів, сучасних абсолютних монархій тощо»⁷⁶.

Інший відомий державознавець і політолог К. Гаджиев класифікував авторитаризм як традиційну монархію, цивільний і військово-політичний авторитаризм, а також авторитаризм

модернізації⁷⁷. У своїй праці «Вступ до політичної науки» він виділив такі типи авторитаризму:

1. Традиційний авторитарний режим олігархічного типу.
2. Гегемоністський авторитаризм нової олігархії.
3. Військова диктатура.
4. Теократична монархія.
5. Світська східна монархія.
6. Демократичний авторитаризм.
7. Псевдофашизм – франкістський режим в Іспанії і салазарівський режим у Португалії⁷⁸.

На його думку, в умовах псевдофашизму здійснюється перехід від тоталітаризму до авторитаризму.

З усіх зазначених досліджень, на наш погляд, найбільш повною є класифікація, зроблена Ю. Сумбатином. Так, усі військово-диктаторські режими він поділяє на правоавторитарні⁷⁹, які характеризуються директивними методами управління державою з боку військово-бюрократичного апарату, відсутністю ефективного контролю з боку народних мас за діяльністю правлячої військової адміністрації, і лівоавторитарні⁸⁰, що виникають у процесі повстання або, точніше, революційних контрпереворотів. Метою цих режимів є ліквідація авторитаризму і відновлення законної демократичної державної влади. Як правило, ці режими формуються при активній участі або підтримці прогресивних військових у союзи з патріотичними і демократичними партіями й організаціями.

Правоавторитарні військово-диктаторські режими існували в країнах Азії, Африки й Латинської Америки. У країнах Африки вони здійснювалися, як правило, у формі персоналістських диктатур. Останні характеризуються політичною й економічною нестабільністю, диктаторськими методами правління, корупцією, насильством, гонкою озброєнь, зростанням політичної ролі армії в суспільстві, міжетнічними протиріччями й війнами, низкою державних переворотів тощо. В умовах військового режиму, коли диктатор стає главою держави, політичний волюнтаризм являв собою сильну і, в більшості випадків, необмежену президентську владу. Такі режими постійно перешкоджали демократичним перетворенням африканських країн і гальмували їхній соціальний прогрес.

В країнах Африки в умовах військового режиму влада диктатора спиралася на три політичні інститути: *по-перше*, держа-

ву, що була успадкована від колонізаторів і характеризувалась як жорстока централізована влада, яка керувала суспільством; *по-друге*, однопартійну систему, що, як правило, була створена самими національними лідерами задля отримання підтримки з боку народних мас; *по-третє*, армію, яка в результаті частих військових переворотів установлювала владу керівних армійських сил і усувала від влади цивільних лідерів. Водночас поява в Африці саме військових диктаторів, яких там називали «*big men*», була обумовлена особливим значенням армії в постколоніальному суспільстві. В очах суспільства вона завжди була тим гарантом і символом державної незалежності, який був здатний як встановити і підтримувати справедливий порядок усередині країни, так і домогтися рівноправності з зовнішнім світом. Це уявлення досить стійке, незважаючи на негативний досвід влади військових. Монополізація армією політичної влади, як правило, призводила до посилення консервативних, а іноді й реакційних тенденцій у суспільстві.

Найбільш реакційними формами авторитарного військово-диктаторського режиму в Африці були правління Мобуту С.С. у Заїрі, Сіада Барре в Сомалі, Х. Хабре в Чаді, Менгісту Х.М. в Ефіопії, Муса Траоре в Малі, Іді Аміна Дада в Уганді, Ж.Б. Бокаса в Центральноафриканській республіці.

Приміром, останній правив протягом 13 років із 1966 року. За цей час він зумів шляхом насильства і терору спочатку проголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР, а потім, назвавши свою державу імперією, – імператором. Наступним кроком стало усунення з посад тих, хто був йому не до вподоби, тобто потенційних конкурентів; звичайною практикою стали висилка з країни, арешти, середньовічні тортури і страти. У 1979 році при придушенні протестів школярів проти варварських порядків у країні, новоявлений імператор особисто керував розprawою над ними. Така нелюдська жорстокість стала зрозумілою лише після повалення Ж.Б. Бокаса: виявилось, що він був канібалом...

Відомо, що військові диктатори привласнювали собі право називатися президентами. Однак за останні десятиріччя вони не принесли своїм країнам ні демократії, ні процвітання. Навпаки, політична й економічна криза в авторитарних державах Африки ще більш поглибилася. Цілий ряд країн (Мозамбік, Ефіопія, Ангола, Заїр, Ліберія) були втягнені в громадянські війни з великими людськими жертвами.

Крім Африки, авторитарний режим існував і в інших регіонах світу. Наприклад, донедавна «класичним» зразком авторитаризму були держави Латинської Америки. Військово-диктаторські режими, що існували там (як правило, правого толку), стали певною закономірністю політичного розвитку континенту. Типовими прикладами цих режимів були диктатури Сомоси в Нікарагуа, Стресснера в Парагваї, Дювальє в Республіці Гаїті, а також реакційні військові хунти й уряди в Аргентині, Бразилії, Гватемалі, Уругваї, Чилі тощо. Так, наприклад, ідейним лідером кривавих закатів 1987 та 1988 рр. в Аргентині був полковник Мохаммед Алі Сейнельдин, що прославився ще в умовах режиму Х. Відели. Саме військові режими Сомоси, Дювальє і Стресснера А. Громико назвав втіленням каудилізму.

Наприклад, найдовший в Латинській Америці військово-диктаторський режим генерала Альфредо Стресснера в Парагваї, що тривав із 1954 по 1989 рік, може служити класичним прикладом військово-диктаторського режиму у формі каудилізму. Генерал, використовуючи підтримку Національно-республіканської асоціації *Colorado* – партії буржуазно-поміщицької олігархії, прийшов до влади в результаті перевороту в травні 1954 року. Після цього він провів вибори, які оголосили його президентом. У період до військового перевороту 3 лютого 1989 року, що скинув диктатуру Стресснера, останній спирався на армію, а партія *Colorado* використовувалася ним як політична декорація для військово-диктаторського режиму.

До речі, саме армія й повалила Стресснера. 2 лютого 1989 року близько 21 год. 45 хв. за місцевим часом броньовані машини Першого Кавалерійського корпусу парагвайської армії, якими командував генерал Андрес Родрігес, відкрили вогонь по президентській гвардії та управлінню поліції. Одночасно декілька танків вдерлися на територію президентського палацу, де були розташовані урядові установи. О 7 год. 30 хв. 3 лютого генерал Стресснер здався. Його було заарештовано.

1 травня 1989 року президентом Парагваю став Родрігес. Пояснюючи успіх його заколоту, один із членів керівництва Парагвайського руху звільнення ім. Хосе Гаспара Родрігеса де Франсія (*MOPALI*) Естебан Герреро зазначив: «...дві сили, що мали різні цілі, штовхали Родрігеса до заколоту: боротьба народних мас і страх американського уряду перед можливістю появи

нової Куби, Нікарагуа чи Сальвадору»⁸¹. Саме єдність цих елементів і призвели до успіху заволодіння генерала Родрігеса.

Крім реакційних диктаторів-каудильйо, що приходять до влади за допомогою перевороту і насильства, у багатьох країнах Латинської Америки в результаті військових переворотів виникли військові хунти. Вони склалися, як правило, з командуючих збройними силами і виконували роль тимчасового уряду з законодавчими, контрольними і судовими функціями. Так, у результаті військового перевороту 1976 року в Аргентині глава військового режиму генерал Х. Відела в умовах політичної нестабільності призупинив дію Конституції 1853 року, заборонив політичну (насамперед – профспілкову) діяльність, скасував автономність провінцій. Військова хунта в складі командуючих армією, авіацією і флотом отримала безпрецедентні повноваження в питаннях війни, миру і контролю за діяльністю державних органів, а також можливість призначати і усувати президентів. Реальним центром влади став так званий військовий парламент. Ідеологічним обґрунтуванням втручання збройних сил у політичне життя Аргентини стала концепція правого авторитаризму. Один із її основоположників О. Вільєгас у своїй роботі «Політика і стратегія в інтересах розвитку і національної безпеки» проповідував доцільність методів авторитарного правління з метою виходу з політичної (насамперед – урядової) кризи⁸². Таким чином, ідеологічні настанови прихильників цієї концепції безпосередньо передбачали насадження військово-диктаторської форми правління на час, необхідний для стабілізації політичної ситуації в країні.

Азіатський авторитарний режим – це переважно консервативний авторитарний режим з орієнтацією на збереження і підтримку історико-традиційних форм державного і громадського життя. В його рамках існують арабські країни, де вже є обмежена монархія (Кувейт, Йорданія, Бахрейн) і де ще збереглася необмежена монархія (Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Оман), а також деякі неарабські країни Азії з обмеженою монархією (Бутан, Таїланд, Камбоджа) та інші консервативні авторитарні режими в ряді азіатських (у т.ч. арабських) країн. В Азії вже в 1950–60-ті роки стали виникати авторитарні військово-диктаторські режими в Бірмі (М'янма), Пакистані, Бангладеш, Філіппінах, Південній Кореї, а також у більшості арабських держав. До недавня військово-

диктаторські режими збереглися в Іраку і М'янмі (Бірма). Найбільш жорстоким серед них вважався військово-диктаторський режим Саддама Хусейна в Іраку, котрий деякі дослідники називають персоніфікованим⁸³.

Крім військово-диктаторських, серед авторитарних режимів виділяються ще цивільні й однопартійні режими. Особливість останніх полягає в тому, що лідер партії стає главою держави і користується необмеженою політичною владою. Хоча поряд із владою глави держави існують законодавчі і виконавчі органи, в умовах авторитарного однопартійного режиму, де лідер партії одночасно є і главою держави, законодавчі і виконавчі органи носять формальний характер, тому що вся влада концентрується в руках диктатора і його партії. Наприклад, в країнах Африки єдина партія стає керівною силою держави. Основні політичні рішення приймаються партією, а законодавчі органи і державний апарат лише запроваджують їх у життя. І якщо на момент отримання політичної незалежності авторитарні однопартійні режими були необхідні для підтримки тієї африканської державності, яка виражалася в подоланні етнічних і релігійних конфліктів і протиріч, об'єднанні народу навколо одного лідера, встановленні порядку й дисципліни в країні, то згодом вони стали гальмом для соціального прогресу, утворення справжнього громадянського суспільства і правової держави.

Щодо цивільних режимів, то в окремих країнах Азії (Пакистан, Сирія, Туреччина) вони існують в умовах впливу армії.

Так, у Туреччині армія є найпотужнішим і організованим інститутом у державі. Великий вплив на політичне життя країни роблять ті представники офіцерського корпусу, які, звільнившись з армії, вступили в політичні партії, зайнялись політичною діяльністю. Третій за рахунком військовий переворот у Туреччині, про який вже згадувалося, призвів до встановлення військового консервативного авторитарного режиму в країні. Армія рішуче втрутилася в політичне життя, лише коли виникла загроза політичній стабільності з боку опозиції лівих і правих сил. Зокрема, генерал Егерт своїм указом розпустив парламент і уряд, призупинив діяльність усіх політичних партій. Сформована ним Рада національної безпеки призначила уряд, новий надпарламентський кабінет, у який увійшли політики і технократи поміркованого крила. З цього і почався поступовий

перехід від військової форми правління до цивільної. І хоча Туреччина має сьогодні цивільне правління, важлива роль у політичному житті країни належить Раді національної безпеки. Вона складається з президента, прем'єр-міністра, начальника генерального штабу, міністрів оборони, іноземних і внутрішніх справ, командуючих збройними силами. Усе це свідчить про суттєвий вплив силових структур на політичне життя країни, де авторитарний режим знаходиться поряд із світською демократичною республікою.

Хоча за останні десятиріччя Туреччина пройшла значний шлях європейської модернізації, сьогодні ще багато державних діячів стурбовані націоналізмом і ісламським фундаменталізмом. На їхню думку, у випадку відродження пантюркізму під загрозою може опинитися все те, що було досягнуто в країні з часів кемалізму, коли Кемаль Ататюрк заклав основи Турецької Республіки. В цих умовах, на думку багатьох фахівців, велику роль у політичному житті Туреччини має відігравати армія, яка все ще посідає головні позиції в суспільстві і залишається наче «державою в державі».

Особливе місце серед державних режимів належить Ісламській Республіці Іран, де чітко простежується поєднання традиційних ісламських тенденцій із сучасною президентською республікою при пануванні духівництва. Конституція ІРІ закріплює керівну роль мусульманського духівництва в Ірані. Верховну владу здійснює політичний і духовний лідер ІРІ (аятола), який має дуже широке повноваження і за своїм статусом знаходиться над системою державних органів. На думку Ю. Сумбатяна та ін.⁸⁴, це «клерикальна авторитарна держава» або «теократична форма авторитаризму». Однак, скоріше, це – релігійна форма тоталітаризму, якій притаманні характерні риси останнього: вождізм (аятола Хомейні), ідеологізація (ісламізація) усіх сфер життя суспільства – політики, економіки, культури і права.

Аналіз типологій авторитарних режимів дозволяє зробити висновок, що найбільш поширеними типами авторитарного режиму є військово-диктаторський і модернізаційний авторитаризм.

Однак проблема полягає в тому, що військова диктатура й авторитаризм модернізації належать до різних класифікацій. Можна виділити, принаймні, дві з них. *По-перше*, класифікація авторитарних режимів, яка пов'язана з метою їх встановлення. *По-друге*, класифікація авторитарних режимів за характером влади. Остання класифікація не є вичерпною: це і військова дик-

татура, і однопартійні режими, каудилізм, хунта тощо. У той же час класифікація авторитарних режимів, яка пов'язана з метою їх встановлення, обмежується всього чотирма типами.

«Авторитаризм модернізації»⁸⁵ належить саме до цієї класифікації. Справа в тому, що авторитарна політика не завжди є результатом корисливих цілей окремих лідерів або еліт. У багатьох країнах Азії, Африки, Латинської Америки і Східної Європи вона є певною мірою неминучим політичним контекстом модернізації.

Доктор політичних наук В. Горбатенко під модернізацією вбачає «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства в напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості»⁸⁶.

Доктор історичних наук В. Хорос розглядає модернізацію як перехід від традиційного суспільства до сучасного, який визначається трьома ознаками⁸⁷: *по-перше*, зміна переважної форми суспільної праці (аграрної – індустріальною); *по-друге*, диференціація суспільства на окремі сфери (правову, економічну, політичну, культурну), які влаштовані за власною, відносно автономною логікою існування й розвитку, у тому числі стосовно держави – становлення так званого громадянського суспільства; *по-третє*, атрибутом модернізації є формування автономно-суверенного індивіда (особи) як основного (первинного) суб'єкта суспільства.

Специфічним напрямком модернізації у сфері владних відносин є політичний, тобто «зміна політичної системи, у тому числі зростаюча роль у політиці різних груп населення за допомогою політичних партій і груп інтересів, формування нових політичних інститутів (поділ влади, системи політичних виборів, багатопартійності)»⁸⁸.

Підстави для авторитаризму в умовах модернізації можуть бути пов'язані з суттєвою відмінністю традиційного і культурного рівня немодернізованих суспільств від відповідних зразків модернізованих. Тобто це такі суспільства, які з об'єктивних причин не готові до поєднання модернізації з демократичною політикою. Це пов'язане з тим, що інституціональне будівництво, яке модернізується (як і спроби створити в даному традиційному співтоваристві форми сучасної політико-правової і соціальної культури), як правило, далеко не відразу знаходить підтримку населення і стає органічним лише в ході тривалого

розвитку. Саме ці історичні й культурні розбіжності між активністю мобілізуючої еліти і традиційною пасивністю населення покликані заповнити «просвітницький» авторитаризм. Його завданням є усунення або нейтралізація традиційних корумпованих еліт, перетворення різного роду традиційних структур і, нарешті, реалізація програм розвитку економічної інфраструктури (у т.ч. сучасної промисловості) в цілому тощо.

Крім того, своєрідний авторитарний «мораторій» на введення демократичних прав і свобод розглядається як необхідна умова соціально-політичної стабільності в перехідний період. Це пов'язане з тим, що модернізація, як правило, супроводжується досить високим рівнем соціально-економічної та політико-правової напруженості. Урбанізація, падіння економічної і соціальної значущості традиційних еліт, зміна структури зайнятості і структури соціальної стратифікації, включення в систему світового економічного порядку, структурна перебудова в економіці та інші зміни супроводжуються змінами в стилі життя і рівні добробуту переважної більшості членів суспільств, що модернізуються. Модернізація в традиційних суспільствах викликає своєрідний культурний шок у індивідів, змушених дуже швидко пристосовуватися до життя в соціальних умовах, які вже змінилися. Причому в багатьох випадках наслідки цього шоку навіть перевершують матеріальні втрати індивідів. Ще одним наслідком модернізації стає політична і культурна поляризація суспільства, коли між різними соціальними групами виникають надзвичайно гострі розбіжності щодо спрямованості, темпів і характеру суспільного розвитку.

Усі зазначені чинники породжують певну нестабільність у суспільстві. Через те що повноцінна демократична політика в таких умовах дуже ускладнена, авторитаризм виступає як засіб поступової політичної адаптації традиційних суспільств до умов сучасності.

Як приклад успішного застосування авторитарної стратегії часто наводять досвід Індонезії, де в умовах обмеження демократичних прав і свобод була проведена дуже успішна соціально-економічна модернізація.

Нинішня Конституція Республіки Індонезія була прийнята 18 серпня 1945 року. У той же час під тиском США, Великобританії і Нідерландів Індонезія в 1949 році була змушена прийняти іншу Конституцію, яка, однак, викликала різке невдоволен-

ня. Це дозволило тимчасовому парламенту вже 17 серпня 1950 року прийняти нову Конституцію. Вона підтвердила прихильність п'ятьом принципам Панча сила, що були проголошені ще Конституцією 1945 року. Було передбачене створення однопалатного парламенту – Ради Народних Представників (РНП), що разом із президентом здійснював законодавчу діяльність і контролював діяльність уряду. Останній же був відповідальним перед парламентом. РНП обиралася на основі загального, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Конституція встановила активне виборче право з 18 років або з моменту вступу в шлюб і пасивне – з 25 років. Виборча система була пропорційною: голоси в РНП розподілялися між партіями відповідно до кількості здобутих ними голосів. За Конституцією президент мав законодавчі повноваження, включаючи право призначати прем'єр-міністра і міністрів, а також розпускати РНП. Водночас була заснована посада віце-президента⁸⁹.

Однак постреволуційна криза і з прийняттям Конституції розросталася далі. Між 1950 і 1965 роками було здійснено дві спроби її подолання. Спочатку намагалися замінити президентську республіку парламентською. Доля країни вручалася Установчим зборам, що повинні були стати ареною пошуків загальнонаціональної злагоди та її гаранта.

У 1955 році відбулися перші вибори в Установчі збори, які були покликані розробити нову Конституцію Індонезії. Однак через внутрішні розбіжності вони не змогли цього зробити, тому що депутати дискутували місяцями й роками, не знаходячи консенсусу. Жодна з фракцій не здобула остаточної переваги. З вересня 1950 по березень 1957 року коаліційні уряди шість разів сходили зі сцени, не встигнувши вирішити економічних проблем.

У відповідь на це почалися регіональні заколоти, що призвело до введення у 1957 році військового стану. У квітні 1959 року президент Сукарно вперше запропонував повернутися до Конституції 1945 року. Усього ж у травні-червні 1959 року ця пропозиція тричі ставилася на голосування в Установчих зборах, але не змогла набрати необхідні 2/3 голосів, хоча й отримала понад 50%. Тому 5 липня 1959 року спеціальним декретом президента Установчі збори були розпущені, а в дію введена Конституція 1945 року.

Це досить короткий правовий документ, який складається з преамбули (п'ять принципів Панча сила), 16 розділів, 37 статей,

перехідних постанов (включаючи 4 статті) і додаткових постанов. перехідні й додаткові постанови мали тимчасовий характер.

У цілому ж суттєвою рисою Конституції було наділення глави держави – президента – майже безмежними повноваженнями. Тим самим акцент у боротьбі з кризою переносився на авторитарно-патерналістські методи.

На противагу західній ліберальній демократії президент Сукарно назвав новий режим «спрямовуючою демократією». Він вважав, що саме тоді президент і Кабінет міністрів зможе на благо всієї нації, без перешкод з боку неконструктивного парламенту, «спрямовувати» соціально-економічні, політико-правові й культурні процеси в суспільстві.

В. Хорос та інші підкреслювали, що за новим регламентом парламентська процедура стала відповідати нормам общинної поведінки, сімейної солідарності, взаємодопомоги і співробітництва. Вважаючи «роз'єднувальною» практику індивідуального голосування, в нових умовах парламентарі прагнули до своєрідного сільського консенсусу в результаті терплячого обговорення проблеми (*musyawarah*). У результаті цього в зал засідань народні представники приходили вже з готовим рішенням і прилюдно не сперечалися, адже консенсус був досягнутий ще в кулуарах. Крім дев'ятьох партій Індонезії, у Народному консультативному конгресі і Раді народних представників забезпечили собі місця також і представники так званих функціональних груп («сухопутні війська», «католики», «робітники», «молодь» тощо).

Хоча зовні «спрямовуюча демократія» і мала вигляд диктатури та культу довічного президента Сукарно, останній був змушений балансувати між армією, якій з кінця 1950-х років належало багато колишніх іноземних підприємств, і КПП. І якщо перша пішла за Сукарно, оскільки ідея «функціонального представництва» дозволяла збройним силам відігравати легальну політичну роль, компартію влаштовувала певна залежність від неї президента і створений ним ідеологічний клімат: кількість комуністів неухильно зростала.

Таке становище не могло тривати довго. І в міру того, як розвивалася постреволуційна криза, дозрівала і єдина сила, здатна покласти цьому край. Цією силою була армія.

В. Хорос, Г. Майданик та інші зазначають, що до початку 1960-х років частина офіцерського корпусу і вищих громадських чиновників утворили ядро нового класу – бюрократичної

буржуазії. Розкрадаючи державну скарбницю, використовуючи посадові повноваження і зв'язки для особистого збагачення, ці капіталісти-бюрократи занурювали економіку в хаос, водночас паразитуючи на цьому. Однак наприкінці «спрямовуючої демократії» настав момент, коли інфляція поставила під загрозу їхні кошти. Негайною необхідністю стало термінове проведення економічної модернізації.

Контакт з експертами, чия кваліфікація дозволяла б їм взятися за вирішення цієї проблеми, виник в армії завчасно. Крім того, цивільні технократи Сумарин, Еміль Салимо, Алі Вардана і Віджойо Нітісастро користувалися довірою західних держав і могли сприяти отриманню кредитів. Крім того, в армії були як власні «виходи» на зовнішній світ, так і своє бачення міжнародних проблем.

Вплив КПІ в армії був невеликим. Незважаючи на це, у вересні 1965 року командир батальйону охорони президента Сукарно підполковник Унтунг організував змову лівих армійських офіцерів – так званий «Рух 30 вересня», спрямований на усунення ряду вищих посадових осіб сухопутних сил. Частина керівництва КПІ підтримала дії підполковника, не повідомивши про це ЦК своєї партії. Змова вилилась у двірцевий путч, що не отримав підтримки народу і зазнав поразки. Влада фактично перейшла до військових на чолі з командуючим силами стратегічного резерву генералом Сухарто. Формально залишивши Сукарно на посаді президента, військові взяли у свої руки всю повноту влади. У березні 1966 року Сукарно був змушений видати президентський декрет про передачу функцій глави виконавчої влади Сухарто. У березні 1967 року Тимчасовий народний консультативний конгрес позбавив Сукарно президентського мандату і передав ці функції Сухарто, а в квітні 1968 року останній призначається Президентом Індонезії.

Так закінчилася епоха «спрямовуючої демократії» Сукарно і почався період «нового порядку» Сухарто.

У роки «нового порядку» багато з конституційних положень про свободу слова, преси, партій істотно обмежуються і навіть нуліфікуються нормами чинного кримінального кодексу і підзаконних актів⁹⁰.

Так, указ президента Сухарто 1969 року про боротьбу з підвільною діяльністю дуже широко тлумачив цю діяльність. До

неї належало, наприклад, поширення ворожих чуток і організація ворожого ставлення до урядових установ. Згідно зі ст. 154 КК Індонезії будь-яка особа, що прилюдно виражає почуття ненависті до уряду або ж викриває його політику, могла бути засуджена до семи років ув'язнення чи оштрафована у розмірі 300 рупій. Тому будь-яка критика на адресу державних установ, посадових осіб або військових кваліфікувалася як суспільно-небезпечне діяння, карне в кримінальному порядку.

Не кращими були справи і зі свободою преси. Перший закон про пресу, прийнятий слідом за військовим переворотом у 1966 році суттєво звузив рамки цієї свободи. Однак порівняно з аналогічним законом 1982 року він був ще м'яким. Згідно з останнім законом діяльність ЗМІ Індонезії жорстко контролювалася Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду та очолювалася міністром інформації. Закон 1982 року чітко визначає два основних завдання ЗМІ: *по-перше*, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; *по-друге*, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриттю того чи іншого видання і осудження журналістів та редакторів, що припустили «порушення» Закону про пресу. Рада у справах преси повністю контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання, віщання тощо.

Таке істотне обмеження свободи слова не могло не позначитися на політичній (насамперед – партійній) діяльності громадян Індонезії.

Так, ще в березні 1966 року Сухарто видав від імені президента Сукарно указ про офіційну заборону КПІ. Сесія Тимчасового народного консультативного конгресу, що відбулася в червні 1966 року, затвердила цей указ і прийняла постанову про заборону в Індонезії будь-якої діяльності, спрямованої на поширення марксистських ідей в країні.

У 1973 році дев'ять легальних партій були зведені в дві. З них п'ять організацій націоналістичної і християнської орієнтації ввійшло до Демократичної партії Індонезії (ДПІ), а інші (мусульманські) – до Партії єдності і розвитку (ПЕР). На противагу партіям ще в жовтні 1965 року військові створили ГОЛКАР (Об'єднаний секретаріат функціональних груп) – союз функціона-

льних груп, робочих, селянських, молодіжних, жіночих та інших організацій. В. Хорос, Г. Майданик та інші зазначають, що формально ГОЛКАР не був партією. Тому законодавча заборона на політичну агітацію на селі, яка створила перешкоди для партій, не поширювалася на ГОЛКАР. Це було пов'язано з тим, що членство в цій організації було обов'язковим для державних службовців, у тому числі сільських вчителів та старост, що забезпечувало монополію патрунування і пропагандистської обробки величезної маси сільського населення.

Відомо, що виборчий процес в Індонезії був налагоджений ще до середини 1970-х років і з тих пір виглядав як монотонна низка п'ятирічних циклів, на стику яких – у 1977/78; 1982/83; 1987/88; 1992/93 тощо – спостерігалось короткочасне похвалення в партійно-політичній діяльності. Хоча правову основу діяльності ПЕР, ДПП і ГОЛКАР закріпив відповідний Закон «Про політичні партії і ГОЛКАР», прийнятий лише в 1985 році, до і після прийняття цього закону виборчий процес виглядав приблизно однаково: весною певного року збройні сили приводилися у стан бойової готовності, а партії і ГОЛКАР скликали передвиборні мітинги. Згідно із законами про загальні вибори 1969, 1975 і 1985 років відкрита боротьба за виборця дозволялася лише на декілька тижнів, далі йшла семиденна перерва для охолодження пристрастей, а потім проводилися загальні, рівні й прямі вибори при таємному голосуванні в Раду народних представників.

Восени її новий склад приступав до роботи, керуючись *musyawarah*, що запровадив ще Сукарно. До цього часу ГОЛКАР, частина ПЕР і ДПП висували Сухарто своїм кандидатом у президенти і той погоджувався. У лютому-березні наступного року в Джакарту з'їжджалось 1000 депутатів Народного консультативного конгресу. 500 із них були членами РНП, а інші 500 осіб були неоднорідними за складом: частина (військові і представники ГОЛКАР) призначалася президентом, частина – керівництвом ГОЛКАР, ПЕР і ДПП, виходячи з частки голосів виборців, отриманої ними в ході останніх виборів, а інші – призначені президентом представники провінцій і окремих функціональних груп (підприємці, робочі, жінки, молодь тощо). Вони заслуховували і схвалювали звіт президента, затверджували «Основні напрямки державного курсу» і «обирали» Сухарто президентом⁹¹.

Потім Президент, згідно зі ст. 17 Конституції, особисто вирішував, хто ввійде до складу Кабінету міністрів. Після цього

корекція офіційних структур закінчувалася, і на перший план виходили турботи про економіку.

Сухарто зробив правильний вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Це дозволило фахівцям з дипломами американських університетів розробити економічну стратегію. Вже в 1968–69 роках різко знизилися темпи інфляції, а зростання цін призупинилося. Вдалося збалансувати бюджет, забезпечивши регулярні поставки західної допомоги, а також домовитися з західними кредиторами про відстрочки виплат зовнішнього боргу. Через декілька років була конвертована рупія. Керівництво країни оголосило найближчими цілями, *по-перше*, задоволення основних потреб народу (підйом сільського господарства та обслуговуючих його галузей промисловості, включаючи текстильну); *по-друге*, подальше створення передумов для діяльності іноземного капіталу (інфраструктурне будівництво, виробництво будматеріалів, транспорт, зв'язок); *по-третє*, забезпечення поточної платоспроможності держави (нарощування експорту нафти й іншої сировини). Проголошений Сухарто «новий порядок» почав виводити Індонезію на шлях економічного зростання. Надходження нафтодолларів у першій половині 1970-х років прискорило цей процес і дозволило активніше приступити до індустріалізації.

Однак, не здобувши підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той період часу ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувався перехід від системи державного кредитування до РЕПЕЛІТА – «п'ятирічних планів розвитку», до виконання яких Індонезія розпочала в 1969/70 рр.

Кон'юнктурні коливання першої половини 1980-х років і різке падіння світових цін за нафту висунули необхідність структурної перебудови, лібералізації і більшої відкритості економіки Індонезії. Вже в ході РЕПЕЛІТА–IV (1984–1988) «новий порядок» здійснював ряд заходів, щоб заохотити ініціативу виробників готової промислової продукції і збільшити експорт товарів ненафтової групи. Частково були скасовані нетарифні зовнішньоторговельні бар'єри і посередництво державних монополій в імпортних операціях, розпочата послідовна дерегуляція ринку цінних паперів і банківської справи, істотно було розширене поле діяльності іноземного капіталу⁹².

Позитивні результати не змусили на себе чекати. У 1980-ті роки питома вага готових виробів промисловості в структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка обробної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася із часткою сільського господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період РЕПЕЛІТА-ІV склав більш 10%⁹³.

Згідно з офіційною статистикою, чисельність людей, які жили нижче рівня бідності в 1976–1987 роках, скоротився практично в два рази.

Таким чином, досвід Індонезії, Південної Кореї, Тайваню та інших держав показав, що авторитаризм здатний ефективно контролювати зони соціально-політичної напруги, неминучі при будь-яких соціально-економічних перетвореннях. При цьому авторитарні еліти виступали в ролі своєрідного «доброго пастиря» для ще незрілого соціального організму. У цій ситуації авторитарний режим «створював» необхідні політико-правові умови для того, щоб у суспільстві розвивалися такі механізми саморегуляції, які б органічно утримували його в стабільному та інтегративному стані.

Інше розуміння авторитаризму стикається з дуже суттєвою проблемою, яка пов'язана з необхідністю високого рівня моральної і громадянської відповідальності тих соціальних груп, що проводять реформи в умовах авторитарного режиму. У цьому випадку авторитарні лідери повинні не лише свідомо й гнучко оцінювати проблеми модернізації, але й утримуватися як від корисливих спокус, так і від спокус соціального експериментаторства. Якщо ж цього немає, то будь-який позитивний потенціал авторитаризму зникає, а він проявляється як специфічний тип авторитаризму, який можна назвати *тиранічним*.

Це поняття пов'язане з думкою видатного давньогрецького філософа Аристотеля Стагірита про те, що «тиранія – та ж монархічна влада, але яка має на увазі інтереси *лише одного правителя*»⁹⁴. Тому, коли воля авторитарного лідера або авторитарної еліти спрямована лише на одержання й утримання влади для своїх особистих інтересів, то даний тип авторитарного режиму називається *тиранічним*.

У той же час очевидно, що в кризовій ситуації саме соціальна стабільність є головним завданням держави. Небезпека

соціально-політичних вибухів і безвідповідальних дій великих соціальних груп, які призводять до дезінтеграції суспільства, характерна не лише для тих країн, що тільки-но вступили на шлях модернізації. Це небезпечно іноді і для деяких демократичних систем, якщо в їхній структурі зростають тенденції, які можуть підірвати самі основи демократії. У такому випадку встановлення авторитарного режиму є ніби засобом її захисту.

У процесі цього політична діяльність певних організацій (профспілок і різних екстремістських політичних партій) і сил може бути частково обмежена. До таких організацій можуть належати партії фашистського й ультралівого напрямку. Так, у свій час президент Франції генерал Шарль де Голль досить широко використовував елементи авторитаризму для протистояння як правому, так і лівому екстремізму. Наприклад, утворений у 1954 році в Алжирі Фронт Національного Визволення використовував практику терористичних дій. Насамперед, вони були спрямовані проти французів та їхніх символів: мерії, поліції, а також тих арабів, хто підтримував французькі війська (башага, адміністраторів) та «простих білих». Одночасно терористи з ФНВ знищували лідерів АНР (Алжирського націоналістичного руху) та простих громадян, у тому числі тих, що не належали до вищезазначених категорій. У відповідь де Голль висунув лозунг «Демократія повинна вміти себе захищати»⁹⁵ і зажадав внесення змін у Конституцію.

Створення Конституції V Республіки у Франції детально характеризується у виступі ад'юнкт-професора політології, директора центру західноєвропейських досліджень університету штату Вашингтон у м. Сієтлі, доктора філософії і магістра гуманітарних наук у галузі політології Гарвардського університету Джона Т.С. Кілера «Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів» на науково-практичній конференції «Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи», що відбулася в м. Києві 7–9 квітня 1995 року⁹⁶. Процес створення нової конституції розпочався в травні 1958 року, коли алжирська криза змусила лідерів IV Республіки сісти за переговори щодо умов повернення до влади Шарля де Голля, а закінчився офіційним поданням тексту 4 вересня та його затвердженням на

референдумі 28 вересня того ж року. На думку Дж.Т.С. Кілера, це був етап «раціоналізованої парламентської моделі»⁹⁷. На цьому етапі призначений де Голлем наглядати за процесом створення проекту Конституції Мішель Дебре визначив наміри здійснення конституційної реформи як «оновлення парламентського режиму»⁹⁸.

Відомо, що баланс влади між парламентом і урядом в умовах ІV Республіки було зміщено на користь першого. Тому в умовах «раціональної парламентської системи» було необхідно трохи підсилити роль уряду. Так, ст. 44.3 дозволяла йому зменшити право парламенту вносити поправки до окремого законопроекту; ст. 44.5 надавала уряду можливість обходити сенат, коли той виявлявся нездатним до співробітництва; ст. 49.3 визначала право уряду проголошувати законопроект конфіденційним документом і забезпечувати його затвердження навіть у випадку неспроможності Національних зборів ухвалити пропозицію про винесення вотуму довіри.

Таким чином, за нормальних умов більша частина повноважень належала кабінетові (урядові), що очолювався прем'єр-міністром, який призначався президентом і був відповідальним перед парламентом.

Проте президент також отримав деякі повноваження, яких не мав за часів ІV Республіки. Однак більшість з них (наприклад, розпуск Національних зборів) можна було використовувати лише за згодою уряду. Таким чином, Президент V Республіки спочатку був своєрідним гарантом Конституції.

Спочатку де Голль не хотів мати права призначення та звільнення прем'єр-міністра. Він зазначав: «Прем'єр-міністр відповідає перед парламентом, а не перед главою держави у всьому, що стосується питань політики»⁹⁹. Саме тому остаточний варіант ст. 8 про стосунки «президент – прем'єр» було сформульовано таким чином: «Президент Республіки призначає прем'єр-міністра. Він припиняє виконання функцій прем'єр-міністра, коли той подасть прохання про відставку уряду»¹⁰⁰.

Однак кризова ситуація в Алжирі надавала де Голлю чимало можливостей скористатися своїми надзвичайними президентськими повноваженнями і таким чином (якщо б його дії виявилися успішними) продемонструвати потенційну корисність інституціоналізації більш сильної президентської влади, ніж це було передбачено конституцією 1958 року. Крім того, багато з інсти-

туційних маневрів де Голля стали можливими лише завдяки унікально харизматичному характеру його влади. Його героїзм як лідера Опору під час Другої світової війни та відновлення ним республіки в 1944–1946 роках, 12 років відставки, що сприяли розростанню легенд про нього, надали йому іміджу «чудолюдини» в очах більшості французьких громадян¹⁰¹. Проведені опитування показали, що 80% громадськості підтримували його повернення до влади в червні 1958 року. Причому більшість з них очікували від де Голля не лише вирішення алжирської кризи, але й інших найгостріших проблем країни¹⁰².

Таким чином, поєднання гострої кризи та віри в де Голля (або визнання його необхідності) зумовили початок доби, яку Джон Т.С. Кілер назвав «ліберальною диктатурою». Ця доба тривала від кінця IV Республіки і впродовж перших місяців V Республіки. Коли де Голль у 1958 році став останнім прем'єр-міністром IV Республіки, закон про надзвичайні повноваження надавав йому «повну владу» на шість місяців для «ужиття необхідних законодавчих актів для відродження країни»¹⁰³. Надзвичайні повноваження тривали до 4 лютого 1959 року. За цей час він застосував їх практично у всіх сферах державної політики. Безліч важливих законопроектів було прийнято у вигляді ордонансів¹⁰⁴. Ці 378 декретів, виданих з червня 1958 до лютого 1959 року, дуже змінили «життя Франції»¹⁰⁵.

Формально період ліберальної диктатури закінчився на початку 1959 року. Однак у наступні роки де Голль продовжував розширено тлумачити свою роль як президента. Такий спосіб користування своєю величезною владою призвів до певних протиріч з конституцією. На конференції партії голлістів у листопаді 1959 року було зазначено, що міжнародна політика, оборона, алжирські справи становлять виключну «заповідну зону» президентської влади¹⁰⁶. Франсуа Міттеран назвав це «першим узаконеним державним переворотом»¹⁰⁷.

У 1960 році сталося ще два «узаконених перевороти». Перший відбувся, коли де Голль відмовився скликати спеціальну сесію Національних зборів, хоча більшість парламентарів проголосувала за їх проведення. Інший – коли де Голль задумав внести поправку щодо зберігання членства у Французькій співдружності і для тих держав, що здобули незалежність.

У 1961 році у відповідь на спробу чотирьох генералів захопити владу в Алжирі де Голль, незважаючи на опір деяких пред-

ставників опозиції, застосував надзвичайні повноваження, передбачені ст. 16. У відповідь опозиція вдалася до погрози поставити на голосування питання про довіру уряду. Коли це сталося, де Голль «не гаючись, вирішив заспокоїти пристрасті в парламенті, відмовившись від своїх надзвичайних повноважень»¹⁰⁸.

У вересні 1962 року де Голль запропонував поправку до Конституції 1958 року, якою запроваджувалися прямі вибори президента. У разі неприйняття цієї поправки він погрожував своєю відставкою.

На референдумі з цього приводу 62% французів підтримали свого президента.

Однак до завершення процесу розвитку V Республіки у Франції було ще далеко. У листопаді широка народна підтримка сприяла зміцненню президентської влади. Вперше де Голль здобув також тверду більшість і в Національних зборах. Основна маса виборців відвернулася від тих депутатів, які виступали проти де Голля. Вони підтримували Голлістську спілку за нову республіку (СНР). У результаті коаліція, яку очолювала СНР, здобула ще майже 60% місць і тепер утримувала більше ніж 55% загальної кількості місць¹⁰⁹.

Таким чином, французи почали вважати нормальною політичну реальність, яку Джон Т.С. Кілер, поділяючи думку інших державознавців¹¹⁰, назвав етапом гіперпрезидентської моделі¹¹¹. Моріс Дюверже охарактеризував її як порядок, де президенти «безпосередньо здійснювали» ті повноваження, що надавала їм конституція, і «опосередковано користувалися прерогативами своїх прем'єр-міністрів та урядів, примушуючи їх до покори»¹¹².

Масові студентські заворушення в 1968/69 роках змусили де Голля піти у відставку. Однак його «режим особистої влади», безумовно, сприяв стабілізації державного режиму у Франції. Тому ряд авторів вважають цей тип авторитаризму *стабілізаційним*.

Серед авторитарних державних режимів також виділяється *деструктивний* тип, який спрямований на абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи, свободи ЗМІ. Характерним прикладом цього типу є режим пінократії (влади Піночета у Чилі в 1973–1988 роках).

11 вересня 1973 року в умовах гострої соціально-політичної кризи, про яку вже згадувалося, у Чилі стався військовий

переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої стало здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями відчувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично й холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче продемонструвати усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави хунти.

У ході бойових дій було вбито конституційно обраного президента Чилі Сальваторе Альєнде, заарештовано або убито тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

Перші політичні і юридичні документи хунти ґрунтувалися на твердженні про те, що на зміну уряду Народної єдності прийшов «справді демократичний уряд». Це детально описано в книзі О. Баришева «Потрійне вбивство (про терор в Чилі)».

Розробляючи численні декрети-закони (а потім – і конституцію країни), Піночет намагався показати, що встановлений ним порядок засновано на «пануванні права» і нічого спільного з фашизмом не має. Так, вже в декреті-законі № 1, який було прийнято відразу ж після перевороту, хунта проголосила, що «бере у свої руки вищу владу з патріотичною обіцянкою відновити чилійську націю, справедливість і згнатьблені закони, усвідомлюючи, що це є єдиною можливістю залишатися вірною національним традиціям, заповіту Батьків Батьківщини та історії Чилі, а також надати можливість еволюції і прогресу країни йти розчищеними шляхами, що створені в даний час для розвитку Чилі у злагоді з міжнародним співтовариством, частиною якого вона є»¹¹³.

В опублікованій 13 березня 1973 року «Декларації принципів народів Чилі», яка викладала ідеологічну й правову базу державного перевороту, стверджувалося, що уряд «зробить владу безособовою, виключивши тим самим будь-який прояв кауділізму, що є чужим для національної сутності. Він завжди

ставитиме себе над будь-якою приватною групою, якою б вона не була, ліквідує боротьбу різних впливів, охоронятиме більш слабого від будь-яких зловживань з боку більш сильного, стане арбітром, який вирішує проблеми без упередженості й фаворитизму, враховуючи лише загальне благо і справедливість»¹¹⁴.

Крім того, «уряд стане основним інструментом, що використовується владою задля розвитку загального блага»¹¹⁵.

Однак насправді режим військової диктатури, що був встановлений у Чилі в 1973 році, показав, що він завжди знаходився і знаходитиметься в антагоністичному протиріччі з загальнолюдськими принципами законності. І в усі наступні роки неухильно множилися як фактичні, так і юридичні підстави вважати його відверто терористичним.

Численні політичні вбивства стали можливими саме завдяки дії в Чилі режиму військової диктатури, при якому уряд призначався на невизначений період, а військова хунта, будучи виведеною з-під дії закону, ні перед ким не несла відповідальності за свої дії і тому могла безкарно зчиняти будь-які злочини.

На думку багатьох фахівців в галузі держави і права, Піночет став єдиним з латиноамериканських диктаторів, хто спробував зробити придушення прав людини легальним способом відправлення державної влади. При ньому легалізація репресій стала одним з найпомітніших напрямків діяльності режиму, особливо в 1980-ті роки. Саме цьому і була підпорядкована вся правотворча діяльність хунти з перших днів її існування. Приймаючи один за одним декрети-закони, хунта прагнула створити видимість законності і легітимності своєї влади.

Загальновідомо, що однієї з правових аксіом є принцип: «Закон зворотної сили не має». Крім того, найвищу юридичну чинність має конституція країни. Щоб обминути ці положення, чилійські правознавці надали розробленим ними декретам-законам зворотню силу і заднім числом звели їх у ранг конституційних поправок.

Основними законодавчими актами Чилі після 1973 року стали Закон про внутрішню безпеку 1973 року; декрет-закон № 81 1973 року (він забороняв таємне повернення на батьківщину вигнаних за межі країни чилійців, визначивши це як злочин проти державної безпеки) і декрет-закон № 228 1974 року.

Розвиваючи їх, хунта в 1980 році прийняла декрет-закон № 3108, який дозволив міністерству внутрішніх справ «у разі потреби переміщати будь-якого громадянина на нове місце проживання»¹¹⁶ і затримувати його без офіційного обвинувачення до п'яти днів. Цей декрет-закон, прийнятий вже після скасування військового стану, значно посилив репресивне законодавство. У березні 1984 року був прийнятий так званий «новий антитерористичний закон». Він створив юридичну базу для жорстокого терору, ввівши страту за «особливо небезпечні підривні акції» і передавши під юрисдикцію військових трибуналів багато справ, які раніше вирішувалися цивільними судами. Значно розширилися також повноваження політичної поліції – Національного інформаційного центру, який 13 серпня 1977 року змінив одіозну таємну політичну поліцію *DINA*.

Усі ці декрети-закони полегшували каральні акції збройних сил, поліції і надзвичайних військових трибуналів. Включаючи в себе безліч норм, що змінювали діюче чинне законодавство, вони скасували або значно послабили дію демократичних прав і свобод, розширили можливість прямого придушення опозиції, політичного свавілля і судових переслідувань.

Офіційно спрямовуючи свою діяльність «на боротьбу з тероризмом», чилійські законодавчі органи вважали терористичною діяльністю будь-який акт протесту, інакомислення або іншої форми незгоди з владою. Тому підозрюваний в «терористичній діяльності» автоматично ставав поза законом, і для розправи з ним спецслужби могли удатися до своїх так званих «дискретних повноважень»: без будь-яких формальних обвинувачень піддати його тюремному ув'язненню терміном від 5 до 20 днів, насильно перемістити з одного району країни в інший, виключити з навчального закладу, звільнити з державної служби, позбавити громадянства, вислати з країни, ізолювати від родини. Жерти «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах передавалося на розсуд влади.

Під час ув'язнення дозволялося навіть тримати заарештованих в приміщеннях, що не були призначені для цього: стадіонах, шкільних будинках, шахтарських селищах тощо. Це дозволяло репресивним органам справлятися з напливом затриманих у період масових облав і арештів. Крім того, широко застосовувалася практика заслання у віддалені провінції, де поселен-

ці, позбавлені засобів до існування, були забов'язані, проте, з'являтися для реєстрації в поліцейську дільницю.

Особливо важкою була доля політичних в'язнів. Вони були позбавлені всіх прав. Застосовані до них методи впливу регулювалися особливими службовими інструкціями. В результаті цього сотні політичних в'язнів піддавалися постійним знущанням, приниженням і катуванням. І якщо в столичних в'язницях, куди влада змушена була допускати міжнародні комісії, становище ще якось приховувалось, то в місцях ув'язнення, розташованих в провінціях, панувало свавілля тюремників, яким дуже часто надсилалися інструкції «бути вкрай жорстокими з в'язнями»¹¹⁷. Нерідко політичних в'язнів тримали разом зі злочинцями, били або ж застосовували так звані «найпростіші тортури» (наприклад, взимку обливали водою). Часто перед тюремною владою ставилося пряме завдання «усіма способами довести того чи іншого в'язня до самогубства»¹¹⁸. Чилійське законодавство фактично звільнило поліцейські й військові чини від відповідальності за ту шкоду, що понесли в'язні в результаті нелюдського ставлення.

Крім «легальних» порушників прав і свобод людини в особі поліції та військових, у Чилі діяли різні ультраправі підпільні формування, що розправлялися з противниками режиму таємно, нелегально. Причетність влади до нелегальної терористичної діяльності цих правих екстремістів підтверджувалася існуванням на території країни підпільних центрів ув'язнення. Про це світовій громадськості стало відомо завдяки діяльності чилійської комісії з прав людини.

Як наслідок всього цього, Чилі поступово опинилися в міжнародній ізоляції. Намагаючись вирватися з неї і нейтралізувати загальне обурення систематичними і масовими порушеннями прав людини в Чилі, режим Піночета прийняв ряд декретів-законів про введення репресій у «законні рамки», надавши їм видимість відповідності загальноприйнятим юридичним нормам.

Відомий чилійський адвокат і суспільний діяч Ф. Летельєра з цього приводу зазначала: «З формально-юридичної точки зору чилійське законодавство визнає права людини в повному обсязі і жадає від держави безмежної поваги цих прав»¹¹⁹.

Дійсно, у декретах-законах чилійської хунти іноді з'являються положення, що могли стримати свавілля карних органів.

Однак, як правило, поліція, НЩ, управління інформації та зв'язку карабінерів (ДІКОМКАР) та інші спецслужби грубо порушували як чилійське законодавство, прийняте до 1973 року, так і деякі положення законів, що з'явилися вже при хунті.

8 травня 1975 року був прийнятий «Декрет, що систематизує норми юридичного захисту процесуальних прав затриманих за злочини проти державної безпеки відповідними органами» № 1009. У ст. 1 цього декрету-закону хунта, створюючи видимість певної лібералізації режиму, встановила, що «протягом терміну дії облогового стану спеціальні органи, що повинні піклуватися про нормальний розвиток державної діяльності і підтримку встановленої інституційної системи, у випадках, коли вони здійснюють покладені на них функції превентивного затримання осіб, стосовно яких можна припускати, що вони винні у створенні загрози для безпеки держави, зобов'язані повідомити про затримання протягом 48 годин найбільш близьких членів родини затриманого... Затримання не повинно перевищувати п'яти діб, після чого затриманий підлягає звільненню або передачі в розпорядження відповідного трибуналу чи міністерства внутрішніх справ, у випадку, коли повинні застосовуватися міри, передбачені надзвичайним станом або облоговим станом, з повідомленням про це найбільш близьких членів родини затриманого»¹²⁰.

Однак органи державної безпеки у своїх діях нехтували цим законом, а їхні службовці завжди залишалися безкарними, незважаючи на ту частину ст. 1 декрету-закону № 1009, у якій йшлося: «Застосування незаконного примусу стосовно затриманих каратиметься відповідно до ст. 150 КК і ст. 330 Кодексу військової юстиції»¹²¹.

Інша норма, що була закріплена в ст. 3 декрету-закону № 187, стверджує, що утримання під вартою під час облогового стану може здійснюватися лише при наявності письмового ордеру, який видається керівником спеціального органу безпеки. Даний ордер має містити прізвище особи, що підлягає затриманню чи арешту; прізвище особи, що здійснює арешт та інші дані. Крім того, згідно зі ст. 3 декрету-закону № 1009 копія ордеру на затримання повинна видаватися найближчому родичу затриманого протягом 48 годин.

Однак, незважаючи на наявність вищезазначених норм, усі вони не дотримувалися. Так, наприклад, ніколи не бралася до уваги

вказана в ст. 1 декрету-закону № 1009 необхідність вирішення питання про долю ув'язненого протягом п'яти днів із дня затримання.

Інше гуманне положення, що було викладене в ст. 1 декрету-закону № 187, закріплювало право будь-якої особи, взятої під варту органами державної безпеки, на медичний огляд терапевтом і хірургом перед прибуттям чи вибуттям із закладів, установ або місць утримання під вартою, що знаходиться в їхньому веденні. Департамент же судової медицини і національні служби охорони здоров'я повинні були спільно направляти в ці заклади, установи або місця затримань лікаря, який відповідає за проведення таких обстежень. При цьому щоразу лікар був зобов'язаний складати письмову доповідь і негайно надавати її міністру юстиції.

Однак чилійські репресивні органи не прагнули виконувати цю статтю, щоб у результаті медичних оглядів не виявилися сліди тортур.

Хоча ст. 5 закону № 19929 «Про державну безпеку»¹²² і передбачала відповідальність для осіб, які «з метою порушення інституційного ладу чи суспільної безпеки або залякування населення зазіхають на життя чи фізичну недоторканність осіб» або «позбавляють особу волі», серед тих, хто віддано служив режиму, винних у таких порушеннях звичайно не знаходилося. Якщо ж окремі представники спецслужб і засуджувалися за явне порушення «правозахисних» положень декретів-законів чилійської хунти, то вони, як правило, підпадали під дію акту про амністію, проголошеного декретом-законом № 2191 від 19 квітня 1978 року. Згідно з ним «амністія дається будь-кому, хто, діючи як виконавець, співучасник і приховувач, був замішаний у злочинах у період із 11 вересня 1973 до 10 березня 1978 року, але справи проти яких ще не порушені або не передані до суду»¹²³. У результаті прийняття цього акту були амністовані всі військовослужбовці та працівники спецслужб, що вчинили найтяжчі злочини, передбачені кримінальним кодексом Чилі, у період їх особливої активності в 1975–1976 роках.

Таким чином, хоча багато декретів-законів і містили норми права, що формально обмежували свавілля органів державної безпеки, практично усі вони дозволяли владі затримати людину або заарештувати її з мотивів так званої «національної безпеки». Це дозволяло агентам спецслужб безкарно затримувати і заарештовувати людей за власним розсудом.

Проводячи незаконні затримання й арешти, жорстоко знущачуючись із затриманих і застосовуючи до них тортури, знищуючи значну їх кількість без суду і слідства, військовий хунта тим самим порушувала не тільки норми чилійської конституції 1925 року і норми кримінального законодавства Чилі, але й норми міжнародного права.

Так, КК Чилі розглядав незаконний арешт і затримання (ст. 148), незаконне утримання під вартою (ст. 149), застосування тортур і жорстоке ставлення до в'язнів (ст.150) і порушення недоторканості особи і житла (ст. 155) як особливо небезпечні злочини. Проте хунта та її прихильники зчиняли вищезазначені суспільно-небезпечні діяння.

Багато з цих діянь, зроблених хунтою, суперечили нормами Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що був затверджений ООН 16 грудня 1966 року. Так, ст. 7 пакту строго забороняє застосування тортур; ст. 9 забороняє порушення особистої недоторканності, включаючи довільний арешт або утримання під вартою; ст. 10 закріплює право осіб, позбавлених волі, на гуманне ставлення і повагу гідності¹²⁴.

Знищивши багатьох в'язнів, військова хунта та її прихильники порушили і ст. 6 зазначеного пакту, яка, проголошуючи право на життя невід'ємним правом людини, закріпила, що ніхто не може довільно бути позбавлений життя.

Фактично демонтувавши механізм судового захисту, чилійські військові влади суттєво обмежили і дію принципу *habeas corpus* – однієї з головних підвалин чилійської процесуальної системи, що служила певною гарантією проти незаконного ув'язнення громадян.

Усе це суперечило конституції Чилі 1925 року, ст. I і XXV Американської декларації прав і свобод людини і ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Привласнене хунтою право вводити облоговий чи надзвичайний стан стало з перших днів її існування найважливішим елементом придушення прав людини в Чилі. Як зазначалося в резолюції ООН 1985 року, під час так званих «конституційних надзвичайних положень» відбувалися найсерйозніші злочини. Політичні убивства – «потрійне убивство» або ліквідація колишнього міністра оборони Чилі Орландо Летельєра – стали багато в чому можливими саме тому, що народ Чилі жив в умовах інституціоналізованої системи терору й насильства.

Так, 13 серпня 1977 року спеціальним декретом-законом глава хунти закріпив за собою право здійснювати довільне затримання в умовах надзвичайного стану навіть у випадку скасування облогового стану.

Згідно з законом про надзвичайний стан уряд отримав право арешту й утримання під вартою будь-якої людини без ордеру на арешт чи висування обвинувачення. І, хоча в умовах надзвичайного стану затриманому дозволялося зустрітися з адвокатом, агенти служби безпеки робили захист неможливим, не виконуючи прямих наказів міністра внутрішніх справ про подібні зустрічі. При надзвичайному стані судді могли наказати звільнити в'язнів, якщо вважали, що заарештовані містяться під вартою безпідставно. Однак представники органів державної безпеки легко обходили це положення, ховаючи їх або ж просто відмовляючись підкоритися судам.

Таким чином, небажання хунти порвати з надзвичайним станом було зумовлене тим, що він, дозволяючи здійснювати політику тотального переслідування і залякування, надавав можливість заарештовувати практично будь-кого, кого влада вважала небезпечним або хотіла усунути.

Однак, передбачаючи введення облогового стану, кодекс військової юстиції не мав норми, що закріпила б його в мирний час. Саме для цієї мети було розроблено декрет-закон № 5, у якому роз'яснялося, що «облоговий стан, оголошений в результаті внутрішнього потрясіння, повинен припускати стан війни або військовий час»¹²⁵. Це порівняння «стану «внутрішнього потрясіння»» зі станом війни або військового часу було формально зумовлено необхідністю «найрішучіше припиняти дії, спрямовані проти фізичної недоторканності складу збройних сил і населення взагалі»¹²⁶, а також необхідністю «попередження і покарання із максимально можливою швидкістю і суворістю злочинів, спрямованих проти внутрішньої безпеки, суспільного порядку і нормалізації державної діяльності»¹²⁷.

Для збереження облогового стану 2 вересня 1974 року хунта прийняла декрет-закон № 640 «Про систематизацію норм, що стосуються надзвичайних режимів»¹²⁸. Відповідно до ст. 1 декрет-закон передбачає шість видів надзвичайного стану: *по-перше*, стан внутрішньої і зовнішньої війни; *по-друге*, стан мобілізації; *по-третє*, облоговий стан; *по-четверте*, надзвичайні повноваження; *по-п'яте*, зони й адміністративні підрозділи надзви-

чайного стану; *по-шосте*, запровадження єдиноначальності в укріпленому місці (місті, фортеці, форту, укріпленій зоні і районі). Ст. 6 визначає чотири ступеня облогового стану: 1) внутрішня і зовнішня війна; 2) внутрішня оборона, що повідомляється у випадку внутрішнього потрясіння, спровокованого організованими повстанськими або заколотними силами, які знаходяться в стадії відкритої або підпільної організації; 3) внутрішня безпека, яка повідомляється у випадках, коли потрясіння було спровоковано неорганізованими повстанськими або заколотними силами; 4) просте внутрішнє потрясіння, передбачене чинним законодавством.

Як видно, межа між вказаними ступенями є досить умовною, і саме це дозволяло хунті тримати країну на облоговому стані невизначений час, зберігаючи при цьому «правову» базу для діяльності надзвичайних військових трибуналів.

У липні 1974 року хунта видала декрет-закон № 521, що засновував Національне керівництво інформації (*DINA*). Саме ним були незаконно заарештовані і затримані тисячі чилійців. Усі ті, хто чинив будь-який опір хунті, були вбиті, покалічені, вислані з країни. Вирвані під витонченими фізичними і психічними тортурами «визнання» у жертв режиму служили підставою для їхнього обвинувачення у вчиненні злочинів проти національної безпеки. Якщо ж заарештовані витримували ці тортури, то, як правило, вони «пропадали без вісти», а сам факт їхнього арешту заперечувався. Ця репресивна практика переслідувала одну мету – нагнітати у населення депресію, страх, відчуття безнадійності і безпорадності, недовіру, спустошеність, відсутність відчуття безпеки, насамперед, серед низів і суспільних активістів.

Атмосфера страху підтримувалася також за допомогою телефонних дзвінків представникам опозиції з погрозами розправи. У першу чергу психологічних знущань зазнавали ті верства суспільства, що становили реальну або потенційну небезпеку пануючому режиму.

Застосування тортур агентами *DINA*, а потім і *NIC* отримало широке документальне підтвердження в численних доповідях як різних міжнародних організацій, так і чилійських, американських та інших організацій захисту прав людини, хоча сама влада Чилі цього ніколи не визнавала.

Так, у доповіді групи американських психологів і психіатрів, що знаходилися в Чилі в листопаді-грудні 1985 року і роз-

мовляли з посадовими особами організацій католицької церкви, посольства США і чилійського уряду, а також рядовими громадянами, зазначалося:

«Найбільш легко встановити форми фізичних катувань. Вони включають побої, електрошок, опіки, ляпаси, підвішування жертв за ноги або за руки на тривалий час, позбавлення сну, згвалтування. Жертви катувань свідчать про те, як їхні мучителі знущалися з них. Докладно розповідаючи їм про щоденну роботу, звички і місцезнаходження членів їх родин і друзів, вони прагнули викликати у них додаткові душевні страждання, показавши їм, наскільки безпорадні вони самі і їхні близькі перед обличчям всевладдя і вседозволеності таємної поліції, від якої ніде не сховатися.

Крім того, родичів активістів боротьби за політичні і громадянські права викрадають і піддають фізичним і психічним знущанням без будь-яких причин. Часто мають місце випадки арешту і знущань над жінками і захоплення церковних працівників «ескадронами пильності»¹²⁹, Національним інформаційним центром або карабінерами безпідставно, крім участі в будь-якій низовій організації, де на такому ж рівні знаходяться десятки й сотні інших людей. У цих випадках страх поширюється серед людей: черговою жертвою може стати не лідер, а рядовий член якої-небудь громадської організації, один із них.

Ці й аналогічні випадки демонструють застосування тактики залякування таким чином, щоб продемонструвати намір залякати цілу групу людей на прикладі однієї людини. Психологи і психіатри в Чилі переконані, що режим також намагається насадити страх у бідняцьких міських районах. У 1984 році не раз в одному з таких районів Сантьяго починали поширюватися чутки, що інший район готує на нього напад. Коли місцева преса починала сурмити про неминучість такого нападу, жителів охоплювала тривога. Поліцейські, які звичайно є їхніми ворогами, давали поради. Усі інші справи відкладалися убік, поки налякані жителі району обговорювали питання про те, що робити. Ніяких нападів не відбувалося, та й, судячи з розповідей жителів таких районів, ніхто не збирався нападати. Чутки розпускала поліція, а повідомлення преси додавали їй вірогідність»¹³⁰.

Щодо психічних тортур, то вони поширювалися не тільки на в'язнів, але й на їхніх рідних і близьких. При відвідуванні

родичів, що знаходяться в ув'язненні, члени родини в'язнів нерідко піддавалися грубому й образливому поводженню з боку охоронців. Саме страх за своїх близьких посилював психологічний тиск на в'язнів.

Крім того, у ряді випадків родині в'язня загрожувала втрата свого житла. Так, якщо в сільській місцевості глава родини був відсутній з незалежних від нього причин, житло не оплачувалося, тому що звичайно ця оплата йшла за рахунок частини його платні. А через те, що члени родини були родичами політичного злочинця, робота їм не надавалася. Утворювалося своєрідне замкнуте коло. Крім того, навіть звільнені з ув'язнення жили під постійною загрозою повторного арешту.

Щоб закріпити становище хунти, влада Чилі вирішила на-в'язати їй громадянам нову конституцію. Хоча видимість легітимності режиму після проведення 4 січня 1978 року референдуму у відповідь на осуд чилійського режиму резолюцією XXXII сесії Генеральної Асамблеї ООН і не ставилася під сумнів з точки зору міжнародного права, його легальність вимагала нового закріплення. На восьмому році правління Піночета 11 вересня 1980 року з цього приводу було проведено новий референдум, який закріпив існування конституції, що діє нині в Чилі¹³¹.

Аналізуючи його результати, можна переконатися, що навіть поверхове ознайомлення з фактами, пов'язаними з проведенням цього плебісциту, дозволяє переконатися: загальновизнані умови, мінімально необхідні для його проведення, були відсутні. Так, наприклад, знищення після путчу списків виборців дозволило 18-річним прихильникам диктатури голосувати декілька разів у різних виборчих дільницях. По суті, саме це дозволило забезпечити владі необхідну кількість голосів. У той же час у плебісциті не брало участі більш одного мільйона чилійців, яких хунта вигнала з країни.

Основний Закон, що отримав підтримку на референдумі складається з двох частин. Перша частина була стандартною для буржуазно-демократичної республіки. Вона закріпила форму правління й інші норми, характерні для представницької демократії, а також визначила термін встановлення демократичного режиму – 1990-й рік.

Однак інтерес викликає друга частина – «Перехідні положення». Ці 29 положень мали «легітимізувати» режим Піночета в період із 1981 по 1989 роки і потім – за необхідністю.

Своєрідним «ядром» конституції стали положення, що визначають збройні сили основним інститутом, що гарантує «національну безпеку» і «інституційну структуру республіки». Легітимація й інституціоналізація керівної ролі збройних сил у системі чилійських державних інститутів знайшли свій відбиток у створенні Ради національної безпеки. Новий «Основний Закон» надавав Піночету право підписувати закони; видавати декрети з питань, вказаних у конституції, що мали б силу закону; розпускати палату депутатів один раз протягом терміну повноважень президента до закінчення терміну повноважень цієї палати. Він отримав право призначати міністрів, губернаторів, алькальдів, командувачів родами військ, карабінерів і майже половину членів сенату. У «перехідні положення» було також включено статті, що надавали хунті право не тільки здійснювати законодавчу діяльність, оголошувати надзвичайний стан і видавати закони, що роз'яснюють статті конституції, але і вносити до неї зміни.

У зв'язку з цим особливо помітною стала ст. 8, яка стверджувала, що пропаганда ідей, заснованих на визнанні класової боротьби, є «незаконною і суперечить інституційним установленням республіки»¹³². Усі організації, що пропагують такі ідеї, були оголошені злочинними.

На відміну від демократичних конституцій, Основний Закон Чилі був вкрай нашипований усякими заборонами. Наприклад, була введена абсолютна заборона на страйки державних і муніципальних службовців, а також усіх тих, хто був зайнятий у сфері задоволення суспільних потреб або міг заподіяти шкоду економіці країни, постачанню населення або національній безпеці.

Хоча заключна стаття конституції і наголосила, що вона набирає чинності лише через шість місяців після схвалення на плебісциті, проте Піночет весь цей час офіційно залишався президентом, зберігаючи всю повноту державної влади. А згідно зі ст. 14 «Перехідних положень» термін його президентських повноважень був продовжений ще на вісім років до 1989 року. Незважаючи на пряму вказівку в конституції на неможливість переобрання до 1997 року на другий термін вже обраного на вісім років президента, Піночету було надане право знову виставити свою кандидатуру.

Особливо цікавим є п. 2 ст. 41 Конституції, у якому закріплювалося таке: «Запровадження облогового стану надає президенту республіки право переміщувати громадян з одного пункту

національної території в інший, заарештовувати їх, тримати під арештом у їхніх власних оселях або в місцях, що не є в'язницями або іншими приміщеннями, призначеними для затримання або утримування кримінальних злочинців, і висилати їх за межі національної території. Він також має право обмежувати свободу пересування і забороняти окремим громадянам в'їзд або виїзд за межі національної території. Також він може скасувати або обмежити право на проведення зборів, свободу думок, обмежити здійснення права на створення асоціацій і об'єднань, а також ввести цензуру кореспонденції та інших видів зв'язку»¹³³.

Усе вищезазначене дозволило Генеральній Асамблеї ООН 13 грудня 1985 року винести резолюцію¹³⁴ про те, що конституція Чилі 1980 року «не відображає вільно виражену волю народу», а її положення «значно скорочують можливості використання й здійснення прав людини, її основних свобод за допомогою інституціоналізації і консолідації надзвичайних положень і поширенням юрисдикції військових трибуналів, що в цілому являє собою інтегровану систему, яка зводить нанівець громадянські і політичні права і свободи».

Під час прийняття конституції можливості політичної опозиції вести будь-яку пропаганду серед мас були паралізовані. Телебачення, радіо та інші ЗМІ, підконтрольні режиму, наголошували схвалити проект нової конституції. До тих, кого вони не змогли обдурити і хто не бажав голосувати, було вирішено застосувати санкції – 3-місячне тюремне ув'язнення, звільнення з роботи, грошові штрафи.

Незабаром після прийняття конституції в 1982–1983 роках у Чилі вибухнула економічна криза, яка у 1983 році переросла в соціально-політичну.

1986 року політична опозиція організувала цілий ряд протестів проти режиму. Однак протести не призвели до бажаних результатів через надмірність насильницьких дій. Відмова від них сприяла зміцненню легальних методів боротьби з диктатурою (наприклад, позов опозиції до Конституційного суду щодо введення інституту спостерігачів у 1988 році було задоволено). В результаті плебісциту 5 жовтня 1988 року режим Піночета зазнав поразки. У 1999–2000 роках у Великобританії була здійснена спроба притягти до відповідальності довічного сенатора Чилі Августо Піночета Угарте. Він уникнув покарання, але в Чилі багато громадян вимагають суду над колишнім диктатором.

Таким чином, незважаючи на те, що в чистому вигляді жодного з означених типів не існує, залежно від мети встановлення авторитарного режиму умовно розрізняється чотири його типи:

1. *Модернізаційний* – метою є проведення політико-правової і соціально-економічної модернізації (Індонезія при Сухарто, Російська імперія за часів Петра Першого).
2. *Стабілізаційний* – метою є стабілізація державного режиму в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримання існуючого статус-кво в державі (V Республіка у Франції при де Голлі, Туреччина в часи президентства генерала Егерта, більшість абсолютних та дуалістичних монархій).
3. *Тиранічний* – метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного).
4. *Деструктивний* – метою є абсолютне обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, прав і свобод особи, свободи ЗМІ тощо (влада А. Піночета Угарте в Чилі в 1973–1988 роках).

2.2. Порівняльний аналіз державних режимів України та Росії: проблеми, витоки та сучасність

Витоки автократизму в Україні та Росії дехто вбачає ще в Київській Русі. На нашу думку, це неправильно. Більш того, не можна не погодитися з доктором філософських наук А. Буровським, який у своєму дослідженні «Росія, якої не було: Руська Атлантида» доводить, що на території Київської Русі автократичні та демократичні тенденції боролися майже весь час існування держави. У період її розпаду перші закріпилися на Північному Сході Русі у Володимиро-Суздальському князівстві, Московія (Московська держава) була уособленням саме автократизму. У той же час більша частина Русі ввійшла складовою частиною до Речі Посполитої. Ця слов'янська держава розвивалася у напрямку демократизації суспільного життя (не береться до уваги релігійне та класове гноблення) і складалася з Польщі, Литви (більша частина сучасної Білорусі), Жмуди (сучасна Литва) та Русі (більша частина сучасної України). Невід'ємні права шляхетства, Магдебурзьке право для міст Русі – усе це характерні ознаки демократизації.

У той же час у Московії поступово зникає самостійний індивід. Суспільство і держава повністю підкоряє його собі. Суспільно-політична піраміда поділяється на доброго царя, злих бояр (дворян) та народ. Цар – добрий, але він нічого не знає про народні страждання, бояри укривають від нього правду. Коли ж він про все дізнається, то жити стане набагато краще. Ця піраміда проіснувала всю Московію Рюриковичів, Московію Романових та імперський період Росії аж до 1905 року. 9 січня 1905 року хресний хід робочих Санкт-Петербургу було розстріляно. Віра робітників у «доброго царя» вмерла. Остаточо ж вона зникла в 1912 році після розстрілу на річці Лена, коли в цареві розчарувалися селяни. Врешті-решт саме це й призвело до повалення самодержавства в 1917 році, коли до влади прийшов Тимчасовий уряд і надав народу політичні і громадянські права, встановивши тим самим ліберальний режим.

Розглядаючи історію радянської держави крізь призму її державного режиму, можна зробити висновок, що у своєму розвитку вона пройшла такі етапи:

1. Перехід від лібералізму до ідеократичного авторитаризму (1917 рік).
2. Період ідеократичного авторитаризму (1918–1929 рр.).
3. Перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929–1934 рр.).
4. Період тоталітаризму (1934– 953 рр.).
5. Перехід від тоталітаризму до партійно-вождістського авторитаризму (1953–1957 рр.).
6. Період партійно-вождістського авторитаризму (1957–1985 рр.).
7. Перехід від партійно-вождістського авторитаризму до лібералізму (1985–1987 рр.).
8. Період лібералізму (1987–1990 рр.).
9. Період боротьби авторитарних та ліберальних тенденцій розвитку радянської держави (1990 – 1991 рр.).

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії були проголошені громадянські й політичні права і свободи. Здавалося настав час демократії. Однак досить скоро ця видимість дала про себе знати. Мирна демонстрація в липні 1917 року була розстріляна з кулеметів. Більшовики були змушені переховуватись, що призвело врешті-решт до вибору ними курсу на збройний заколот. Тому визнання періоду правління Тимчасових урядів (їх було декілька) як періоду, де існував

демократичний режим, на наш погляд, є не зовсім правильним. Скоріше, це був період лібералізму.

Після Жовтневого перевороту почав формуватися режим за назвою «диктатура пролетаріату». Однак, по суті, такого режиму не було, тому що сам пролетаріат потерпав від гонінь. Визначення державного режиму як режиму «диктатури пролетаріату» не підходить для цього періоду. Російський політолог О. Панарин назвав цей період епохою революційно-реформаторського авторитаризму¹³⁵. Однак це поняття не дозволяє відрізнити один від одного модернізаційний і революційно-реформаторський авторитаризм.

На нашу думку, для позначення цього режиму найбільш підходить термін «ідеократія». Відомий дослідник питань ідеократії Ю. Воронов, посилаючись на енциклопедичний словник Ф. Брокгауза та І. Ефрона, виданий ще в 1894 році, визначив це поняття як «панування ідей, штучний і рідко вживаний термін на позначення суспільного ладу, заснованого на переказах і не на матеріальних інтересах, а на свідомих ідеях»¹³⁶.

У радянській державі панували ідеї казарменого комунізму. Крім цих ідей, для ідеократії характерним було прагнення до трансцендентного ідеалу суспільного ладу (у даному випадку – до світової революції й комунізму). І хоча останнім часом з'явилися дослідження, що спростовують панування ідеократії¹³⁷ в Радянській Росії, з цим погодитися не можна, адже, згідно з думкою автора дослідження «Ідеократія» Ю. Воронова: «Якби в «ідеї», що володіла розумами більшовиків – плоть від плоті російського народу, найбільш жагучою, жертвовною його частиною, не містилося б своєрідної, але безсумнівної правди, вона не зуміла б зробити такого суттєвого впливу на Росію»¹³⁸. Таким чином, той режим, що існував у радянській державі з 1918 до 1929 року можна, без сумніву, назвати ідеократичним авторитаризмом.

Ізолювана від цивілізованого світу як за власним бажанням, так і за волею своїх супротивників, які побоювалися поширення більшовицьких ідей (було створено так званий «санітарний кордон»), Радянська держава створила абсолютно нову соціально-економічну і політико-правову систему. І хоча вона й не позбавила країну від внутрішніх труднощів, але, надаючи їм особливий характер, робила їх зовсім несхожими на ті катаклізми, що потрясли весь інший світ...

Все почалося в ніч з 25 на 26 жовтня¹³⁹ 1917 року після штурму Зимового палацу, коли були заарештовані члени Тимчасового уряду.

Відомий французький учений Марк Ферро з цього приводу зазначав: «Росіяни добилися в жовтні 1917 р. того, чого не добилися ані революціонери 1789 р., 1830 р., 1848 р., ані комунари 1871 р., – одночасного повалення старого режиму, знищення соціальної та економічної нерівності та встановлення народного уряду»¹⁴⁰. З формальної точки зору з цим не можна не погодитись. Вже 26 жовтня 1917 року Другим з'їздом Рад було підписане звернення «Робітникам, солдатам і селянам!» про передачу всієї повноти влади Радам: «З'їзд ухвалює: вся влада на місцях переходить до Рад робочих, солдатських і селянських депутатів, які й повинні забезпечити справжній революційний порядок»¹⁴¹. Після цього приймаються найважливіші документи: «Декрет про мир» і «Декрет про землю», що були здатні забезпечити режимові підтримку народних мас (селян, робітників і солдат). 2 листопада 1917 року була прийнята Декларація прав народів Росії, яка проголосила «право народів Росії на вільне самовизначення»¹⁴², а 15 січня 1918 року Третім Всеросійським з'їздом Рад створюється РРСР як «федерація радянських республік»¹⁴³. Тоді ж розпочалася робота над Конституцією. Ключову роль в ній зіграв Я. Свердлов. 30 березня 1918 року¹⁴⁴ рішенням ЦК РКП(б) йому було доручено провести через Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет організацію комісії для підготовки Основного Закону, а 8 квітня 1918 року він став її головою.

10 липня 1918 року заготовлений комісією проект Конституції був прийнятий П'ятим Всеросійським з'їздом Рад. При цьому Президія ВЦВК була зобов'язана відредагувати закон і через публікацію в газетах ввести його в дію, що й було зроблено 19 липня 1918 року, коли Конституція набула законної сили. Одним із основних завдань, які проголосила Конституція 1918 року, була перемога «соціалізму у всіх країнах»¹⁴⁵, а ст. 9 закріпила диктатуру пролетаріату, здатну придушити будь-який опір режиму. Так була здійснена ідея В. Леніна про те, що «держава – це є машина для підтримки панування одного класу над іншим»¹⁴⁶.

Для боротьби з інакомислячими (крім усього іншого) 20 грудня 1917 року була створена Всеросійська Надзвичайна Комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК).

12 грудня 1919 року постановою НКЮ РРФСР були затверджені «Керівні засади карного права РРФСР». Саме в них було закладено принцип, названий згодом революційною доцільністю. Зокрема, у п. 12 «Засад» зазначалося: «При визначенні міри покарання в кожному окремому випадку слід розрізняти: а) злочин скоєно особою, яка належить імущому класу, із метою відновлення, збереження або придбання якоїсь привілеї, пов'язаної з правом власності, чи неможливим у стані голоду і нестачі; б) діяння скоєно в інтересах відновлення влади пригноблених класу чи в особистих інтересах того, хто скоює діяння»¹⁴⁷.

З цього моменту повсюдно став враховуватися стан того чи іншого злочинця. Люмпенізовані і маргінальні елементи отримали колосальні привілеї як у місті, так і на селі. Улітку 1918 року на селі розпочалася грабіжницька діяльність так званих комбідів («комітетів бідноти») і продзагонів, що посилали з міста. Вона створила в ньому такий хаос ворожнечі і насильства, що змусила більшовиків уже в листопаді ліквідувати комбіди. Єдиною владою були визнані сільради, на яких було покладене право здійснювати продрозверстку. Тисячі селян, що намагалися чинити опір режиму, були знищені.

Наприкінці 1920 року В. Ленін робить спробу змінити селянську політику РКП(б). На Десятому з'їзді він пояснював, що знадобляться цілі покоління, щоб перебудувати сільське господарство і змінити психологію селянства.

21 березня 1921 року ВЦВК видає декрет про заміну продовольчої і сировинної розверстки натуральним податком. Так почалася нова економічна політика (НЕР). Вона зажадала зміни ставлення не лише до селянства, але й до представників так званих експлуаторських класів. У зв'язку з цим наприкінці 1921 року з'явилася ідея щодо реформування ВНК. Так, колегія ВЧК на чолі з Ф. Дзержинським за підтримки народного комісара юстиції РРФСР Д. Курського вийшла з пропозицією залишити в компетенції ВНК деякі справи (про посадові злочини; значні обсяги розкрадення майна тощо) із одночасним запровадженням більш жорсткого порядку проведення органами державної безпеки процесуальних дій. У той же час заступник голови ВНК Й. Уншліхт вважав за потрібне обмежити діяльність ВНК боротьбою з контрреволюцією, але зберегти стару назву й карні функції, насамперед на позасудову розправу. Однак найбільш радикальний проект було запропоновано Л. Каменевим.

Він наполягав на вилученні на користь НКЮ усіх справ у ВНК, крім справ про політичні злочини, шпигунство, бандитизм, охорону шляхів і складів.

У грудні 1921 року необхідність реформування ВНК була підтримана IX Всеросійською конференцією РКП(б), IX Всеросійським з'їздом Рад і Четвертим Всеросійським з'їздом діячів юстиції, що було закріплено в прийнятих ними резолюціях.

23.01.1922 р. на своєму засіданні члени Політбюро ЦК РКП(б) обговорили зміст проекту щодо скасування ВНК і вирішили передати його на опрацювання Д. Курському та Й. Уншліхту. Майже через тиждень, 2.02.1922 р., цей проект був затверджений на засіданні Політбюро ЦК РКП(б), яке відправило його до Президії ВЦВК. 6.02.1922 року вони прийняли декрет «Про скасування Всеросійської надзвичайної комісії і про правила проведення обшуків, виїмок і арештів». У 1922 році були затверджені положення про Державне політичне управління (ДПУ), положення про губернські й обласні відділи ДПУ, про волосних (кантонних, улусних) уповноважених губернських і обласних відділів ДПУ, про транспортний відділ ДПУ, про особливий відділ ДПУ.

30 грудня 1922 року було проголошено Союз Радянських Соціалістичних Республік. Органи ДПУ радянських республік були об'єднані в ОДПУ, а голова ДПУ РРФСР Ф. Держинський 18 вересня 1923 року був призначений його главою.

Децю раніше, 26 травня 1922 року, постановою ВЦВК було введено КК РСФСР, у якому перший розділ Особливої частини був присвячений контрреволюційним злочинам.

Боротьба з контрреволюцією завжди була основним напрямком діяльності режиму ідеократичного авторитаризму більшовиків. Вона здійснювалася як поза країною (ліквідація Б. Савинкова в результаті операції «Синдикат»), так і всередині її. У серпні 1919 року Київською НК було послідовно заарештовано декілька видатних правознавців ВУАН: 17 серпня – співробітника Правничо-термінологічної комісії УАН Віктора Вікторовича Колбасєєва, 19 серпня – співробітника цієї ж комісії і водночас кандидата до членів-співробітників академічної Комісії для вивчення звичаєвого права Олексія Олексійовича Тізенгаузена, а 21 серпня – кандидата до цієї ж комісії і працівника Національної бібліотеки України Валер'яна Васильовича Розумовського. Слідство було надзвичайно коротке зі стандартним обвинуваченням –належність до буржу-

азного класу і вищого чиновництва, що автоматично вважалося свідченням реакційності і прихильності до контрреволюції. Згідно з протоколом № 176 Київська НК 22 серпня 1919 році засудила в порядку «червоного терору» усіх трьох без будь-яких юридично-значимих доказів і посилянь на законодавство до розстрілу.

Після утворення СРСР 31 січня 1924 року була прийнята нова Конституція, що закріпила систему органів радянської держави. Яких-небудь прав і свобод дана Конституція не передбачала.

21 січня 1924 року перший голова Ради Народних Комісарів СРСР В. Ленін помер. Почалася боротьба за владу, що набула забарвлення боротьби ідей про «подальше будівництво соціалізму». Так, М. Бухарін і О. Риков виступали за збереження непу. На XIV конференції РКП(б) 1925 року М.І. Бухарін заявив про необхідність «...негайно розвивати з метою пожвавлення всього народного господарства в цілому верхівкові кола на селі, розв'язувати (тобто дати можливість розвиватися) навіть куркульському господарству, не говорячи вже про господарство заможного селянина, середняка тощо»¹⁴⁸. Цю позицію поділяв і другий голова РНК СРСР О. Риков.

Деякі керівники держави і партії виступили проти надзвичайних заходів у колективізації й індустріалізації країни.

Саме ці погляди М. Бухаріна та О. Рикова становили один із пріоритетів ідеології так званого «правого ухилу» в партії. Так характеризував позицію Рикова, Бухаріна та їхніх прихильників Й. Сталін. Він зазначав з цього приводу: «Товариші Риков і Бухарін вочевидь стоять принципово проти будь-якого застосування надзвичайних заходів стосовно куркульства. Але ж це буржуазно-ліберальна політика, а не марксистська політика»¹⁴⁹.

Політичне знищення прихильників Л. Троцького, ліквідація опозиційної діяльності в результаті прийняття в 1927 році резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про опозицію», зміст якої зводився до того, що «належність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів несумісна з належністю до ВКП(б)»¹⁵⁰, а також розгром «правого ухилу» у 1929 році призвело до того, що ідеократичний авторитаризм пішов у минуле. Так почалося становлення в СРСР тоталітарного режиму Й. Сталіна.

Він характеризувався такими рисами.

По-перше, одержавлення всіх легальних організацій. В СРСР, окрім ВКП(б) існували й інші організації: ВЛКСМ, юні піонери,

жовтенята. Унаслідок того що партійна влада підміняла собою владу державну, зазначені організації, як кадровий резерв партії, в своїй діяльності керувались насамперед рішеннями партії й уряду. Щодо профспілок, то вони, згідно з реалізованими Й. Сталіним ідеями Л. Троцького, були одержавлені. Спроба «робочої опозиції» на чолі з О. Шляпниковим та С. Медведєвим зробити профспілки більш незалежними від держави не мала успіху. У 1937 році їх розстріляли.

По-друге, не обмежені законом (дискреційні) повноваження влади. Ця влада належала партії. Партійні органи приймали постанови, що мали силу закону (наприклад, Постановою ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 року було проголошено курс на ліквідацію куркульства як класу, що призвело до фізичного винищення селянства). Повноваження партії законом не обмежувались тому, що не було (і не могло бути) закону про партії.

По-третє, заборона опозиційних організацій. В СРСР опозиція була заборонена ще в період ідеократичного авторитаризму. Після XVI з'їзду Й. Сталін рішуче розпочав проводити у життя свої ідеї, змітаючи при цьому всіх, хто намагався йому заперечувати або діяти якимось інакше, аніж це передбачалося «генеральною лінією партії». Такими людьми були, наприклад, опозиціонери С. Сирцов та В. Ломінадзе. Їх оголосили дворушниками. 12 листопада 1930 року в «Правді» з'явилася постанова бюро МК ВКП(б) спільно з наявними членами президії МКК ВКП(б) і секретарями райкомів Москви від 3 листопада 1930 року. На нашу думку, ця постанова була тим документом, який, по суті, остаточно знищив праву опозицію, що знаменує собою кінець опозиційності серед членів ВКП(б). Саме тому її текст слід привести повністю. В постанові говорилося: «Заслухавши і обговоривши повідомлення про фракційну роботу Сирцова і Ломінадзе, що була спрямована проти партії та її ЦК, бюро МКК на основі матеріалів ЦКК вважає встановленим, що:

- 1) Сирцов організував підпільний фракційний центр, у склад якого входили Нусинов, Каврайський, Гальперин, Курс та ін.
- 2) Ломінадзе, зі свого боку очолив конспіративну фракційну групу, що збереглася та зміцніла до цього часу. До неї входили Шацкін, Резник та ін.

3) обидва ці фракційних угруповання блокувалися для спільної боротьби проти партії та її керівництва.

Ці угруповання, як тепер з'ясувалося, існували протягом тривалого часу (до, під час і після XVI з'їзду партії), прикриваючись деклараціями про повну згоду з генеральною лінією партії і про визнання правильності її керівництва.

Група Сирцова – Ломінадзе, як і всі правоухильницькі та троцькістські елементи, ігнорують своєрідність сучасного періоду пролетарської революції як періоду розгорнутого соціалістичного наступу на всіх фронтах, колосального зростання соціалістичного господарства, що поєднується з різким загостренням класової боротьби, неминучими труднощами, на подолання яких партія спрямовує всі свої зусилля і мобілізує активність широких верств пролетаріату.

Сирцов, Ломінадзе, Шацкін та ін., старанно приховуючи свої антипартійні погляди, проникли в керівні партійні структури і найпровокаційнішим чином використовували своє становище для організації фракційної боротьби проти політики партії та її ЦК.

Сирцов та Ломінадзе розпочали боротьбу проти партії у момент, коли класові вороги пролетаріату мобілизують усі свої зусилля для боротьби з пролетарською диктатурою і з нашою партією, коли розкриті контрреволюційні, шкідницькі організації («Промпартія», «Трудова селянська партія» та ін.) і встановлено їх прямиї зв'язки з імперіалістичними інтервентами у момент, коли праві опортуністи всередині партії посилюють боротьбу проти ЦК й ідеологічно все більшою мірою зливаються із шкідницькими, контрреволюційними організаціями. В цих умовах група Сирцова – Ломінадзе своєю фракційною, підпільною боротьбою проти партії та її ЦК встала на позиції правого опортунізму і контрреволюційного троцькізму, на шлях підриву диктатури пролетаріату.

Замість активної допомоги партії у боротьбі за швидкі темпи індустріалізації країни, за соціалістичну перебудову сільського господарства, за ліквідацію куркульства як класу група Сирцова – Ломінадзе під виглядом самокритики, дискредитує цей більшовицький лозунг, спекулює на труднощах. У боротьбі проти партії вона повторює троцькістські та правоухильницькі фрази про внутріпартійний «режим», повторює весь підлий наклеп ворогів пролетаріату та їх підлабузників про керівництво партії.

Блок правоопортуністичної групи Сирцова, що свого часу проголошувала «накопичуйте в добрий час», і лідера «ліваків» напівтроцькістів Ломінадзе є різновидом спроб об'єднання правоопортуністичних елементів (групи тт. Бухаріна, Рикова та Томського) з троцькістськими та напівтроцькістськими елементами для спільної боротьби проти партії.

Той факт, що право-«ліве» угруповання Сирцова – Ломінадзе веде боротьбу проти партії, стоячи на правоопортуністичних позиціях (з питань стосовно темпів соціалістичного будівництва тощо), цілком викриває уявну «лівизну» напівтроцькістських та троцькістських «лівацьких» елементів і ще раз підтверджує, що права небезпека залишається головною небезпекою в партії.

XVI з'їзд звернув увагу всієї партії на новий маневр правих та інших опортуністичних елементів, який виражається «у формальному визнанні своїх помилок й у формальній згоді з генеральною лінією партії, не підтверджуючи свого визнання працею та боротьбою за генеральну лінію, що насправді означає лише перехід від відкритої боротьби проти партії до таємної або ж вижидання більш сприятливого моменту для повторної атаки на партію».

Ця дворушницька тактика особливо підтвердилася тим, що викриті партією в антипартійному фракційному блоці Сирцов і Ломінадзе намагалися до останнього приховати свою фракційну діяльність, зображуючи повідомлення про їх антипартійну роботу як наклеп, обмови тощо.

Викрита фракційна робота групи Сирцова – Ломінадзе ще раз підтверджує правильність попередження XVI з'їзду партії про новий маневр правих та «лівих» опортуністів і про необхідність нещадної боротьби з ними.

Бюро МК впевнене, що ЦК і ЦКК застосують до Сирцова і Ломінадзе організаційні заходи, які витікають з рішень XVI з'їзду партії, не зупиняючись у разі необхідності і перед виключенням їх з лав ВКП(б).

Виявлення фракційної, дворушницької роботи груп Сирцова і Ломінадзе, а також активізації всіх опортуністичних і особливо правих елементів (Рютін, Слєпков, Марецький та ін.) надалі роблять нестерпною поведінку колишніх лідерів правої опозиції (Бухаріна, Рикова, Томського), які не виконали рішень XVI з'їзду стосовно активної боротьби за генеральну лінію партії. Бюро МК вважає, що така поведінка членів ЦК Бухаріна, Рикова та Томського повинна стати предметом спеціального обговорення ЦК і ЦКК.

МК ВКП(б) закликає всіх більшовиків Московської обласної партійної організації ще більше згуртуватися навколо лєнінського ЦК, виявити ще більшу пильність, ідейну й організаційну непримиренність у боротьбі з правими та «лівими» опортуністами, дворущниками та примиренцями до них.

МК ВКП(б) виражає тверду й непохитну впевненість у тому, що, незважаючи на антипартійні і фракційні вилазки, незважаючи на спроби дрібнобуржуазних елементів дезорієнтувати роботу партії й підірвати залізну згуртованість її рядів, наша партія і надалі буде твердо й неухильно, під керівництвом свого ЦК, йти вперед шляхом переможного будівництва соціалізму, шляхом реалізації генеральної лінії партії»¹⁵¹.

Після Великої Вітчизняної війни деяка подібність опозиції все ж таки з'явилася (наприклад, Комуністична партія молоді у м. Воронеж). Втім, це нічого не змінило. Опозицію визнавали антирадянською й знищували.

По-четверте, ліквідація конституційних прав і свобод. Конституція, що була прийнята 5 грудня 1936 року проголошувала ряд конституційних прав і свобод (рівноправність громадян, свобода слова, загальне виборче право тощо). Але за два роки до цього 1 грудня 1934 року ЦВК СРСР прийняв постанову «Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік». Згідно з нею на закриті судові процеси адвокати не допускалися, вирок виконувався протягом 24 годин. Юридична колізія між цією постановою та Конституцією завжди вирішувалася на користь постанови. Таким чином, формально проголошуючи демократичні права і свободи, тоталітарна держава не створювала механізму їх реального захисту.

По-п'яте, мілітаризація суспільного життя. Це виявлялося в тому, що вся країна жила начебто у військовому таборі: жовтенята, піонери, комсомольці, комуністи (більшовики) сприйняли за основу своїх організацій *армію*. Наприклад, у школі клас ділився на ланки на чолі з ланковим. Ланки зводилися у загін. Ланкові створюють раду загону на чолі з головою. Загони зводилися в дружину. Голови рад загонів створювали раду дружини на чолі з головою. Те ж саме було у дорослих.

По-шосте, масові репресії, що носять характер геноциду. На цьому слід зупинитися детальніше¹⁵².

Як зазначалося вище, на XIV, XV та XVI з'їздах ВКП(б) точилася запекла боротьба з питань будівництва соціалізму в СРСР.

Особливо гострою була дискусія на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня – 30 червня 1930 року) з питань «ліквідації куркульства як класу». У своїй доповіді з'їзду Й. Сталін наголосив: «Куркульство приречене і буде ліквідоване»¹⁵³. Розвиваючи свою думку, він зазначив: «Ми здійснили розгорнутий наступ на капіталістичні елементи, ми висунули далеко вперед нашу соціалістичну промисловість, ми розгорнули будівництво радгоспів і колгоспів. Але такі явища не можуть пройти даремно для експлуаторських класів. Ці явища звичайно супроводжуються розоренням тих класів, що вже віджили своє, розоренням куркульства на селі, звуженням вкрай поля діяльності дрібнобуржуазних верств міста»¹⁵⁴. У цій же доповіді генсек зазначав: «XVI з'їзд партії є з'їздом розгорнутого наступу соціалізму на всіх фронтах, ліквідації куркульства як класу і проведення в життя суцільної колективізації»¹⁵⁵. Виходячи з вищезазначених вказівок, було прийнято рішення перейти від політики обмеження і витиснення «куркульства» до політики «ліквідації куркульства як класу» на засадах суцільної колективізації.

Одразу ж після закінчення з'їзду розпочала проводитися лінія на ліквідацію куркульства як класу (так зване «вичищення»). Ось лише окремі дані з інформаційного бюлетеня Уралколгоспсоюзу № 11 від 5 грудня 1930 року, що були підібрані інструктором-інформатором УКС Є. Бриляковим як довідка про чистку колгоспів від «куркульських та чужих елементів»:

1. З колгоспів Лопатинського району вичищено 3 куркулі.
2. У Буткінському районі з колгоспів вичищено 7 куркульських господарств...
5. У Челябінському районі з колгоспів вичищено 4 куркулі, причому один з них був членом правління колгоспу.
6. У Бродокалмакському районі проведена чистка у 8 колгоспах. За агітацію вичищено 6 підкуркульників¹⁵⁶.
7. У колгоспах Уїнського району проведена чистка, вичищено 42 особи».

Тут же наводилися дані про так звану «класову боротьбу навколо колгоспного будівництва»:

«...У селі Уїрові куркулі ночами бігають за колгоспниками з метою побити останніх.

9 листопада в селі Коновалово при опису майна куркуля Єльцина побити членів комісії із хлібозаготівлі, а члена сільради змусили танцювати (дані по Буткінському району)...

При обмолоті хліба в колгоспі імені Сталіна у снопах знаходили дуже багато каміння (дані по Роковському району)¹⁵⁷.

Потім усе той же Бриляков погрожує: «Незважаючи на всі ці різкі факти, окремі райони та сільські працівники не помічають процесів загостреної класової боротьби, що відбуваються на селі.

Наприклад, у Шатровському районі загубили куркуля, заявляючи, що в них у районі «нікого позбавляти виборчих прав».

Голова Озернинського радгоспу Звериноголовського району заявив на засіданні президії радгоспу: «У нас куркулів нема», – тоді як біднота виявила 15 куркульських господарств. Голова Велико-Нейвинської сільради Березниковського району заявив: «Які у нас куркулі?», – однак і тут біднота знайшла і вказала йому на 14 куркульських господарств.

Такі вперті факти політичної сліпоти окремих місцевих працівників.

Користуючись цією злочинною короткозорістю окремих працівників на місцях, куркулі та чужі елементи деінде пролазять у колгоспи і навіть в органи управління колгоспів...

Райколгоспсоюзи, колгоспсекції та колгоспи на підставі посилення роботи з батрацтвом та біднотою повинні розгорнути рішучу боротьбу з плановим ворогом – куркульством, даючи більшовицьку відсіч класово ворожій агітації¹⁵⁸.

Подібна політика розселення призвела до страшного голодомору в Україні в 1932–33 рр. Інформація про це була заборонена до поширення за межі України.

Унаслідок вищезазначеного XVII з'їзд здобув офіційну назву «з'їзд переможців». Перемогли селянство, опозиційні верства в самій партії та інтелігенції.

Цей з'їзд пройшов без дискусій. Колишні опозиціонери Г. Зинов'єв, М. Бухарін¹⁵⁹ та деякі інші публічно каюлись перед партією за свої суперечки із Й. Сталіним та ЦК ВКП(б).

Вважається, що саме на XVII з'їзді була здійснена спроба змінити генсека. Альтернативу Сталіну деякі лідери вбачали в постаті С. Кірова. Однак вірний сталініст Кіров відмовився від посади генерального секретаря ЦК ВКП(б)¹⁶⁰. Після цього 1 грудня 1934 року в Ленінграді його було вбито.

Це вбивство дало Сталіну привід для масових репресій проти ленінської гвардії та своїх супротивників і «з'їзд переможців» став «з'їздом розстріляних». На XX з'їзді КПРС М. Хрущов

зазначав: «...з 139 членів та кандидатів у члени Центрального Комітету партії, вибраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (головним чином у 1937–1938 рр.) 98 чоловік, тобто 70 відсотків...

...Із 1966 делегатів з'їзду з вирішальним та радним голосом було заарештовано зі звинуваченням у контрреволюційних злочинах значно більше половини – 1108 чоловік»¹⁶¹.

Пік репресій прийшовся на 1937-й рік. Намагаючись подолати їх негативні наслідки, Сталін та ЦК у січні 1938 року зібралися на пленум, результатом якого стала постанова «Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи стосовно усунення цих недоліків». У постанові вказувалося, що «...ще не викриті окремі кар'єристи-комуністи, які намагаються висунутись на виключеннях з партії, на репресіях проти членів партії, намагаються застрахувати себе від можливих звинувачень у недостатній пильності шляхом застосування огульних репресій проти членів партії»¹⁶². І далі: «...Багато з наших парторганізацій та їх керівників досі не зуміли розгледіти та викрити добре замаскованого ворога, який намагається криками про пильність замаскувати свою ворожість і залишитись у лавах партії, – це по-перше, – і по-друге, який намагається шляхом проведення репресивних заходів винищити наші більшовицькі кадри, посягти на певність та надмірну підозрілість у наших лавах.

Такий замаскований ворог – найлютіший зрадник, як правило, найголосніше кричить про пильність, поспішає якомога більше «викрити» і все це робить з метою замаскувати свої власні злочини перед партією і відвести увагу партійної організації від викриття справжніх ворогів народу»¹⁶³.

Хоча зазначена постанова й мала певний позитивний потенціал, але вона не виявила підґрунтя «помилки». Це призвело до подальшої діяльності репресивного апарату.

Репресії стали найтрагічнішими сторінками історії радянського суспільства. Вони викреслили з життя багато державних діячів різного рангу, воєначальників, діячів науки та мистецтва, керівників господарства.

До вбивства С. Кірова судові процеси: «Шахтинський процес» 1928 року, процес «Промпартії» 1930 року, процес «Союзного бюро меншовиків» 1931 року, справа «Трудової селянської партії» (справа «А. Чаянова – М. Кондратьєва»), – як правило,

стосувалися інженерів, учених-економістів тощо. Напередодні і після вбивства С. Кірова репресії набули масового характеру.

Безліч радянських громадян було покарано (у т.ч. через розстріл) на підставі рішень неконституційних, надзвичайних, закритих органів («двійки», «трійки», «особливі наради»). У цих умовах підсудні позбавлялися права на захист, на апеляцію, на спробу виправдання. «Суд» над наркомом юстиції М. Криленком тривав 20 хвилин, а протокол складався з 19 стрічок. Вирок – розстріл. Це було введено в практику жорстоке та невмоліме беззаконня.

Однак в окремих випадках, коли йшлося про видатних діячів партії та держави, імена яких були відомі всьому світу, тоталітарний режим Сталіна вважав за необхідне організувати відкриті процеси.

Одним із перших таких процесів, що відбувся в серпні 1936 року, був суд над так званим «антирадянським троцькістсько-зинов'євським терористичним центром». Підсудними були Г. Зинов'єв, Л. Каменєв, Г. Євдокимов, І. Бакаєв, С. Мрачковський, В. Тер-Ваганян, І. Смирнов, Є. Дрейцер, І. Рейнгольд, Р. Пікель, Е. Гольцман, Фриц-Давид, В. Ольберг, К. Берман-Юрин, М. Лур'є, Н. Лур'є.

Вони обвинувачувались у вбивстві Кірова, підготовці замахів на Сталіна та інших керівників більшовицької партії та радянської держави. Для того щоб підсудні «зізналися» у цих «злочинах», до них та членів їх родин почали застосовувати тортури. Наприкінці серпня всі 16 підсудних були розстріляні.

У січні 1937 року було проведено судовий процес над так званим «паралельним антирадянським троцькістським центром». Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила 17 підсудних. З них Ю. Пятаков, Л. Серебряков, М. Муралов, Я. Дробніс, Я. Лівшиць, М. Богуславський, І. Князєв, С. Ратайчак, Б. Норкін, О. Шестов, І. Турок, Г. Пушин та І. Граше були розстріляні, а інші: Г. Сокольников, К. Радек, В. Арнольд та М. Строїлов – позбавлені волі. Пізніше Радек та Сокольников були вбиті у своїх таборах кримінальним елементом.

Нарешті в березні 1938 року відбувся судовий процес над так званим «антирадянським правотроцькістським блоком». Тут підсудними були 21 особа: М. Бухарін, О. Риков, А. Розенгольд, М. Чернов, П. Буланов, В. Максимов-Диковський, Х. Раковський, І. Зеленський, В. Іванов, П. Зубарєв, Г. Гринько,

С. Бессонов, М. Крестинський, А. Ікрамов, В. Шарангович, Ф. Ходжаєв, Л. Левін, І. Казаков, П. Крючков, Г. Ягода та Д. Плетньов. Підсудні обвинувачувалися в шпигунстві, державній зраді, політичних вбивствах. Х. Раковського, С. Бессонова та Д. Плетньова було засуджено до позбавлення волі, а інших – до розстрілу¹⁶⁴. Напередодні свого арешту 26 лютого 1937 року М. Бухарін написав свій лист-заповіт «Майбутньому поколінню керівників партії», який слід навести повністю.

Він писав:

«Йду з життя. Схиляю голову не перед пролетарською сокирою, що повинна бути як безжальною, так і чистою. Відчуваю свою безпорадність перед пекельною машиною, яка, користуючись, напевне, методами середньовіччя, володіє колосальною силою, фабрикує організований наклеп, діючи сміливо й рішуче.

Нема Дзержинського, поступово пішли в минуле гарні традиції ВНК, коли революційна ідея керувала всіма її діями, виправдовувала жорстокість до ворогів, охороняла державу від будь-якої контрреволюції. Тому органи ВНК заслужили особливу довіру, особливу шану, авторитет і повагу. Сьогодні ж у своїй більшості так звані органи НКВС, ця організація безідейних, добре забезпечених чиновників, які, користуючись колишнім авторитетом ВНК, догоджаючи мінливій підозрілості Сталіна, боюся сказати більше, у погоні за орденами та славою, творять бридкі справи, до речі, не розуміючи, що одночасно знищують самих себе – історія не любить свідків брудних справ!

Будь-якого члена ЦК, будь-якого члена партії ці «чудодійні органи» можуть стерти в порошок, перетворити у зрадника-терориста, диверсанта, шпигуна. Якщо б Сталін почав не довіряти собі, підтвердження прийшло б негайно.

Темні хмари затьмарили небо над партією. Одна моя, ні в чому не винна голова потягне ще тисячі невинних. Адже ж потрібно створити організацію, «бухаринську організацію», що насправді не існує не лише тепер, коли вже протягом семи років у мене нема й тіні незгоди з партією, але не існувала й тоді, у роки правої опозиції. Про таємні організації Рютіна, Угланова мені нічого не було відомо. Свої погляди я висловлював з Риковим та Томським відкрито.

З вісімнадцяти років я в партії, і завжди метою мого життя була боротьба за інтереси робочого класу, за перемогу соціалізму. У ці дні газета із святою назвою «Правда» публікує нісе-

нітницю про те, що начебто я, Микола Бухарін, намагався знищити завоювання Жовтня, реставрувати капіталізм. Це нечувана наглість, це – брехня, що адекватна за наглістю та безвідповідальністю перед народом лише припущенню, що Микола Романов¹⁶⁵ усе своє життя присвятив боротьбі з капіталізмом та монархією, боротьбі за здійснення пролетарської революції.

Якщо в методах побудови соціалізму я не раз помилявся, хай нащадки не судять мене суворіше, ніж це робив Володимир Ілліч. Ми йшли до єдиної мети вперше, ще непротореними дорогами. Іншим був час, іншою була ситуація. У «Правді» публікувався дискусійний лист, усі сперечалися, шукали шляхи, сварилися й мирилися, і йшли далі вперед разом.

Звертаюся до вас, майбутнє покоління керівників партії, історичною місією яких є обов'язок розплутати страшний клубок злочинів, що в ці страшні дні стає все більш колосальним, розгорається немов полум'я, і душить партію.

ДО ВСІХ ЧЛЕНІВ ПАРТІЇ ЗВЕРТАЮСЬ.

У ці, мабуть, останні дні мого життя я впевнений, що фільтр історії, рано чи пізно неминуче змиє бруд з моєї голови.

Я ніколи не був зрадником, за життя Леніна без коливань заплатив би власним. Любив Кірова, нічого не готував проти Сталіна.

Прощу нове молоде і чесне покоління керівників партії зачитати мій лист на Пленумі ЦК, виправдати і відновити мене в партії.

Знайте, товариші, що на тому прапорі, який ви понесете переможним рухом до комунізму, є і моя краплина крові.

М. Бухарін»¹⁶⁶.

Спроба Г. Орджонікідзе зупинити процес репресій, виступивши на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року зі своїми запереченнями проти виключення М. Бухарина та О. Рикова з ВКП(б), не вдалася¹⁶⁷.

До трьох вищезазначених процесів примикає і закритий суд над так званою «антирадянською троцькістською військовою організацією». Результатом цього процесу був смертний вирок військовим керівникам. 12 червня 1937 року були розстріляні маршал Радянського Союзу М. Тухачевський, командарми першого рангу І. Уборевич та І. Якір, командарм другого рангу А. Корк, комкори В. Путна, Р. Ейдеман, В. Примаков та Б. Фельдман. Їх звинуватили в шпигунстві та підриві бойової могутності

Червоної Армії. Обвинувачення було також пред'явлене армійському комісару першого рангу Я. Гамарнику, який застрелився 31 травня 1937 року.

Після цього розпочалися масові репресії проти командного та рядового складу Червоної Армії.

У 1936 році Військова Рада при наркомі оборони СРСР складалася з 85 чоловік. Після самогубства Я. Гамарника почалася низка репресій проти її членів.

Так, з 5 маршалів Радянського Союзу¹⁶⁸ було репресовано троє (М. Тухачевський, В. Блюхер, О. Єгоров); з 5 командармів першого рангу¹⁶⁹ не були репресовані лише С. Каменєв та Б. Шапошников; з 13 армійських комісарів другого рангу не було репресовано лише одного; з 31 комкора не були репресовані лише І. Опанасенко, О. Городовиков та С. Тимошенко; з 6 корпусних комісарів не був репресований лише один.

Крім того, були репресовані всі командарми другого рангу¹⁷⁰, всі корінженери¹⁷¹, комдиви¹⁷², флагмани флоту першого¹⁷³ та другого рангу¹⁷⁴.

Також було знищено флагмана першого рангу І. Лудрі, корврача М. Баранова, корінтенданта П. Ошлея та комбрига С. Обисова.

Усього ж з травня 1937-го по вересень 1938 року були репресовані командуючі військами, члени військових рад та начальники політуправлінь всіх військових округів, всі командири корпусів, майже всі командири дивізій та бригад, більшість політпрацівників корпусів, дивізій та бригад, майже половина командирів полків і біля третини комісарів полків, багато викладачів вищих та середніх військових навчальних закладів¹⁷⁵.

Борючись за владу, Й. Сталін почав ліквідувати представників так званої ленінської гвардії. Крім М. Криленка, загинуло дуже багато партійних та державних діячів. Серед них був заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, якого Ленін негласно рекомендував на посаду генерального секретаря ЦК ВКП(б) замість Сталіна. Я. Рудзутак був розстріляний 29 липня 1938 року.

П. Постишева було призначено першим секретарем Куйбишевського обласного комітету ВКП(б), а потім за надуманим звинуваченням його заарештували та 26 лютого 1939 року розстріляли.

М. Томський очолював радянські профспілки. Під час процесу над «антирадянським троцькістсько-зинов'євським терористичним центром» у 1936 році йому було пред'явлено обвину-

вачення у шкідництві. 22 серпня 1936 року М. Томський застрелився в себе на дачі під Москвою.

Нищівного удару зазнали також радянські дипломатичні кадри. 8 березня 1937 року було розстріляно Ю. Коцюбинського – сина видатного українського письменника М. Коцюбинського.

26 липня 1939 року у Франції колишній радянський дипломат Ф. Розкольников публікує відкриту заяву «Як мене зробили «ворогом народу», де виступає на свій захист і на захист інших представників «ленінської гвардії». Так, стосовно репресій проти дипломатів, способів їх залучення до Москви, він писав:

«Такими безчесними способами, не гідними держави, заманили багатьох повпредів. Л.М. Карахану весь час пропонувалася посада посла у Вашингтоні, а коли він приїхав до Москви, то його заарештували та розстріляли.

В.О. Антонова-Овсієнко було викликано з Іспанії під приводом його призначення наркомом юстиції РРФСР. Для надання цьому призначенню більшої достовірності постановою про нього була навіть опублікована в «Известиях» та «Правді». І напевно чи хтось з читачів розумів, що це надруковано спеціально для одного Антонова-Овсієнко»¹⁷⁶.

Така ж доля спіткала й багатьох радянських діячів науки та культури. За брехливими звинуваченнями влітку 1940 року було заарештовано найвидатнішого вченого-генетика світового рівня М. Вавилова. «Суд» тривав декілька хвилин. Вирок – розстріл, який згодом замінили 20 роками позбавлення волі¹⁷⁷.

Державним обвинувачем на всіх цих процесах виступав Генеральний прокурор СРСР А. Вишинський. Його теоретичні постулати повністю відкидають саму ідею презумпції невинуватості. Колишній меншовик, він був готовий задавити будького, аби ніхто не згадував про його минуле. Пік діяльності прокурора СРСР А. Вишинського прийшовся на 1937-38 рр., який здобув назву «ежовщини» – особливого терористичного режиму, пов'язаного з іменем генерального комісара державної безпеки М. Єжова. Наприкінці 1938 року останнього зняли з посади наркома внутрішніх справ СРСР, хоча й залишили на посаді наркома водного транспорту, яку він займав за сумісництвом. 21 січня 1939 року він востаннє публічно з'явився у Большому театрі. Невдовзі Єжова було заарештовано, а 1 квітня 1940 за необґрунтовані репресії проти радянського народу розстріляно¹⁷⁸.

На його посаду було призначено Л. Берію. Люди поздоровляли один одного з цим, немов зі святом.

Л. Берія провів часткову реабілітацію. Із в'язниць вийшло багато невинних людей. Однак і репресії тривали. Маршал Радянського Союзу В. Блюхер помер від тортур під час допитів у в'язниці. Трохи згодом розстріляли іншого маршала О. Єгорова. Репресовані вищезазначені П. Постишев та В. Антонов-Овсієнко, М. Вавилов та М. Кедров¹⁷⁹ тощо.

Однак слід визнати, що були люди, які намагалися боротися з тоталітарним режимом Й. Сталіна. Серед них були М. Рютін (назвав Сталіна злим генієм російської революції і розстріляний у 1937 році), К. Радек (розповідав про Сталіна анекдоти і вбитий у 1939 році) та вищезгаданий Ф. Розкольников (Ільїн).

Останній, чудом уникнувши арешту та страти, написав відкритий лист до Й. Сталіна, який ми приводимо повністю.

Звертаючись до генсека, Ф. Розкольников писав:

«І правду про тебе я розповім таку,
що буде гіршою за будь-яку неправду

Сталін, Ви оголосили мене «поза законом». Цим актом Ви зрівняли мене в правах – точніше у безправності – з усіма радянськими громадянами, що під Вашою владою живуть поза законом. Зі свого боку, я відповідаю повною взаємністю – залишаю Вам вхідний квиток у побудоване Вами «царство соціалізму» і розриваю стосунки з Вашим режимом.

Ваш «соціалізм», при торжестві якого його будівникам знайшлося місце лише за ґратами, є таким же далеким від правильного соціалізму, як свавілля Вашої особистої диктатури не має нічого спільного з диктатурою пролетаріату. Вам не допоможе, якщо нагороджений орденом, вшанований революціонер-народолюбець М.О. Морозов підтвердить, що саме за такий «соціалізм» він відбув п'ятдесят років свого життя у підвалах Шліссельбурзької фортеці. Стихійне зростання невдоволення робітників, селян, інтелігенції владно вимагало крутого політичного маневру, схожого з лєнінським переходом до непу у 1921 році. Під тиском радянського народу, Ви «дарували» демократичну конституцію. Вона була прийнята всією країною з великим ентузіазмом. Чесне втілення в життя демократичних принципів демократичної конституції 1936 року, що віддзеркалювала на-

дії й сподівання всього народу, визначило б новий етап розширення радянської демократії. Однак у Вашому розумінні будь-який політичний маневр є синонімом шахрайства і обману. Ви створили культ політики без етики, влади без чесності, соціалізму без любові до людини. Що зробили Ви з конституцією, Сталін? Злякавшись свободи виборів, як «стрибка у невідоме», який би загрожував насамперед Вашій особистій владі, Ви розтоптали конституцію немов би клаптик паперу, перетворили вибори в жалкий фарс голосування за одну-єдину кандидатуру, а сесії Верховної Ради наповнили акафістами та оваціями на честь самого себе. У проміжках між сесіями Ви безшумно знищували «зафінтивших» депутатів, насміхаючись над їх депутатською недоторканністю й нагадуючи, що господарем землі радянської є не Верховна Рада, а Ви. Ви зробили все, щоб дискредитувати радянську демократію, як дискредитували соціалізм. Замість того, щоб йти шляхом наміченого конституційного повороту, Ви придушете зростаюче невдоволення насильством і терором. Поступово замінивши диктатуру пролетаріату режимом Вашої особистої диктатури, Ви відкрили новий етап, який в історії нашої революції ввійде під ім'ям «епохи терору». Ніхто, лягаючи спати, не знає, чи вдасться йому уникнути нічного арешту, нікому нема пощади.

Правий і винуватий, герой Жовтня і ворог революції, старий більшовик і безпартійний, селянин-колгоспник і повпред, народний комісар та маршал Радянського Союзу – усі однаково знаходяться під ударами цього батога, усі однаково кружляють у цій диявольській кривавій каруселі.

Як під час виверження вулкану глиби з гуркотом та ревом падають у жерло кратеру, так і цілі пласти радянського суспільства зриваються та летять у провалля. Ви розпочали криваві розправи з колишніх троцькістів, зинов'євців та бухарінців, потім перейшли до знищення старих більшовиків, організували винищення комсомолу, після чого знищили партійні та безпартійні кадри, що виростили з надр громадянської війни та винесли на своїх плечах будівництво перших п'ятирічок. Ви прикриваєтесь гаслом боротьби «з троцькістсько-бухарінськими шпигунами». Але влада у ваших руках не з учорашнього дня. Ніхто не міг «пробратися» на відповідальні посади без Вашого дозволу. Хто саджав так званих ворогів народу на найвідповідальніші посади в державі, партії, армії, дипломатії? – Йосип Сталін.

Перечитайте старі протоколи Політбюро, вони всі у призначеннях та переміщеннях лише одних «троцькістсько-бухаринських шпигунів», «шкідників» та «диверсантів». І під цим красується підпис – Йосип Сталін. Ви удаєте з себе довірливого простака, якого роками обдурювали карнавальні чудовиська в масках.

«Шукайте і знайдете козлів відпущення», – шепочете Ви наближеним до себе і загрузаєте піймані, призначені на заклання жертви своїми гріхами. Ви скували країну жахом терору, навіть сміливець не може кинути Вам у вічі правду. Хвилі «самокритики», не зважаючи ні на кого, шанобливо завмирають у підніжжя Вашого престолу. Ви непогрішні, немов папа. Ви ніколи не помиляєтесь. Але радянський народ добре знає, що за все відповідаєте Ви – коваль «загального щастя». За допомогою брудних підробок Ви інсценували судові процеси, що перевершують брутальністю обвинувачення знайомі Вам за семінарськими підручниками відьомські процеси Середньовіччя. Ви самі знаєте, що П'ятаков не літав в Осло, Максим Горький помер природно, а Троцький не пускав поїзди під укіс. Знаючи, що це брехня, Ви захочуєте своїх наклепників. «Зводьте, зводьте наклеп – від наклепу завжди що-небудь залишиться». Як Вам відомо, я ніколи не був троцькістом. Навпаки, я ідейно боровся з усіма опозиціями на сторінках преси та на широких зборах. Я і зараз не згоден з політичною позицією Троцького, з його програмою та тактикою.

Однак, принципово не погоджуючись з Троцьким, я вважаю його чесним революціонером. Я не вірю і ніколи не повірю у його «зговір» з Гітлером та Гессом. Ви – кухар, що готує досить гострі страви, однак нормальна людина їх не з'їсть. Над труною Леніна Ви урочисто заприсягнулися виконати його заповіт і берегти, немов зіницю ока, єдність партії. Клятвoporушник, Ви порушили і цей заповіт Леніна. Ви оббрехали та розстріляли багатьох соратників Леніна – Каменєва, Зинов'єва, Бухаріна, Рикова та інших, невинність яких Вам добре відома. Перед смертю Ви заставили їх каятися у злочинах, яких вони не скоювали, і почали мастити їх брудом з голови до ніг. А де герої Жовтневої революції? Де Бубнов? Де Антонов-Овсієнко? Де Дибенко? Ви заарештували їх, Сталін. Де стара гвардія? Її нема серед живих. Ви розстріляли її, Сталін. Ви занастали, забруднили душі Ваших соратників. Ви змусили тих, хто йде за Вами, з мукою та відразою, крокувати по калюжах, повних крові вчорашніх товаришів та друзів. У брехливій історії партії,

що була написана під Вашим керівництвом, Ви обікрали мертвих, вбитих, занапащених Вами людей і присвоїли собі їхні подвиги та заслуги. Ви знищили партію Леніна і на її кістках побудували нову партію «Леніна – Сталіна», яка є вдалим прикриттям Вашого єдиновладдя. Ви створили її не на базі загальної теорії і тактики, як будеється будь-яка партія, а на безідейній основі особистої любові та відданості Вам. Знання програми першої партії було оголошено не обов'язковим для її членів, зате обов'язковою стала любов до Сталіна. Ви – ренегат, що розірвав стосунки з минулим і зрадив справу Леніна. Ви урочисто проголосили гасло висування кадрів¹⁸⁰. Одна скільки цієї молоді вже гниє у ваших казематах?! Скількох з них Ви розстріляли, Сталін?! З жорстокістю садиста, Ви знищуєте кадри, що є корисними, потрібними країні. Напередодні війни Ви руйнуєте Червону Армію, любов та гордість країни, оплот її могутності. Ви зрубили голову Червоній Армії та Червоному Флоту. Ви вбили найталановитіших полководців, вихованих на досвіді світової та громадянської війни на чолі з блискучим маршалом Тухачевським. Ви знищили героїв громадянської війни, які змінили Червону Армію за останнім словом військової техніки і зробили її непереможною. У момент найвищої військової небезпеки Ви продовжуєте знищення керівників армії, середній командний склад та молодших командирів. Де маршал Блюхер? Де маршал Єгоров? Ви заарештували їх, Сталін! Для заспокоєння гарячих голів Ви брешете країні – начебто знесилена арештами та стратами Червона Армія стала ще сильнішою. Знаючи, що закон військової науки потребує єдиначальності в армії від головнокомандувача до взводного командира, Ви воскресили інститут військових комісарів, що виник ще на зорі Червоної Армії та Червоного Флоту, коли у нас ще не було своїх командирів, а над військовими спеціалістами старої армії потрібен був політичний контроль. Не довіряючи червоним командирам, Ви вносите в Армію двовладдя і порушуєте військову дисципліну. Під тиском радянського народу Ви лицемірно воскрешаєте культ історичних руських героїв – Олександра Невського, Дмитра Донського, Суворова та Кутузова, сподіваючись, що в майбутній війні вони допоможуть Вам більше, аніж страчені маршали та генерали. Користуючись тим, що Ви нікому не довіряєте, справжні агенти гестапо та японська розвідка з успіхом ловлять рибку у

мутній збаламученій Вами воді, підкидаючи Вам досить велику кількість брехливих документів, що зводять наклеп на найкращих, найталановитіших та чесних людей. У створеній Вами гнилій атмосфері підозрілості, взаємної недовіри, всепроникаючого слідства та всемогутності Народного комісаріату внутрішніх справ, якому Ви віддали на заклання Червону Армію та всю країну, будь-якому «перехопленому» документу вірять чи придурюються, що вірять, як безперечному доказу. Підкидаючи агентам Єжова фальшиві документи, що компрометують чесних працівників місії¹⁸¹, «внутрішня лінія» РОВСу¹⁸² в особі капітана Фосса добилася розгрому нашого повпредства у Болгарії від водія М.І. Козакова до військового аташе В.Т. Сухорукова.

Ви знищуєте одне за одним завоювання Жовтня. Під виглядом «боротьби з плінністю робочої сили» Ви відмінили свободу праці, закабалили радянських робітників, прикріпивши їх до фабрик та заводів.

Ви зруйнували господарський механізм країни, дезорієнтували промисловість та транспорт, підірвали авторитет директора, інженера та майстра, супроводжуючи нескінченні чехарду призначень та зміщень арештами та цькуванням інженерів, директорів, робітників, як «не виявлених, ще не викритих шкідників». Зробивши неможливою нормальну роботу, Ви під виглядом «боротьби з прогулами» та «запізненнями» трудящих змушуєте їх працювати батогами жорстоких та антипролетарських декретів.

Ваші нелюдські репресії роблять нестерпним життя радянських трудящих, яких навіть за незначну провину звільняють з роботи, зганяють з квартири, даючи «вовчий квиток». Робочий клас з самовідданим героїзмом ніс тягар непосильної праці, недоїдання, голоду, малої зарплати, житлової тісноти та відсутності необхідних товарів. Він вірив, що Ви ведете до соціалізму, але Ви зрадили його довіру. Він мав надію, що з перемогою соціалізму в нашій країні, коли здійсниться мрія світлих розумів людства про велике братерство людей, усім житиметься легко та радісно. Ви відняли навіть цю надію. Ви оголосили – соціалізм побудовано остаточно. І робітники із здивуванням питають один одного: «Якщо це – соціалізм, то за що ж ми боролися, товариші?».

Перекручуючи теорію Леніна про відмирання держави, Ви перекрутили всю теорію Марксизму-Ленінізму. Ви вустама Ва-

ших неграмотних доморощених «теоретиків», що зайняли вакантні місця Бухарина, Каменєва, Луначарського, обіцяєте навіть при комунізмі зберегти владу ДПУ.

Ви забрали у колгоспних селян будь-який стимул до роботи. Під виглядом боротьби з розбазарюванням колгоспної землі Ви розорюєте присадибні ділянки, щоб змусити селян працювати на колгоспних полях. Організатор голоду, грубістю та жорстокістю Ви зробили все, щоб дискредитувати в очах селянства ленінську ідею колективізації.

Лицемірно проголошуючи інтелігенцію «сіллю землі», Ви позбавили мінімуму внутрішньої свободи працю письменника, вченого, живописця. Ви зажали мистецтво у лапти, від яких воно задихається та вмирає. Шаленство заляканої Вами цензури і зрозумілий страх редакторів, які за все відповідають головою, призвели до паралічу радянської літератури. Письменник не може друкуватися, драматург не може ставити п'єси на сцені театру, критик не може висловити свою власну думку, що не була затверджена казенним штампом. Ви душите радянське мистецтво, вимагаючи від нього лизоблюдства, але воно віддає перевагу мовчанню, аби не співати вам «осанну». Ви насаджуете псевдомистецтво, яке з надойдливою одноманітністю вихваляє Вашу горезвісну, всім набридлу «геніальність». Бездарні графомани славлять Вас, немов напівбога, що «народився від Сонця та Місяця», а Ви, немов східний деспот, насолоджуєтесь фіміафом брутальних лестоців. Ви нещадно знищуєте талановитих, але особисто Вам не угідних письменників. Де Михайло Кольцов, Борис Пильняк? Де Сергій Третьяков? Де Олександр Аросєєв? Де Галина Серебрякова, винна лише в тому, що була дружиною Сокольникова? Ви заарештували їх, Сталін!

Вслід за Гітлером Ви воскресили середньовічне спалення книг. Я бачив на власні очі розіслані радянським бібліотекам велетенські списки книг, що підлягали негайному та безумовному знищенню. Коли я був повпредом у Болгарії, то в 1937 році у надісланому мені списку приреченої на спалення літератури я знайшов мою книгу історичних спогадів «Кронштадт та Петербург у 1917 році». Проти прізвищ багатьох авторів значилося: «Знищити всі книги, брошури, портрети». Ви позбавили радянських вчених, особливо у сфері гуманітарних наук, мінімуму свободи наукової думки, без якої творча праця

вченого стає неможливою. Самовпевнені невігласи інтригами, склоками та цькуванням не дають працювати в лабораторіях, університетах та інститутах. Видатних російських вчених зі світовим іменем Іпатієва та Чічібабіна Ви на весь світ проголосили «неповерненцями», наївно намагаючись їх знеславити, але зганьбили лише себе, довівши до відома всієї країни, світового співтовариства ганебний для Вашого режиму факт, що найкращі вчені збігають з Вашого «раю», залишаючи Вам Ваші благодіяння: квартиру, автомобіль, картку на обід у раднаркомівській столовій. Ви знищили талановитих вчених. Де найкращий конструктор радянських аеропланів Туполєв? Ви не зглянулись навіть над ним. Ви заарештували Туполєва, Сталін! Нема сфери, нема куточка, де можливим було б спокійне заняття улюбленою справою. Директор театру, прекрасний режисер, видатний діяч мистецтва В. Мейєрхольд не займався політикою. Але Ви заарештували і Мейєрхольда, Сталін! Знаючи, що в умовах нашої бідності кадрами особливо цінним є кожен культурний та досвідчений дипломат, Ви затягнули до Москви і знищили одного за одними майже всіх радянських повпредів. Ви вщент зруйнували весь апарат Народного Комісаріату Закордонних Справ. Повсюдно знищуючи золотий фонд нашої країни, її молоді кадри, Ви знищили у розквіті сил талановитих та багатообіцяючих дипломатів. У суворий час військової безпеки, коли вістря фашизму спрямоване проти Радянського Союзу, коли боротьба за Данциг і війна в Китаї – лише підготовка плацдарму для майбутньої інтервенції проти Радянського Союзу, коли головним об'єктом японо-німецької агресії є наша Батьківщина, коли єдиною можливістю попередження війни є відкритий вступ Країни Рад до Міжнародного блоку демократичних держав, якнайшвидше укладення військового та політичного союзу з Англією та Францією, Ви вагаєтесь, вижидаете та коливаєтесь між «осями» немов маятник. У всіх розрахунках Вашої внутрішньої та зовнішньої політики Ви виходите не з любові до Батьківщини, яка Вам чужа, а з тваринного страху втратити особисту владу.

Ваша безпринципна література, немов гнила колода, лежить поперек дороги нашої країни. «Батько народів», Ви зрадили переможених іспанських революціонерів, покинули їх напризволяще і віддали право піклуватися про них іншим державам. Великодушне спасіння людського життя не в Ваших принципах.

Горе переможеним. Вони Вам більше не потрібні. Європейських робітників, інтелігентів, ремісників, що втікали від фашистського варварства, Ви байдуже залишили на загибель, закривши перед ними двері нашої країни, яка на своїх колосальних просторах може гостинно надати притулок багатьом тисячам емігрантів.

Як усі патріоти, я працював, багато на що закриваючи очі. Я дуже довго мовчав, мені було складно рвати останні зв'язки не з Вашим приреченим режимом, а з залишками старої ленінської партії, у якій я був без малого тридцять років. А Ви розгромили її за три роки. Мені вкрай боляче лишатися своєї Батьківщини. Чим далі, тим більше інтереси Вашої особистої диктатури приходять до непримиримих протиріч з інтересами робітників і селян, інтелігентів, з інтересами всієї країни, над якою Ви знущаетесь немов тиран, що дорвався до одноосібної влади.

Ваша соціальна база звужується з кожним днем. У судорожних пошуках опори Ви лицемірно роздаєте компліменти «безпартійним більшовикам», створюєте одну за одною привілейовані групи, засипаєте їх милостями, годуєте подачками, але не в змозі гарантувати новим «каліфам на годину» не лише їх привілеїв, але навіть права на життя. Ваша безумна вакханалія не може тривати довго. Не перелічити Ваших злочинів. Не перелічити Ваших жертв, не можна їх перерахувати. Рано чи пізно радянський народ посадить Вас на лаву підсудних як зрадника соціалізму та революції, головного шкідника, справжнього ворога народу, організатора голодомору та судових підлогів.

Ф. Розкольников.

17 серпня 1939 року»¹⁸³.

Як же сам Сталін ставився до репресій? Дехто люди вважає, що Сталін не знав (чи не хотів знати) про ці беззаконня. Однак у своїй звітній доповіді XVIII з'їзду ВКП(б) він заявив:¹⁸⁴ «...Деякі діячі преси з закордону говорять, що вичищення радянських організацій від таких шпигунів, вбивць та шкідників, як Троцький, Зинов'єв, Каменєв, Якір, Тухачевський, Розенгольц, Бухарін та інші нелюди, начебто «похитнуло» радянський лад, привнесло «розлад». Ця вульгарна балаканина заслуговує на те, щоб познущатися з неї. Як може похитнути та розбещити радянський лад вичищення радянських організацій від шкідливих та ворожих елементів? Троцькістсько-бухарінська банда

шпигунів, вбивць та шкідників, що раболіпствувала перед закордоном, була пронизана рабським почуттям низькопоклонства перед кожним іноземним чинушею і готова піти до нього в шпигунські прислужники, – купка людей, яка не зрозуміла, що останній громадянин Країни Рад, вільний від ланцюгів капіталу, стоїть на голову вище за будь-якого закордонного високооплачуваного чинуші, що тягне на своїх плечах ярмо капіталістичного рабства, кому потрібна ця жалюгідна згряя продажних рабів, яку цінність для народу вона може мати і кого вона може «розбещити»? У 1937 році було винесено смертний вирок Тухачевському, Якіру, Уборевичу та іншим нелюдам. Після цього відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. Вибори дали Радянській владі 98,6 відсотки всіх учасників голосування. На початку 1938 року смертний вирок було винесено Розенгольцу, Рикову, Бухаріну та іншим нелюдам. Після цього відбулися вибори до Верховних Рад союзних республік. Вибори дали Радянській владі 99,4 відсотки всіх учасників голосування. Питання: де ж тут ознаки «розбещення» і чому це «розбещення» не вплинуло на результати виборів?

Слухаючи цих іноземних балакунів, можна зробити висновок, що якщо б залишили на волі шпигунів, вбивць та шкідників і не заважали їм шкодити, вбивати і шпигувати, то радянські організації були б набагато міцнішими та стійкими. І чи не рано викривають себе ці панове, так зухвало захищаючи шпигунів, вбивць та шкідників?

І чи не правильніше було б сказати, що вичищення з радянських організацій шпигунів, вбивць та шкідників повинно було б призвести і дійсно призвело до подальшого зміцнення цих організацій?

Про що говорять, наприклад, події біля озера Хасан, як не про те, що вичищення радянських організацій від шпигунів, вбивць та шкідників є найкращим засобом їх зміцнення»¹⁸⁵.

Як бачимо, репресії Сталін виправдовує необхідністю «вичистити» радянські організації від «шпигунів, вбивць та шкідників».

Наслідки довоєнних репресій виявилися жахливими. Мільйони безвинних людей були розстріляні чи приречені на повільну смерть у таборах.

Про ці наслідки стосовно військових дуже вдало у свій час зазначав письменник В. Симонов: «Репресії, що розпочалися в 1937 році, знищили багатьох чесних і відданих партії та наро-

ду людей. Без 1937 року не було б і літа 1941-го. Без 1937 року ми до літа 1941-го були б, без сумніву, набагато сильніше, у тому числі і в чисто військовому, насамперед тому, що в лавах командного складу нашої армії пішли б у бій з фашизмом тисячі і тисячі відданих комунізму і досвідчених у військовій справі людей, яких забрав з армії 1937 рік. І вони, ці люди, становили б напередодні війни більше половини старшого та вищого складу армії»¹⁸⁶.

Отже, можна зробити висновок, що Сталін зі своїми прибічниками, такими, як Г. Ягода, М. Єжов, Л. Берія, В. Абакумов, А. Вишинський, В. Ульянов, В. Молотов, Г. Маленков, Л. Каганович, К. Ворошилов та інші, хоча й не прямо, але відповідає за ті мільйони радянських громадян, що згоріли в полум'ї Великої Вітчизняної війни.

Водночас слід зазначити, що, незважаючи на репресії, сліпа віра народу у Вождя, Сталіна, дещо допомогла йому вистояти в страшній, смертній, напруженій боротьбі з німецькою навалою.

Війна не зупинила репресії. Однак тепер їх зазнали як окремі особи (Д. Павлов, В. Клімовських, Г. Штерн, М. Кедров, П. Ричагов, Я. Смушкевич та інші), так і на цілі народи (німці Поволжя, чеченці, інгуші, кримські татари та інші¹⁸⁷). Саме в цей час розпочалося переслідування євреїв.

Після війни репресії тривали. У результаті так званої боротьби з «безрідними космополітами» було нанесено удар по радянських євреях. Тоді ж розпочався розгляд справи маршала Г. Жукова¹⁸⁸.

Наприкінці 1949 – початку 1950 року була сфабрикована так звана «Ленінградська справа». До кримінальної відповідальності були притягнуті М. Вознесенський, О. Кузнецов, М. Родіонов, П. Попков, Я. Капустін, П. Лазутін, Й. Турко, Т. Закржевська та Ф. Михеев. Для останніх трьох вироком стало позбавлення волі, а для інших – смертна кара. 1 грудня 1950 року вони були розстріляні.

Ніхто не був застрахований від репресій. Дружина В. Молотова, брат Л. Кагановича були репресовані. Згодом до цього списку ледь не добавився Л. Берія, коли за наказом Сталіна міністр державної безпеки В. Абакумов почав фабрикацію «Мінгрельської справи», за якою були заарештовані деякі товариші Берії. Тортурами проти них намагалися здобути матеріали на останнього.

Це змусило Берію «захищатися»: організувати у 1953 році справу «лікарів-отруйників», у якій до кримінальної відповіда-

льності було притягнуто 37 лікарів, у тому числі професор Виноградов – особистий лікар Сталіна. Генсек наказав закувати професора в кайдани за те, що останній порадив вождю тимчасово припинити роботу. Це призвело до гніву Сталіна, адже таким чином у свій час було позбавлено реальної влади В. Леніна.

Результатом цієї справи була заміна лікарів, які *більше* боялися Берію, а не смерті Сталіна¹⁸⁹.

1 березня 1953 року між 22 і 23 годинами на дачі в Кунцево кремлівська охорона знайшла Й. Сталіна лежачим на підлозі в їдальні. О 3-й годині ночі 2 березня Л. Берія і Г. Маленков не допустили до Сталіна лікарів. Їм дозволили увійти лише о 7-й годині ранку. Лікарі констатували інсульт. 5 березня 1953 року о 21-й годині 50 хвилин Сталін вмер.

Після його смерті в СРСР почав формуватися новий режим. Доктор історичних наук К. Гаджієв характеризував його так: «Стосовно різного роду постанов, що приймаються вищими державними і політичними інстанціями, у людей виробляється певний стійкий імунітет: виражаючи «гаряче» і «одностайне» схвалення на словах, вони виявляють стосовно цих рішень і постанов холодну байдужість або навіть різку неприязнь. З'являється феномен, який Дж. Оруел назвав «дводумністю» чи «думкозлочином», коли життя і свідомість людини немов би роздвоюється: на роботі, зборах, мітингах та інших офіційних заходах – він досить лояльний громадянин, відданий політичному керівництву країни, а в приватному житті виявляє до нього повну байдужість та недовіру, що виявляється в дошкульних та злих анекдотах про вищих керівників партії та держави. Таке становище, по суті, означає кінець тоталітаризму в його «чистому» класичному вигляді, оскільки порушується один з основних принципів – тотальна єдність маси та партії, маси та вождя-фюрера. Тоталітаризм класичний перетворюється на своєрідну форму *партійно-вождітського авторитаризму* з тоталітарним пластом на офіційному рівні при одночасному відчуженні від режиму не лише вузьких груп так званих «дисидентів» з середовища інтелігенції, але й широких верств населення. За такої точки зору наше суспільство періоду застою вже не було тоталітарним»¹⁹⁰.

Таким чином, на нашу думку, характерними рисами партійно-вождітського авторитаризму були відсутність надмірного обожнювання вождя масами, однопартійна система і повна відсутність боротьби ідей усередині правлячої партії. Це вже була

боротьба вождів, тобто боротьба за владу окремих лідерів. На відміну від ліберального режиму, партійно-вождістський авторитаризм забороняв будь-яку опозиційну діяльність, а діячів, які вважали себе опозиціонерами «відправляли на лікування» до психіатричних лікарень.

Партійно-вождістський авторитаризм почав проявлятися вже в боротьбі за владу між М. Хрущовим і Л. Берією, в якій останній зазнав поразки. 23 грудня 1953 року його стратили разом із В. Меркуловим, В. Деканозовим, Б. Кобуловим, С. Гогідзе, П. Мешиком і Л. Влодзімірським. Після XX з'їзду КПРС розпочалася масова реабілітація політичних в'язнів. Однак деяких партійних лідерів це не влаштувало. Події в Угорщині підштовхнули вибух, що назрівав усередині радянського керівництва. Група супротивників М. Хрущова, що нагромадила великий рахунок претензій до нього за новації у внутрішній і зовнішній політиці, вирішила дати бій і усунути його від керівництва партією. Це відбулося 18 червня 1957 року на засіданні Президії ЦК КПРС. Засідання тривало три дні. Більшість членів Президії на чолі з В. Молотовим, Г. Маленковим і Л. Кагановичем прийняло рішення про зміщення Хрущова з посади Першого Секретаря ЦК КПРС. Але вони не розраховували своїх сил. Хрущова підтримала частина апарату ЦК на чолі з Л. Брежнєвим і К. Фурцевою, армія, яку очолював Г. Жуков, і КДБ, головою якого була близька до Жукова людина – О. Серов. З їхньою допомогою Хрущов протягом декількох днів скликав Пленум ЦК КПРС, на якому переміг. У резолюції з цього приводу було сказано: «Опинившись перед обличчям одностайного осуду Пленумом ЦК антипартійної діяльності групи, коли члени Пленуму ЦК одностайно зажадали виводу членів групи з ЦК і виключення з партії, вони визнали наявність змови, шкідливість своєї антипартійної діяльності, зобов'язалися підкорятися рішенням партії.

Виходячи з усього вищезазначеного і керуючись інтересами всебічного зміцнення ленінської єдності партії, Пленум ЦК КПРС ухвалив:

1. Засудити як несумісну з ленінськими принципами нашої партії фракційну діяльність антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова і Шепілова, що примкнув до них.

2. Вивести зі складу членів Президії ЦК і зі складу ЦК тт. Маленкова, Кагановича і Молотова; зняти з посади секретаря

ЦК КПРС і вивести зі складу кандидатів у члени Президії ЦК і зі складу членів ЦК т. Шепілова»¹⁹¹.

Період лідерства М. Хрущова сьогодні прийнято вважати «відлигою». Це пов'язано, насамперед, з масовою реабілітацією, потепленням у міжнародних відносинах тощо. Але існували й межі цієї «відлиги». Події в Новочеркаську в 1962 році, Угорщині в 1957-му, цькування представників інтелігенції – прояви цих меж. Як згадував поет А. Вознесенський: «Мені розповідали, як М. Хрущов тупотів ногами на тоненьку Алігер. Як крихітна бабуся Шагінян пішла пішки з його дачі, вийнявши із вух слуховий апарат, щоб не чути того, що прем'єр кричав їй услід. Ніхто не зважився дати їй машину.

Мало читаючи сам, він оцінював із чужих слів, довіряючи нашіптувачам і інтриганам. Хрущов не довіряв демократизації, не дозволяючи народу самому судити про сталінські злочини, він дозволяв це лише собі у колі вищої еліти»¹⁹². Так культ особи Й. Сталіна змінив воістину карикатурний культ Хрущова. Його зустрічали бурхливими оплесками стоячи, безмірно захвалювали, не допускали на його адресу найменшої критики.

Знаходячись поза критикою, Хрущов припускався однієї помилки за іншою. Адміністративно-силове нав'язування кукурудзи і тих форм землеробства, що Перший секретар ЦК вважав найбільш відповідними, принесло сільському господарству чималий збиток. Однак найбільшою помилкою Хрущова, на нашу думку, був поділ партійних і державних органів на «промислові» і «сільськогосподарські».

На початку 1960-х років у ЦК КПРС і в країні посилюся невдоволення М. Хрущовим.

15 жовтня 1964 року в радянських газетах було опубліковано повідомлення про те, що Пленум ЦК, який відбувся напередодні, задовольнив прохання т. Хрущова М. С. про звільнення його від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я¹⁹³. 17 жовтня 1964 року «Правда» виступила з критикою «далеких партії прожектерства, скоростиглих висновків і поспішних, відірваних від реальності рішень і дій, хвастоців і базікання, захоплень адмініструванням, небажання враховувати те, що вже напрацьовано наукою і практичним досвідом»¹⁹⁴. І, хоча М. Хрущов не згадувався, усі розуміли, про кого йде мова.

Відставка Хрущова була результатом добре спланованої змови. 30 вересня 1964 року М. Хрущов, прислухавшись до поради своїх колег по керівництву країною, разом з А. Микояном поїхав у Сочі на відпочинок. Скориставшись його відсутністю, останні зібрали 12 жовтня засідання Президії, а 13-го – Пленуму ЦК КПРС. Коли 13 жовтня Хрущов повернувся до Москви, його відразу ж запросили до Президії. Від імені останньої виступив М. Суслів і зажадав відставки Першого секретаря. Спроба, як у 1957 році, апелювати до Пленуму, закінчилася для Хрущова фатально: його було знято з усіх посад, що були передані людям, які підготували його зміщення: Л. Брежнєв став Першим секретарем ЦК КПРС, а О. Косигін очолив уряд.

Як уже згадувалось, сьогодні майже ніхто не стане доводити, що СРСР у 1960–80-х роках був тоталітарним. Але так само є очевидним, що реальної демократії не було. Суд над видатними радянськими письменниками А. Синівським та Ю. Данієлем доводить, що скрізь була та чи інша «лібералізована» чи відверто імітативна авторитарна влада, яка домінувала над суспільством, контролюючи всі ресурси, і не передбачала серйозної опозиції. Навіть організована злочинність, що виникла в 1960-х і досягла свого апогею у 1980-х, не відіграла самостійної ролі в політичній системі. Навпаки, густо замішані на зв'язках з корумпованою бюрократією, мафіозні клани здобули реальну політичну і економічну владу в країні.

Керівну роль КПРС закріплювала знаменита ст. 6 Конституції СРСР, яка була прийнята 7 жовтня 1977 року. У ній зазначалось: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична Партія Радянського Союзу»¹⁹⁵.

Однак Л. Брежнєв не зміг стати харизматичним лідером, вождем усього народу. Саме тому, навіть закріпивши особливу роль КПРС, він не зміг створити тоталітарний режим. Значною мірою цьому сприяв дисидентський рух.

У період, що дістав назву «Перебудови» ст. 6 Конституції СРСР була скасована. Знову почалася боротьба ідей як відгомін боротьби лідерів за владу. Спроба зупинити процес перетворень у серпні 1991 року провалилася. А 26 жовтня 1991 року Рада Республік Верховної Ради СРСР, у зв'язку зі створенням Співдружності Незалежних Держав, прийняла Декларацію, у якій

зазначила, що «...Союз РСР як держава і як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування»¹⁹⁶.

Після ліквідації СРСР на його місці виникли нові незалежні держави – Білорусь, Російська Федерація, Узбекистан, Україна та ін.

Порівняльний аналіз ситуації в Україні та Росії свідчить, що, незважаючи на спільне тоталітарне та авторитарне минуле, про що зазначалося вище, державні режими в них дещо відрізняються.

У той час як Україна намагається створити парламентсько-президентську республіку, що, без сумніву, сприятиме подальшій демократизації державної влади, у Росії ще зберігаються певні авторитарні тенденції.

На цьому слід зупинитися детальніше, адже проблема організації й функціонування державної влади в умовах переходу від тоталітаризму до демократії в Російській Федерації привертає увагу багатьох дослідників. Більшість з них вважає, що Росії необхідна сильна авторитарна влада. З початку 1990-х років у політичних і наукових колах Росії все більше обговорювалася тема авторитаризму. Дилема – авторитаризм чи демократія – стала предметом гострої полеміки. Дехто розчарувався в демократії і вважав її причиною усіх лих, а спасінням – авторитарну владу. Інші ж в авторитаризмі вбачали загрозу навіть тим слабким паросткам демократичних свобод, які з'явилися у Росії у минулому десятиріччі. Деякі дослідники наполегливо шукали способи поєднати автократію та народовладдя. Як зазначають російські політологи О. Галкін та Ю. Краєв, в Росії є об'єктивні передумови авторитаризму¹⁹⁷. Пануючу в ній форму державного режиму вони вважають суперпрезидентською республікою, існування якої зумовлене економічними, політичними, соціальними та культурологічними обставинами. Використовуючи досвід Російської Федерації, до економічних передумов вони відносять ті обставини, за яких розпад централізованої, адміністративно контрольованої економіки при практично повній відсутності ринкових механізмів регулювання призвів до втрати керованості економічними процесами. Саме тому (особливо після невдалого проведення радикально-ліберальних експериментів, які, за твердженням їх ініціаторів, повинні були б не лише забезпечити перехід до демократії та ринку, але й гарантувати населенню країни економі-

чну і політичну стабільність) у суспільстві з'явилося намагання подолати кризу шляхом встановлення сильної авторитарної влади. У багатьох випадках приватизація перетворилась у безконтрольне розкрадання «безрідного» майна. Це не стимулювало, а гальмувало процес виробництва.

Щодо соціальних передумов авторитаризму в Росії, то, на думку О. Галкіна та Ю. Красіна, вони виникли в результаті кардинальних змін становища, ролі та взаємовідносин різних верств суспільства. Різкий злам жорсткої та малорухомої системи зв'язків призвів до порушення усталеної ієрархії соціальної ідентифікації. В умовах структурних потрясінь, практично при відсутності адаптаційних амортизаторів, необґрунтованому руйнуванні соціальних гарантій, що існували раніше, та невизначеності перспектив суспільного розвитку великі групи людей були «вбиті» зі звичного ритму життя, позбавлені соціального статусу, вони були нездатні знайти своє місце в нових умовах.

Виникли й нові форми відчуження в результаті різкого погіршення умов життя, знедоленості широких верств населення, їх незахисності, корумпованості та некомпетентності влади, негативних наслідків «дикого ринку».

В умовах невизначеності й безперспективності все більше людей шукає свою втрачену ідентичність за межами суспільних структур. Їхня соціальна активність виявляється у прихильності до лідерів національних, політичних чи навіть мафіозних угруповань.

Політичні передумови авторитаризму виникли внаслідок слабкості та суперечливості демократії, а також специфіки формування нової політичної еліти, що існує в традиціях етатистсько-бюрократичної системи з її неправовими прагненнями та кримінальними зв'язками. Утворення принципово нових механізмів владного контролю політичного життя стало неможливим через відсутність головної умови для демократії – зрілого громадянського суспільства, у якому взаємодія чітко структурованих приватних інтересів створила б необхідність їх збалансованості за загальними інтересами і формувала б демократичні засоби вирішення цього завдання.

В умовах загрози повного розпаду влади, що може призвести до анархії та громадянської війни, «відступ» до існуючих раніше методів та структур владарювання став певною мірою неминучим. Але, як і в економіці, реставрація зруйнованої системи, загального контролю, тут вже неможлива.

Протистояння авторитарних та демократичних тенденцій – загальна проблема для всіх країн, де були повалені тоталітарні режими. І тут перехід до демократії супроводжується зіткненням різних політичних сил. Результати цього зіткнення ще не визначені.

Виправданням авторитарних тенденцій у політичному житті Російської Федерації є концепція так званого «просвітницького авторитаризму». Прихильники цієї концепції, визнаючи негативні сторони авторитарних порядків, однак виправдовують їх як необхідний тимчасовий засіб для проведення в Росії демократичних реформ.

Їхні аргументи такі: після довгого панування тоталітаризму Росія ще не готова до демократії; у країні немає ні ринкової економіки, ні досить розвинутого громадянського суспільства; домінує конфронтаційна політико-правова культура, досить стійкими є ті стереотипи думки й поведінки, що орієнтовані на державний патерналізм; практично відсутні кадри політичних діячів, які були б професійно готовими до виконання управлінських функцій в умовах демократії. Усе вищезазначене призводить до того, що демократичні перетворення, як правило, буксують. Демократія не спроможна вирішити життєво важливих проблем, а демократи, які незадовго до цього обіцяли народу свободу та достаток, зайняті безплідними дискусіями та влаштуванням власного добробуту. В очах людей авторитет демократії падає, посилюється ностальгія за минулим, виникає реальна загроза повернення до влади тоталітарних сил.

Дещо в цій картині відповідає дійсності і знаходить своє відображення у науковій літературі, що свідчить про реальні труднощі становлення демократії. Однак замість пошуку шляхів їх подолання з позицій досягнутих демократичних завоювань і в демократичних формах ідеологи авторитаризму роблять протилежні висновки. Вони стверджують, що для здійснення демократичної реформації потрібна авторитарна влада, яка твердою рукою наведе порядок, реалізує економічні реформи і підготує умови для переходу до демократичних форм правління. Деякі з прихильників цих поглядів прямо пов'язують вказану місію авторитаризму з рятівною роллю харизматичного лідера. На їх думку, у ході виконання своєї реформістсько-просвітницької місії авторитарний режим буде поступово трансформуватися в демократичну форму влади.

Член Французької Академії Наук Елен Каррер д'Анкосс, відома своїми глибокими дослідженнями російської і радянської історії, у своїй роботі «Микола II: перерваний перехід» справедливо відзначає, що, на відміну від інших країн (наприклад, Японії), у Росії процес модернізації ніколи не доводився до кінця. «Яка інша країна у світі повинна була в такій мірі переборювати подвійну перешкоду такої величезної території і такої різноманітності?»¹⁹⁸ – питає вона. І сама робить досить парадоксальний для західного менталітету висновок: «Нав'язати суспільству, часто всупереч йому самому або всупереч його апатії, радикальні реформи – реформи, ефект від яких найчастіше тривалий, тоді як страждання і ціна за них виявляються негайно, могла лише абсолютна влада»¹⁹⁹. За цією логікою жодний уряд, на який тиснуть з різних боків і який звітує парламенту, не зможе нав'язати свою волю суспільству: тут не до демократії з її плюралізмом думок.

Однак цілий ряд дослідників прагнуть спростувати погляди цих так званих «ідеологів авторитаризму», доводячи, що в Росії «демократія поки що слабка, але це демократія»²⁰⁰. Так, з'явилися вільні вибори як спосіб формування органів верховної державної влади, політичний плюралізм (тобто різноманітність політичних партій, думок тощо), поділ влади, верховенство Конституції. Останнє виявляється у існуванні демократичного принципу «Конституція – акт прямої дії», який дозволяє громадянам РФ відстоювати свої конституційні права в суді навіть у випадку, коли в законодавстві існують певні прогалини. Так, у середині 1990-х років минулого століття в РФ не було закону про альтернативну цивільну службу. Проте це не завадило деяким призовникам через суд добиватися реалізації свого конституційного права на заміну цією службою служби у Збройних силах РФ. Саме тому ми можемо стверджувати, що в Росії вже існують певні демократичні елементи державного і суспільного життя.

Водночас деякі російські і зарубіжні аналітики вважають, що в Росії на цей час склався режим фінансової олігархії. Так, на думку відомого історика Ю. Афанасьєва, влада в Російській Федерації формується не демократично, а на основі злиття монополій і авторитарно-олігархічної верхівки²⁰¹. Таке категоричне судження не цілком виправдане, хоча тенденція до цього безсумнівна. Однак вона наштовхується на інші

авторитарні тенденції – державно-бюрократичні, кримінально-мафіозні, корпоративні, націонал-патріотичні. Сьогодні фінансова олігархія в Росії ще недостатньо об'єднана й сильна, щоб претендувати на монополію у використанні державної влади. На нашу думку, навряд чи вона взагалі її доб'ється, якщо враховувати російські традиції державності, за якими на основних позиціях у системі авторитарної влади була державна бюрократія. Саме тому всі інші олігархічні групи, потрапивши в орбіту влади, «вростають» у державну систему і визнають гегемонію державної бюрократії. Більш правильно здається оцінка Л. Шевцової, яка називає існуючий нині в Російській Федерації режим «гібридним», що складається з різних елементів. Зокрема, у своїй статті «Молоді реформатори і партія влади», що з'явилася в «Известиях» 9 жовтня 1997 року, вона зазначає: «Недержавні клани продовжують впливати – не можна заперечити цього факту. Та вони все ж не диктують своєї волі режиму. Наша держава набагато ближча до моделі бюрократично-авторитарної держави, своєрідність якої в тому, що жодна сила – ні бюрократія, ні групи впливу – не здатна монополізувати владу»²⁰².

Ця думка не заперечує висновків проведеної російськими вченими конфліктологічної експертизи: «Саме зростаюча сила і влада апарату, чиновно-номенклатурного стану, все більше осмислюється як основний результат і одночасно найбільш виразний показник авторитарного переродження влади»²⁰³. На думку доцента Київського міжнародного університету цивільної авіації, кандидата філософських наук Є. Герасимова, «Росія перейшла від тоталітарного партійно-бюрократичного політичного режиму до тоталітарного чиновницько-бюрократичного політичного режиму»²⁰⁴. Цю думку ще більш чітко сформулював науковий співробітник Белградського інституту суспільних наук (Югославія), доктор соціології Зоран Видович у своїй статті, опублікованій в журналі «Соціологічні дослідження». Він називає цей режим не інакше, як «примітивний, жадібний, навіть тоталітарний (тому що насильно нав'язується і прагне підкорити всі сфери і форми громадського життя) лібералізм...»²⁰⁵...

Досліджуючи питання про визначення сутності режиму в Російській Федерації, слід мати на увазі, що для Росії протягом багатьох століть була характерна традиційна монархічна систе-

ма, а після революції авторитарні й тоталітарний режими існували протягом сімдесяти років.

В останні роки Росія живе в умовах переходу від тоталітарного до демократичного суспільства. У цих умовах авторитаризм, у супереч спробам деяких політиків видати бажане за дійсне, є неминучим тому, що поставлені перед країною завдання навряд чи можуть бути розв'язні лише одними демократичними методами. При поділі влади країна об'єктивно потребує авторитарних методів керівництва. Тому російський авторитаризм слід розглядати не як окремий спосіб організації влади, а як перехідний, що у своєму розвитку може перерости як у диктатуру, так і в демократію. Це, без сумніву, зумовлене тим, що авторитаризм займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією. З першим його поєднує диктаторський характер влади, а з другою – наявність окремих елементів плюралізму.

Більшість дослідників вважає, що для остаточного зламу тоталітарних структур в умовах низької політико-правової культури та відсутності демократичних традицій, правової держави і громадянського суспільства об'єктивно необхідною стає сильна авторитарна влада.

При цьому авторитарний режим уявляється як симбіоз демократичних і тоталітарних тенденцій. Дійсно, у реальному житті основні режими перехідного типу мають вигляд своєрідних гібридних типів з різними тенденціями. При авторитарному режимі такими типами, як уже зазначав Ю. Сумбатян, є реакційний, консервативний і ліберальний.

Для аналізу існуючого в Росії режиму найбільш актуальним є розгляд сутності саме ліберального авторитарного режиму. Ліберальний багатопартійний авторитарний режим являє собою своєрідний гібрид демократії й авторитаризму, або, як його можна ще називати, це авторитарний режим з демократичною тенденцією. Такі режими, визнаючи основні принципи демократії, поділ влади, права і свободи людини, приватне підприємство, ринок, вільну конкуренцію тощо, вимагають постійного втручання держави, яка створює сприятливі умови для їхньої реалізації. З іншого боку, ліберальний характер авторитаризму дає можливість прийти до певного компромісу й політичної стабільності, а також перебороти ті протиріччя, що властиві як суспільству в цілому, так і верхнім ешелонам

влади. У свою чергу це сприятиме подоланню соціально-економічної кризи.

При цьому авторитарна влада буде перешкоджати росту злочинності, хаосу й анархії в суспільстві, а демократичні тенденції пом'якшуватимуть консервативні й реакційні прояви даної влади. Життєздатність такої форми авторитарної влади визначає її гнучкість у складних умовах формування сучасного цивілізованого суспільства. Його формування в Росії не тільки можливе, але й неминуче. Послідовний і поетапний рух країни шляхом здійснення соціально-економічних і політико-правових реформ, демократизації суспільно-політичної системи, угода про громадянський мир, робота уряду й парламенту, а також розвиток ринкової економіки створюватимуть умови для переходу Росії до справжнього демократичного суспільства і правової держави.

Певний інтерес до оцінки державного режиму в Російській Федерації виявляють західні засоби масової інформації. Так, японська газета «Асахі», розглядаючи конституційно-стратегічні цілі президента Б. Єльцина, підкреслювала, що він виступає за «розвиток парламентської демократії на основі авторитарної влади президента»²⁰⁶.

12 грудня 1993 року, одночасно з виборами у Федеральні Збори на референдумі було схвалено проект нової російської конституції. Б. Єльцин, скасувавши Ради, ввів поділ влади. Основний же зміст Конституції говорить про те, що в Росії формується змішана форма республіканського правління, яка необхідна в перехідний період кардинальних соціально-економічних і політико-правових реформ. Сильна президентська влада (авторитарний режим жорсткого типу), на думку творців Конституції, може врятувати Росію від соціальних і політичних негараздів, що насуваються семимильними кроками за всіма напрямками суспільного життя, провіщаючи соціальний і економічний хаос, національні конфлікти і громадянські війни. І лише після завершення соціально-економічної і політико-правової модернізації на обрії Росії засяє сонце широкого демократичного режиму у формі парламентської республіки. Сьогодні ж, вважають вони, парламентська республіка, швидше за все, буде недієздатною. У парламенті, сформованому на індивідуальній, а не на партійній основі, навряд чи складеться опозиція або стійка більшість. Фракційна ж структура знаходиться в зародковому стані: політичні течії не устоялися, міжфракційні відносини не стабільні, а внутрішньофракційна дисципліна відсутня, самі фракції

нечисленні, хоча кількість їх велетенська, а персональний склад досить плинний. У цих умовах, навіть якщо уряд і вдається сформувати, неминучими стануть урядові кризи, часті зміни кабінету і, як наслідок, усього курсу. При цьому суспільство може остаточно втратити керованість і знову повернутись до тоталітаризму.

У президентських республіках уряд є більш незалежним від парламенту і, отже, більше здатний до радикального реформування. Безумовно, президентська республіка також відповідає традиціям посттоталітарних суспільств. Однак саме в цьому криється її основна небезпека: у президента й уряду може виникнути спокуса не витратити час на пошуки компромісів із парламентом, а, перетворивши його в чисто декоративний орган, швидко проводити реформи. Це посилення авторитарності здатне викликати нову диктатуру. Однак за відсутності в суспільстві чітко виражених соціально-політичних інтересів і нормальної партійної системи президентська республіка може здаватися більш кращою, якщо не єдиною можливою, формою посттоталітарної держави за умови, що виконавчим структурам не вдасться цілком «підім'яти» під себе інші гілки влади, як це трапилося в Росії. Щодо останнього, американська газета «Вашингтон пост» досить справедливо зазначала: «Президент Росії Борис Єльцин обнародував Конституцію країни, що встановлює вкрай сильну президентську владу за рахунок порівняно слабкого парламенту»²⁰⁷.

Усе вищезгадане свідчить про те, що принцип поділу влади в Російській Федерації полягає в зміні шляхом наявності в державі системи стримувань і противаг структури виконавчої влади, починаючи від президента і закінчуючи силовими структурами. Один із принципів демократії в умовах змішаної республіки полягає в тому, що президент виступає як своєрідний арбітр у процесі керівництва виконавчою, законодавчою і судовою владою.

Ключовим елементом будь-якої цивілізованої політичної системи є держава та її здатність мобілізувати величезні матеріальні й фінансові ресурси і за допомогою державно-владних інститутів реалізувати їх у практичній політиці. Шлях Росії до демократичної, соціально-правової держави, безумовно, буде тернистим. І лише вміле і кваліфіковане керівництво країни, що спирається на інститути демократії, зможе зробити цей процес більш-менш керованим. Але, як показала практика переходу Росії від тоталітарного до демократичного режиму, хоча в

усіх документах проголошуються демократичні принципи, саме невміння виконавчої влади управляти країною і людьми демократичними методами виявилось однією з найважливіших причин кризових явищ у державі й суспільстві. І якщо на Заході демократичні принципи сприяють розподілу національного доходу від багатих до бідних, то в Росії ще з часів приватизації цей процес йшов у зворотному напрямку – від бідних до багатих, а в регіональному плані – від регіонів до центру. Поглибленню соціальної кризи сприяє політична й економічна нестабільність протягом усього минулого десятиліття. Економічна криза, що триває вже не один рік, (насамперед, у сфері матеріального виробництва), згодом доповнилася бюджетною та фінансовою кризою. Падіння ВВП, потужна диференціація суспільства і поява так званих «нових руських» свідчать про те, що проблема формування середнього класу як найважливішої опори розвитку демократичної держави залишається завданням далекого майбутнього.

Причини фінансової та економічної кризи полягають у криміналізації російської держави, тіньовій економіці, корупції. За неофіційними даними, тіньовий капітал сьогодні складає вже 40% ВВП. При цьому на 5–20% він пов'язаний із торгівлею наркотиками, зброєю тощо. З 1992 по 1997 рік кримінальні комерційні структури і приватні особи вивезли з Росії 60–80 млрд. долл.²⁰⁸ Оцінюючи обставини того періоду, колишній віцепрем'єр Б. Немцов був змушений заявити, що в Росії побудовано «бандитський капіталізм»²⁰⁹. Немаловажним чинником кризових явищ у Росії є також міжетнічні й міжнаціональні суперечності, війни й конфлікти, що охопили не лише Росію, але й цілий ряд республік СНД. На думку окремих вчених, суттєві помилки припускаються також у національній політиці Російської Федерації, у її взаємовідносинах з країнами СНД, а також між її регіонами та центром. Доказом цього може бути посилення певних націоналістичних тенденцій у деяких регіонах Росії, напружена ситуація на Кавказі, чеченські війни та їхні наслідки тощо.

Після ліквідації СРСР у Росії суспільство політично диференціювалося на прихильників демократичних перетворень і прихильників посилення державної влади. Цей своєрідний розкол у суспільстві призвів до розколу в державних структурах: між законодавчою і виконавчою владою, Державної Думою і прези-

дентськими структурами, різними рухами і партіями, військовими і цивільними органами тощо. Це зажадало в умовах політичної нестабільності в Росії наявності сильної президентської влади з більш жорсткими методами управління суспільством, без яких неможливо було, на думку багатьох дослідників, досягнення соціальної й економічної стабільності.

У 1997 році в Росії було проведено чергове соціологічне опитування, присвячене питанню про співвідношення диктатури й демократії як найефективніших форм управління російським суспільством у процесі переходу від тоталітаризму до демократії. 28% опитаних висловилися за диктатуру, що, на їх думку, за певних умов може бути кращою, ніж демократія, а 36% – за демократію. У той же час 72% населення вважали, що для Росії зараз головне – стабільність і порядок, а не свобода й демократія. Таким чином, опитування довело, що, хоча демократія й краще диктатури, але ще кращою є стабільність і порядок²¹⁰.

На думку Ю. Сумбатяна, найбільш ефективною формою управління російським суспільством став би ліберальний авторитарний режим з демократичними тенденціями, тобто своєрідне поєднання ліберальної багатопартійної системи і парламенту з «суперпрезидентською» владою²¹¹. Він це пояснює тим, що в умовах «суперпрезидентської» влади виникає серйозний дисбаланс між гілками влади на користь президента, який наділяється великими повноваженнями, перерахованими в ст. 83 Конституції РФ і втручається у сферу компетенції законодавчої, виконавчої і судової влади. При цьому повноваження парламентів усіх рівнів обмежуються головним чином представницькими й законотворчими функціями.

Відповідно до ст. 80 Конституції РФ Президент є главою держави, що обирається згідно зі ст. 81 на основі загальних виборів. У відповідності зі ст. 87 він є Верховним Головнокомандуючим, а п. а) ст. 83 Конституції РФ надає йому право призначати за згодою Державної Думи Голову Уряду РФ.

Згідно зі ст. 94 Конституції РФ представницьким і законодавчим органом РФ є Федеральні Збори. Ст. 95 визначає, що вони складаються з двох палат – Ради Федерації і Державної Думи. У Раду Федерації входить по два представники від кожного суб'єкта Федерації, тобто по одному від представницьких і виконавчих органів державної влади. Державна Дума складається з 450 обраних згідно зі ст. 96 депутатів, половина з яких обирається

в одномандатних округах, а інша половина – на основі пропорційної системи представництв за багатопартійними списками.

Останнє положення остаточно закріпило один з найважливіших напрямків демократизації політичного життя в Росії – перехід від однопартійної системи до багатопартійної. Однак багатопартійність не завжди несе в собі креативне начало і певну стабільність у суспільстві, далеко не завжди вона є панацеєю від усіх лих.

У ході дослідження багатопартійної системи Росії необхідно приділяти першочергову увагу тим суб'єктивним і об'єктивним чинникам, що перешкоджають формуванню громадського суспільства й демократичної держави. Насамперед, до них слід віднести як незначний історичний період ведення багатопартійної системи, так і відсутність численних професійних політиків, що очолюють ці партії і є далекими від першочергових завдань практичного керівництва народом і суспільним життям. В умовах соціальної і політичної нестабільності, економічного хаосу, організованої злочинності, корупції та інших об'єктивних і суб'єктивних чинників багатопартійність часто є гальмом на шляху переходу від тоталітарного до демократичного режиму.

Серйозні проблеми виникли в Росії стосовно удосконалення федеративного устрою в країні і взаємовідносин між регіонами і центром. На сьогодні до складу РФ входить 89 рівноправних суб'єктів (членів). Серед них – 21 республіка, 6 країв, 49 областей, 2 міста федерального значення (Москва і Санкт-Петербург), 1 автономна область і 10 автономних округів. На території РФ проживає понад 100 націй і народностей.

Самою численною в Росії серед релігійних конфесій є православна. Ряд народів сповідає іслам, буддизм, іудаїзм, католицизм та ін. Релігія в Росії знаходиться в процесі відновлення і розвитку, що визначає характер взаємовідносин держави з різними конфесіями на найближчі роки. А поки що 26 вересня 1997 року було прийнято федеральний закон № 125-ФЗ «Про свободу совісті і релігійних об'єднань».

Політико-правовий і соціально-економічний стан російського суспільства в період переходу від тоталітарного режиму до демократичного свідчить про необхідність поряд із демократичними методами реалізації найважливіших завдань зазначеного переходу використовувати і деякі авторитарні, централізовані методи керування суспільними процесами. У той же час слід зазначити, що в умовах «суперпрезидентської» влади відбулася певна

консолідація елітарних сил на основі їх загальної зацікавленості в збереженні того сформованого соціального порядку, який відкрив еліті можливості для зміцнення свого панування на основі поєднання влади і власності. Така консолідація призводить до певних протиріч між завданням формування демократичної держави і «суперпрезидентськими» структурами. Це виявляється насамперед у протиріччях між законодавчою і виконавчою владою.

Наявність «суперпрезидентської» влади з її централізмом, жорсткою структурою владних відносин і чіткою ієрархією інститутів державної влади створила сприятливі умови для панування політичної еліти і викликала серйозні зміни політичного поля всього суспільства. Партія влади, користуючись пасивністю більшості членів цього суспільства, крайньою слабкістю демократичних інститутів, контролем над системою масових комунікацій, побудувала складну, але досить чітку політичну піраміду. У зв'язку з цим у Росії виникла проблема подальшого вибору шляху: або це буде шлях олігархічного капіталізму, або демократичного «народного» ринкового господарства. За будь-яким з цих напрямків стоять потужні політичні сили, між якими останнім часом гострі протиріччя переходять у відкрите протистояння.

Саме в цих умовах у серпні 1998 року в Росії почалася гостра фінансово-економічна криза, яка не лише не знищила економіки Росії, а й оздоровила її.

Оцінюючи з позиції сьогодення цю кризу, можна дійти парадоксального висновку: фінансова еліта Росії, що безсило спостерігала за падінням престижу країни у світі, пішла на безпрецедентний для фінансових спекулянтів крок: вона підлаштувалася до кризи в Південно-Східній Азії і тим самим здійснила сплановану кризу.

Вочевидь зрозуміло, що падіння карбованця планувалося у 1,5–2 рази, але спрацювала людська психологія, і ціна карбованця знизилася у 4 рази. Як наслідок цього в Росії було проголошено дефолт, від якого насамперед постраждали західні спекулянти, а «...МВФ, – за словами С. Удовика, – виявився безсилим перед ракетами Росії, визнавши її право на «моральний ризик» і рівний розподіл збитків серед сторін, що постраждали»²¹².

Такою стороною виявилися спекулятивні банки, тоді як російські інвестиційні банки практично не постраждали. Отже, банківська система РФ була оздоровлена і більше уваги стала надавати кредитуванню реальної економіки.

Перед західними ж індустріальними ТНК були поставлені неперекорні бар'єри курсової різниці. Результатом цього став швидкий розвиток внутрішнього ринку.

Однак були й негативні наслідки кризи. Насамперед вона призвела до соціальної і політичної нестабільності, паніки й хаосу в суспільстві, закриття ринку ДКО, скорочення прибутків громадян, девальвації карбованця, зростання цін тощо. Не випадково пов'язують друге місце в парламентських виборах 1999 року пропутинського блоку «Єдність» і перемогу самого В. Путіна на президентських виборах 2000 року з їхньою обіцянкою покінчити з цією загальною кризою.

Для її подолання, на думку Ю. Сумбатьяна, новому уряду необхідно домогтися стабільності в суспільстві й посилити суспільний контроль за монополією фінансової олігархії; розвивати середнє й мале підприємництво замість збиткових підприємств, нездатних сплачувати податки або зарплату; шляхом приватизації через відкриті аукціони створювати дієздатні мобільні структури; навести порядок у фінансовій системі й податковому законодавстві тощо²¹³.

Це може призвести до тих структурних зрушень в економіці, що стануть гарантом зміцнення середнього класу й демократичного розвитку країни. Сьогодні ж формування середнього класу відбувається за рахунок вузького кола працівників комерційної, кредитно-фінансової сфери тощо, а його основні резерви – кваліфіковані робітники, широкі маси інтелігенції, наукові й ІТП, середні й дрібні сільські й міські власники – практично не порушені. У результаті фінансової кризи їх стан погіршувався. Держава не могла з неї вийти. Вона так само не здатна була забезпечити збір податків, оплату пенсій і зарплату працівникам бюджетної сфери, у т.ч. держапарату й армії.

У цих умовах протягом тривалого часу не можна було домогтися створення певного консенсусу в суспільстві між різними соціальними колами й групами, сформувати середній клас як масову опору в боротьбі проти фінансової олігархії і домогтися проведення ефективних соціальних і економічних реформ. Тому створення в Росії міцного консенсусу в політичній сфері серед вищих органів державної влади, між законодавчою, виконавчою і судовою владою, а також між політичними партіями і рухами лише починається.

Водночас слід зазначити, що протягом тривалого часу ні президент, ні уряд, ні законодавчі органи, ні опозиція не мали

глибоко проробленої концепції майбутнього розвитку країни, прийнятої більшістю голосів, що повинна була б стати результатом компромісу головних політичних сил, синтезом усіх цінностей, важливих для Росії та її народу.

Можливо, концептуальною основою такого компромісу могла б стати модель побудови проголошеної ст.17 Конституції РФ «соціальної держави». Дана модель вимагає своєї реалізації. Однак, насамперед, необхідно розкрити зміст поняття «соціальна держава». Відомий німецький правознавець Хесе Конрад вважає, що соціальна держава є «плануючим, управляючим, розподільчим органом, який забезпечує індивідуальне і соціальне життя відповідно до конституції»²¹⁴. Розроблення російської моделі соціальної держави дозволило б поєднати гармонію в суспільстві традиційні національні цінності Росії з досягненнями сучасної практики державного будівництва, а також права і свободи особи, соціальну справедливість і національно-державні інтереси країни в цілому.

У цей момент створення моделі соціальної держави Росія знаходиться в початковій стадії переходу до нового суспільного ладу. В умовах певних труднощів і протиріч відбувається процес лібералізації авторитарного режиму і пробиваються паростки демократичних тенденцій. І саме перед президентом РФ В. Путіним та його урядом сьогодні постає проблема остаточного подолання авторитаризму в Росії. Поетапний рух Росії шляхом демократизації суспільно-політичної системи й здійснення політичних і економічних перетворень, угода про консенсус між політичними партіями і рухами, робота нового президента, уряду, парламенту і розвиток ринкової економіки на порозі ХХІ століття, безумовно, створюватиме необхідні умови для переходу до правової держави і демократичного суспільства.

Практично ті ж самі цілі ставить перед собою й Україна. Однак, порівнюючи її стан з російськими реаліями, ми доходимо висновку, що в Україні зовсім протилежна ситуація.

На цьому слід зупинитися детальніше.

Поява на політичній карті світу незалежної української держави поставила на порядок денний питання про необхідність дослідження процесу її становлення, тенденцій розвитку, вивчення ефективності функціонування різних інститутів політичної системи, механізму й способів взаємозв'язку і взаємодії між державною владою й громадянами України. Серед напрямів таких досліджень надзвичайно актуальним є аналіз особливостей

та стадій становлення державного режиму як одного з найважливіших елементів форми держави, що відображає характер відносин між пануючими і підвладними.

Ідея незалежної демократичної держави, що одержала своє втілення вже в перших правових документах нової України – Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.) й Акті про державну незалежність (24 серпня 1991 р.), – по суті, визначала характер державного режиму як демократичного. Саме за цією ідеєю розвивалось політичне життя в Україні напередодні і під час проведення референдуму і виборів першого Президента України (1 грудня 1991 р.). Кандидати, які включилися у виборчу кампанію (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Юхновський), крім О. Ткаченка (який виступав за соціалістичну Україну), основний акцент у своїх передвиборних програмах робили на двох аспектах – незалежність і демократія.

Обраний Президентом України Л. Кравчук зробив висновок, що саме принцип незалежності і демократизму, що пройшов випробування виборами, може стати основою національної ідеї в суспільстві й об'єднати різні за своїм характером соціальні групи й регіони.

На думку деяких вчених, це – абсолютно так. Так, доктор філософських наук Ю. Римаренко зазначав: «Включення національної ідеї в життєдіяльність суспільства\соціуму – це визначення його співдії з громадянським суспільством з тим, щоб почувачучи себе громадянином, особа не втрачала б національного почуття і національної самоозначеності»²¹⁵.

Слід зазначити, що сам принцип «незалежної демократичної держави» ніким не ставився під сумнів, і тому він виявився основним у політичному житті України. Виняток складала хіба що крайні угруповання посткомуністичної орієнтації, що зробили своїм лозунгом ідею «диктатури пролетаріату» або «держави трудящих», чи національно-радикальні об'єднання, що відстоювали «національну диктатуру» або «національно-корпоративну державу». Народний Рух України зробив ставку саме на національне питання, яке в Україні вважається «...основою буття і розвою української нації»²¹⁶.

У випадку з національно-радикальними об'єднаннями мова, по суті, йшла про своєрідну експлуатацію національної (української) ідеї. Зміст цієї ідеї бере початок від формулювань,

запропонованих у свій час теоретиком інтегрованого націоналізму Д. Донцовим. Його історичне відкриття було у визначенні, що національна ідея повинна формулюватися не на основі розуму, а на основі волі – інтенсивному прагненні нації до життя, влади і держави²¹⁷.

Концептуальні засади націоналізму Д. Донцова використав при розробленні доктрини нового націоналізму М. Сциборський. У своїй роботі «Націократія» він зазначав, що українська держава повинна бути авторитарною, а політичним суб'єктом влади мають стати органи національної диктатури²¹⁸.

Водночас, як зазначає Є. Бистрицький, реальний зміст національної ідеї полягає в дополітичному (природно-етнічному) утвердженні суспільної єдності²¹⁹, а її справжнє політичне значення – у вирішенні проблеми легітимації; стосовно України – суспільного визнання нової посткомуністичної влади, іншого державного режиму.

«Однак ототожнення національної ідеї з режимом, – продовжує Є. Бистрицький, – який отримує соціально-політичну легітимність на її основі, призводить до виникнення небезпечної ситуації його самолегітимації. Опора будь-якої влади лише на «національну» ідеологію є неправовою тому, що в цьому випадку зникають зовнішні критерії оцінки істинності, справедливості поділу і розподілу влади»²²⁰.

Тому в публікаціях перших років незалежності України перевага надавалася доказам історичної неминучості і значущості самого факту появи на політичній карті світу суверенної української держави як втілення національної ідеї. Такі поняття, як громадянське суспільство, демократія, самоврядування, легітимність, права людини, значною мірою відходили на другий план.

Політики і вчені в Україні через декілька років змушені були констатувати, що ідея «побудови незалежної демократичної держави» занадто розпливчата і не адекватно сприймається суспільством. Справа в тому, що «незалежна держава» може розглядатися в різних системах суверенітету з різним ступенем інтеграції і принципами формування їх інститутів. У той же час і демократія стала політичним гаслом принципово різних ідеологічних угруповань. Усе це, помножене на соціально-економічну і політико-правову кризу в державі, з одного боку, призвело до дискредитації зазначених понять, з іншого – спровокувало обговорення нових варіантів вибору державного режиму.

У політико-правових дискусіях початку 1990-х років досить актуальною в Україні стала тема авторитаризму²²¹. Так, доктор юридичних наук В. Журавський відзначав: «Для нашого перехідного стану, вочевидь, є справедливою думка про те, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий через авторитаризм»²²².

Найрізноманітніші партійні та суспільні структури в умовах соціально-економічної і владної кризи в державі почали обговорювати ідею можливості використання принципів авторитарного режиму. Найбільш активно ця ідея обговорювалася влітку й восени 1993 року. У ході дискусії виділилися два ідеологічно протилежних різновиди авторитаризму, що відстоювалися двома різними групами його прихильників, – класовий і національний.

Прихильники класового авторитаризму відстоювали необхідність припинення ринкових процесів і пропонували кардинальний перегляд системи економічних відносин «в інтересах трудящих». Перерозподіл власності і подальші економічні дії повинні були ґрунтуватися на пріоритеті інтересів трудящих.

Прихильники національного авторитаризму, стурбовані долею держави, взяли за основу свого політичного вибору гасло «збереження держави за будь-яку ціну». Кількість прихильників стабілізаційного авторитаризму також збільшилася за рахунок представників національно-демократичного табору. Частина з них розраховувала на перемогу в президентських виборах влітку 1994 року харизматичного національного лідера. Такою фігурою для багатьох був генерал Костянтин Морозов. Однак після його поразки на виборах у Верховну Раду цей варіант було відкинuto.

Слід зазначити, що команда Леоніда Кучми під час виборів 1994 року скористалася настроями про необхідність сильної влади. Тому головними гаслами нинішнього президента були: від хаосу до порядку в державі; формування сильної влади; боротьба з мафією і корупцією²²³.

Саме це стало одним із чинників того, що представники ідеї класового (після поразки лідера соціалістичної партії України Олександра Мороза) і національного авторитаризму проголосували за Леоніда Кучму.

Однак дискусія триває і понині. Реальний соціально-економічний стан змусив частину представників центристського табору відреагувати певним чином – створити напрямок економі-

чного авторитаризму. Це відбивається у вимозі деяких політичних сил ввести надзвичайний економічний стан у тих чи інших галузях народного господарства.

Слід зазначити, що даний підхід остаточно ще не сформувався, хоча спроби науково обґрунтувати і реалізувати українську версію економічного авторитаризму вже мають місце. У різноманітних наукових публікаціях політико-правового характеру час від часу зустрічаються фрагменти, у яких акцентується увага на приреченості України до авторитаризму. Більш того, прихильниками цієї тези стали й представники центристських політичних партій. «У випадку нашого перехідного стану, – пише В. Журавський, – напевне, справедливою є думка про те, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий через авторитаризм...Оскільки немає і не може бути чудодійного еліксиру, здатного швидковилікувати таке хворе суспільство, як наше, дедалі більше дослідників та політиків схиляються до думки, що перехід від тоталітаризму до демократії можливий лише через авторитарну форму влади. Цей висновок зумовлений реаліями, що мають місце в усіх сучасних перехідних суспільствах»²²⁴. Такі висновки характерні для багатьох українських політиків і вчених. І цьому є цілком логічне пояснення, оскільки цілий ряд авторитарних держав (Південна Корея, Чилі, Китай, В'єтнам тощо) практично продемонстрували свою економічну й соціальну ефективність, довели здатність поєднати економічне процвітання з політичною стабільністю, сильну державну владу з вільною економікою, певною особистою безпекою і порівняно розвинутим соціальним плюралізмом.

Головними аргументами прибічників авторитаризму стали такі тези.

По-перше, вважають вони, історичний досвід свідчить, що шлях від тоталітаризму до демократії проходить через авторитаризм, а спроби обминути послідовні суспільні етапи розвитку закінчуються фатально.

По-друге, на їхню думку, в умовах перехідного етапу принципово важливо створити сильну виконавчу владу і, якщо можливо, позбавитися від негативного впливу різноманітних політичних чинників на процес реалізації економічних реформ. Отже, логічним було б на певний час заборонити або мінімізувати діяльність партій, суспільно-політичних організацій, проведення публічних заходів: мітингів, страйків тощо.

По-третє, у сучасних умовах із трьох чинників – соціального, політично-правового та економічного – найбільш суттєвим є останній, адже завдяки йому створюються передумови подальшого забезпечення соціальної стабільності, політичної демократії і правової законності. Виходячи з цього, слід зафіксувати пріоритет економіки, створити всі умови для того, щоб вона розвивалася, а також за допомогою авторитарних методів усунути всі політико-правові і соціальні перешкоди на період реалізації реформ.

По-четверте, демократія передбачає адекватне сприйняття її інститутів і готовність громадян до функціонування даної системи суспільних відносин. Українське ж суспільство з різних причин сьогодні не готове до сприйняття демократичних цінностей.

Дійсно, авторитарний режим має певні переваги, що особливо відчутно в екстремальних ситуаціях. Авторитарна влада певною мірою здатна забезпечувати політичну стабільність і суспільний порядок, мобілізувати суспільні ресурси на вирішення певних завдань, переборювати опір політичних супротивників. Усе це робить її досить ефективним засобом проведення модернізації.

Досить часто при цьому посилаються на авторитарний режим латиноамериканського типу. Між тим доречно зазначити, що він виявився нездатним забезпечити політичну стабільність, гарантувати права й свободи людей. Президент України Л. Кучма у виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 року «Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє» справедливо зазначав: «Цивілізоване поглиблення ринкових перетворень можливо лише на основі нашого розуміння визначальної функції демократизації і утвердження повноцінних інституцій громадянського суспільства. Тут також є достатньо вагомий світовий досвід, який дає серйозні підстави для роздумів та висновків. І насамперед такого: без зазначених передумов економічні передумови призводять не до європейської, а до латиноамериканської моделі ринкової економіки»²²⁵.

У сучасних умовах постсоціалістичної України «чистий» авторитаризм, що не спирається на активну масову підтримку і деякі демократичні інститути, навряд чи може бути інструментом прогресивного реформування суспільства і здатен перетворитися в кримінальний диктаторський режим особистої влади, не менш руйнівний для країни, ніж тоталітаризм. Тому поєднання авторитарних і демократичних елементів, сильної влади і її під-

контрольність громадянам – найважливіше практичне завдання на шляху конструктивного реформування суспільства.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 року підвело своєрідний підсумок дискусії про необхідність і можливість впровадження елементів авторитаризму в політичну систему сучасного українського суспільства. Говорячи про авторитаризм, можна погодитись з думкою тих, хто вважає, що його реформаторський потенціал можна було б використовувати лише за умови, що авторитарна влада буде сприймати себе як на перехідну структуру, орієнтуватися на реформи і встановлення демократії в майбутньому. Однак ніхто не може дати гарантій, що така орієнтація, навіть якщо вона й буде задекларована в період затвердження авторитарної влади, збережеться надалі. Особливо якщо режим стикнеться з великими труднощами або зазнає невдачі. Немає гарантій і того, що авторитарний режим буде більш чесним і компетентним, ніж демократичний.

Формування громадянського суспільства – найскладніша проблема демократичного процесу. Як уже зазначалося, нерозвиненість громадянського суспільства є однією з причин існування тоталітарних та авторитарних режимів. На противагу цьому вищий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократична держава. Ознаками розвинуеного демократичного режиму, який намагається побудувати наше суспільство, є участь населення у формуванні й здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум) та представницької (обраних представницьких органів) демократії; прийняття рішення більшістю з урахуванням інтересів меншості; реальне втілення соціально-правової держави; виборність та змінність центральних та місцевих органів державної влади та їх підзвітність виборцям; легітимність державної влади; силові структури (збройні сили, поліція, органи безпеки тощо) знаходяться під демократичним контролем суспільства і використовуються лише за прямим призначенням, а їхня діяльність регламентується законами; домінування методів переконання, узгодження, компромісу, звуження методів насильства, примусу; в усіх сферах суспільного життя – верховенство закону; проголошення та реальне забезпечення прав та свобод людини і громадянина; стосовно господарських суб'єктів, громадян діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом», тоді як для державних органів –

«заборонено все, що прямо не дозволено законом»; затвердження політичного плюралізму, у т.ч. багатопартійності, змагання політичних партій, існування на основі закону політичної опозиції як у парламенті, так і поза ним (опозиція пропонує альтернативну програму, критикує владу за серйозні помилки, контролює її через діяльність своїх фракцій та блоків у парламенті й у своїй пресі); гласність, ЗМІ, вільні від цензури; реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу (повинна організувати прийняття законів, формувати стратегію розвитку суспільства), виконавчу (має організувати виконання прийнятих законів, втілювати їх у життя, а також реалізовувати повсякденну політику держави) та судову (повинна виступати арбітром у разі конфліктів чи різного роду правопорушень).

У такому суспільстві термін «демократія» розглядається як заснований на відповідних цінностях та ідеалах державний режим. Такими цінностями є свобода, рівність, права людини, народний суверенітет, участь громадян в управлінні державою.

Особливості переходу України від авторитарного режиму до демократичного зумовили й становлення специфічного «змішаного» державного режиму. Деякі державознавці вважають, що в умовах сучасної України поєдналися парламентська республіка, президентське правління і радянська влада²²⁶. Узагалі це правильно щодо визначення форми правління. Що ж стосується державного режиму, то, на думку деяких науковців, в Україні нині поєдналися риси всіх основних «чистих» режимів: а) демократичного; б) авторитарного; в) тоталітарного; г) охлократичного. Також присутніми є окремі елементи анархії.

Серед ознак демократичного режиму, які притаманні Україні, варто назвати:

- 1) виборність найважливіших органів державної влади;
- 2) формально-юридична рівність громадян;
- 3) наявність у законодавстві формальних гарантій прав меншості і запобігання свавіллю більшості.

Водночас мають місце й певні обмеження у сфері двох інших основних принципів демократичного режиму – вирішення найважливіших політичних проблем відповідно до волі більшості громадян та забезпечення широкого кола особистих, громадянських і політичних прав і свобод. Відсутній належний постійний контроль народу за органами державної влади, за бюрокра-

тичним апаратом держави; суттєву роль відіграє маніпулювання інформацією. Для значної частини населення багато декларованих прав і свобод не підкріплені економічними й організаційними заходами. Деякі демократичні права грубо порушуються існуючими підзаконними актами і бюрократичними процедурами, наприклад, право на вільний вибір місця проживання обмежується недемократичним інститутом прописки. Корупція й безвідповідальність зводять нанівець найкращі наміри законодавців і політиків. Створилася унікальна ситуація, коли одночасно обкрадаються і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їх злочинні угруповання.

Обмеження існуючих демократичних принципів дають також підстави для висновку про наявність у сучасній Україні певних елементів авторитарного режиму. До них можна віднести:

- 1) широкі законодавчі повноваження виконавчих органів держави (президента й уряду);
- 2) звуженість принципу гласності в діяльності органів державної влади і відсутність реальної відповідальності їхніх керівників за зміст і наслідки своєї діяльності;
- 3) формування еліти зверху, а не демократичним шляхом;
- 4) обмежене коло осіб, що здійснюють реальну владу в державі, її клановість і відчуження абсолютної більшості населення від процесу її здійснення.

До залишків тоталітаризму варто віднести такі специфічні риси політико-правової свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків і рядових громадян, як впевненість у власній непогрішності, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, імітація елітою бурхливої діяльності, примітивізація політико-правової культури. Знищений на центральному інституціонально-нормативному рівні тоталітаризм і далі процвітає в багатьох сферах на локальному, регіональному і секторному рівнях політичної системи.

Окремі елементи анархії виявляються сьогодні в Україні у:

- 1) відсутності системи ефективного нормативного регулювання суспільних відносин, свавіллі найсильнішого або більш сприятливого, відсутності гарантій безпеки населення і представників органів державної влади;
- 2) конфронтації державно-владних структур, відсутності ефективних форм координації їхніх дій;

- 3) ерозії загальної ідеї єдиної політичної системи (це знаходить свій прояв у діяльності впливових сепаратистських сил і сил, що претендують на виключне право представляти «щирі прагнення народу» і вимагають заборони діяльності своїх опонентів);
- 4) втраті (у деяких випадках) вищими органами державної влади монополії на організоване застосування насильства.

І, нарешті, суттєві елементи охлократичного режиму характеризують політичне життя України в тій мірі, в якій її владним структурам притаманні:

- 1) некомпетентність, зневажливе ставлення до знань, досвіду світової цивілізації, зокрема, постійне прагнення неадекватними реальній ситуації простими засобами дуже швидко вирішувати складні проблеми громадського життя, що, власно кажучи, вимагають для свого вирішення тривалої кропіткої праці;
- 2) відсутність у представників органів державної влади реального почуття громадської відповідальності перед народом своєї країни;
- 3) рекрутування певної частини правлячої еліти із середовища соціальних «низів» і маргінальних верств суспільства, представники яких прагнуть швидко підвищити свій індивідуальний і груповий соціальний статус і поліпшити матеріальний рівень життя.

Сучасний державний режим в Україні ще не забезпечує функціонування соціально ефективною і відповідальною перед народом державної влади, що пояснюється низкою причин. До них, на нашу думку, належить непродумане руйнування колишньої владної системи, що не супроводжувалося її синхронною заміною новою; неузгодженість політичних й економічних реформ, унаслідок чого державна влада залишилася без необхідних матеріальних, фінансових і навіть кадрових ресурсів; усунення громадян від державної влади та недосконалість її внутрішньої структури, зокрема, способу й форм взаємодії законодавчої, виконавчої та судової влади. Справжнім лихом для країни стає злочинність, наркоманія, корупція, тіньова економіка, проституція, дитяча безпритульність, бідність значної частини населення.

Варто підкреслити, що без всебічного аналізу специфіки посттоталітарного державного режиму, який функціонує на цей час в Україні, неможливо сформулювати ефективну програму соціаль-

но-економічних реформ. Справа в тому, що, на відміну від західних країн, модернізація українського суспільства має декілька особливостей, які потрібно враховувати при виявленні й подоланні причин і чинників, що заважають реформам, а також розводять цілі й результати проведених перетворень. Насамперед, необхідно зрозуміти, що Україна не є, строго кажучи, традиційним суспільством, хоча й має деякі його риси. І, хоча звичайна світова практика стикається з процесом переходу традиційного суспільства в сучасне при наявності соціально-економічних, правових і культурних умов у вигляді товарного виробництва, ринку, елементів правової держави, системи цінностей, здатної адаптуватися до нововведень технологічного, матеріального і політичного характеру, в Україні подібні передумови відсутні. Тому ідеологія й реальна поведінка правлячої еліти й народних мас в умовах переходу до демократичного режиму суттєво відрізняються, оскільки уявлення про сучасне суспільство в них формується не на основі реально функціонуючих структур, що тільки й можуть скластися в результаті перетворень, а в більшості випадків – на основі аналогій із західним суспільством. Отже, модернізація в Україні посткомуністичного режиму передбачає не лише зміни системних рис суспільства і функцій соціальних інститутів, але й нову парадигму його історичного руху.

Крім того, злам несучої конструкції колишньої системи «комуністична партія – держава», через яку населення брало участь у громадському житті, призвів до кризи ідентичності. Це осилило соціальну напруженість і конфліктність у суспільстві, що робить реформаторський процес хитким, хвилеподібним, некерованим. У свою чергу, реформаторські зусилля 1980–90-х років підтвердили побоювання щодо зворотності руху. Це було зумовлене тим, що економічні реформи зруйнували для багатьох людей звичні умови життя, суспільні цінності, які визначають культурну самобутність різних соціальних груп. Проведені в Україні реформи принципово виходять за межі історично сформованого менталітету основної маси населення. Усе більше посилюються протиріччя між цінностями культури, які реально функціонують у суспільстві, і соціальними відносинами, що формуються на принципово іншій, ринковій основі, що породжує дискомфортність існування широких верств суспільства, викликає негативне ставлення до реформ після початкового етапу ейфорії і загальної критики колишньої системи. Таким чином, успіх модернізації багато в чому залежить від подолання соціокультурних протиріч.

Насамперед, сучасне українське суспільство характеризується розпадом сформованих соціальних зв'язків і кризою ідентичності, що обумовлена економічною модернізацією. Традиційні форми ідентифікації фактично зруйновані, а нові виникають дуже повільно. Асинхронність проходження даних процесів створює простір для неконтрольованих змін. Злам традиційних цінностей і сформованого світогляду посилює відчуття дискомфорту у широких верств суспільства, спонукає їх до стихійних проявів невдоволення. Виникає потреба в механізмах, які забезпечують баланс інтересів і зберігають цілісність соціального організму. У даному випадку мова йде про збереження інтегральних функцій держави, що відіграє вирішальну роль в умовах фактично відсутнього громадянського суспільства; про демократичні механізми формування структур влади; про легітимацію й інституціоналізацію опозиції; про становлення конкурентної партійної системи, здатної представляти всю різноманітність існуючих політичних інтересів; про формування консенсусної політичної культури.

Модернізаційний процес в Україні пов'язаний з певними протиріччями: з одного боку, наявна необхідність демократичного шляху розвитку України як альтернативи тоталітаризму, з іншого боку – *анти-* або, принаймні, «неринковий» характер настрою низів; з одного боку, необхідність лібералізації економіки, з іншого – відсутність розвинутих суб'єктів ринкових реформ (принаймні, на початковому їхньому етапі). У цих умовах роль гаранта ринкового-економічного розвитку бере на себе пост-тоталітарна держава. Звичайно, уявлення про ключову роль держави в стимулюванні і «запуску» ринкових сил суперечить основам «класичного» ліберального світогляду, згідно з яким ринок є спонтанно сформованим утворенням. Хоча в Україні, за відсутності інших дієздатних суспільних сил, саме держава створює відповідне середовище для розвитку ринкових відносин.

Враховуючи особливості і тривалість перехідного періоду, держава не може задовольнитися лише економічними методами. Вона зберігає, звичайно, у певних межах, розподільні функції, виступає за соціальні гарантії обездоленим, не цурається корпоративного патронажу. Однак це – не повернення до старої комуністичної держави, а тверезе реалістичне врахування умов, що необхідні для формування приватного капіталу в Україні. Таким же чином держава спирається на потужний, іноді не під-

контрольний закону, чиновницький апарат, без якого, однак, вона безсила впливати на економічну ситуацію в країні і реалізувати свої цілі. Зрозуміло, що ринок, який формується при цьому, – це не ринок «вільної конкуренції», а чітко виражений олігополістичний ринок з домінуванням різноманітних форм поєднання влади і власності. Навряд чи це можна назвати оптимальними умовами для становлення нової системи суспільних відносин. У реальному житті найчастіше доводиться використовувати вже існуючі неоптимальні засоби.

Саме такого роду режим забезпечує сьогодні функціонування посткомуністичної демократії в Україні – з елементами авторитаризму, корпоративізму, із засиллям бюрократії в центрі і на місцях, корупцією на всіх рівнях державної влади. Його домінуюча роль у здійсненні економічних реформ – не свідчення його могутності або певної специфіки України, а результат розташування суспільних і політичних сил усередині країни. Звичайно, такий режим не можна назвати демократичним з погляду сучасної розвиненої демократії, але слід мати на увазі, що й сучасна демократія – справа майбутнього для України. З позиції ж переходу до демократії цей режим, як нам вважається, є безсумнівним кроком уперед, оскільки навіть прагнучи до авторитарного вирішення проблеми ринку, модернізації суспільства, він не в змозі інституціонуватися тоталітарним чином. Правда, усе це має силу за однієї умови: якщо вироблена альтернатива старому (і почасти, можливо, сучасному) стану справ, що є прийнятною для дії і притягальною для простої людини. Якщо ж такої альтернативи немає, то простота агресивної й однозначної дії знову може взяти верх, прокладаючи дорогу насильству.

Справа в тому, що пафос руйнування, свого часу спрямований проти атрибутів радянської державності, зберігає сильну інерцію й сьогодні, підриваючи основи державності як такої. Цьому сприяла війна компроматів «всіх проти всіх», що особливо загострюється в період виборчої кампанії. Негативізм стосовно влади набуває стійкого характеру, і сьогодні він менш поширюється на комуністичний режим, ніж на демократичний, дискредитуючи тим самим ідею демократії. Очевидно, що коли дану тенденцію не вдасться призупинити найближчим часом, то ставлення до будь-якої влади як до чогось свідомо негативного може надовго зафіксуватися у свідомості, ввійти в політичну

культуру суспільства, прирікаючи на поразку практично будь-який державний режим.

Як нам здається, суть проблеми полягає не тільки в буквальній інтерпретації демократії, але й у нерозумінні з боку, насамперед, владної еліти різниці між владою і державою. Дійсно, якщо держава – це насамперед інституціоналізована влада, вища форма організації на певній території з усіма властивими їй рисами: суверенітетом, наявністю чітких державних кордонів, монополією на легальне застосування насильства, правом на стягування податків, видання законів, контролю за їх виконанням тощо, причому якщо кожна із зазначених рис у нашому випадку сьогодні передбачає введення певного коефіцієнта перекручування або недобудованості, – то влада – особлива загальна сфера, відокремлена від суспільства, від приватних інтересів. Влада – щось структурне, безособове, тому що здатне представляти вище благо, виражати загальний інтерес, у тому числі й у формі держави. Іншими словами, влада має бути об'єднуючим символом країни, її єдності, її потенціалу, її гордості і самоповаги. Лише через відновлення та зміцнення легітимності влади і послідовне державне будівництво сьогодні можливо перебороти небезпечні для справи демократії тенденції: з одного боку, прагнення багатьох до порядку, до «сильної руки», тобто, по суті, до авторитарного державного режиму; а з іншого – до відчуження від усякої влади взагалі, до інстинктивної анархії або замкнутості на інтересах своєї родини.

Ще одна проблема, що пов'язана з функціонуванням державного режиму в Україні, виникає із співвідношення влади і власності. Як відомо, у капіталістичній системі має місце несумісність влади і власності, а також форм їхнього управління й організації. Той факт, що керівництво державною адміністрацією, з одного боку, і економічною сферою, з іншого, належить, за історією Заходу, до різних сфер, досить добре відомий. Держава при капіталізмі виконує принципово інші функції, ніж у докапіталістичних суспільствах: суттєвою рисою тут є єдиний комплекс політичних та економічних відносин. Саме це й надає капіталістичній державі усталеність і автономію. В умовах ринку приватна сфера обов'язково має обмежений характер: виникає проблема регулювання позаекономічних і невиробничих відносин, тобто потреба в специфічних органах соціального контролю, винесених за рамки виробничих відносин.

Для соціалістичної держави, навпаки, була характерна неподільність сфер влади і власності. Держава при соціалізмі контролювала всі сфери життя, включаючи виробничу й розподільчу. У процесі повальної приватизації в останні роки відбувся зовнішній поділ цих сфер, однак ця тенденція начебто б залишається ще досить сильною.

«Стара» держава підірвана, тому що втратила головну функцію контролю над розподілом, а «нова» держава капіталістичного типу ще не створена. І враження таке, що ніхто її створенням серйозно не займається. Адже державне будівництво аж ніяк не зводиться до створення все нових і нових бюрократичних структур. І справа навіть не в тому, що ті, хто опинився ближче до державної влади, знайшли можливість стати власниками, проблема набагато глибша: влада і власність так і не змогли розділитися.

За даними дослідження Інституту соціології НАН України, концепція приватизації в Україні за всіма видами корегування не спрацювала при переведенні її в практичну площину. Відчутним соціальним наслідком приватизації став розподіл та зосередження економічної влади в руках окремих соціальних груп, ділків тіньової економіки та керівників підприємств. Частка інших учасників приватизації є мізерною (5,7%), а це призводить до досить різкої поляризації соціальних груп за їх економічним становищем і створює передумови для посилення тенденцій авторитарного режиму влади²²⁷.

Поряд з приватизацією власності здійснювалась приватизація влади. Бюрократична структура, що дуже розрослася, знайшла можливість отримувати бюрократичні прибутки через свою причетність до власності. Звідси безпрецедентні масштаби корупції. Іншими словами, замість утворення ринкових горизонтальних зв'язків і формування громадянського суспільства як гаранта і символу демократичного розвитку ми спостерігаємо процес створення щільної мережі «кланово-олігархічних структур», що виражається, насамперед, у:

- формуванні квазі-власників, для яких зв'язки з державно-владною пірамідою в цілому важливіші, ніж ринкові відносини;
- створенні бюрократичних структур, у яких через їх корумповані інтереси встановлюється «кругова порука», а основний інтерес становить особа «патрона», а не справа;

- розшаруванні «середніх кіл», їх маргіналізації і люмпенізації при одночасному структуруванні кланів «придворної інтелігенції», що обслуговують конкретний режим.

Таким чином, проявляється сильна тенденція до формування моделі держави, досить типової для країн, що реформуються, у тому числі й країн «третього світу». У подібній державі чиновник отримує власний прибуток з рішень, які він приймає при виконанні службових обов'язків. Кожного разу рішення приймається з розрахунку на особливий випадок, стосується окремої частини суспільства. При цьому система втрачає свою цілісність і єдиний порядок. Як результат, створюється широкий простір для криміналізації суспільства, усіяких сепаратистських тенденцій, «розбухання» окремих сфер економіки при кризі інших, застій у розвитку виробничої сфери і технологій, нестабільність режиму.

Одним із найбільш небезпечних проявів зазначених тенденцій є майже тотальна «тінізація» суспільства. І мова йде не лише про «тіньову» (у тому числі кримінальну) економіку, що являє собою складну мережу легальних, напівлегальних і нелегальних зв'язків. Є достатньо підстав стверджувати: в українській політиці домінують кулуарні форми узгодження і прийняття рішень елітними групами. Значною мірою відбулося зрощення підприємництва і державної влади, яка сама по собі перетворилася в прибутковий і досить безпечний бізнес. Непрозорими для суспільства й засобів масової інформації є взаємозв'язки великого капіталу й держави, центральних і місцевих бюрократичних структур, іншими словами, ці відносини також змістилися в зону «тіні», де правила гри встановлюють не закони, а самі учасники. За оцінками фахівців, тіньова економіка в Україні становить до 60% ВВП²²⁸.

Аналіз показує, що поза сферою правового регулювання, тобто в тіньовому просторі, знаходяться цілі сегменти економічного життя. Насамперед мова йде про конвертацію адміністративних ресурсів у фінансові потоки через приватизацію об'єктів державної власності, про надання пільг тим чи іншим господарським суб'єктам на податки, мита, про використання бюджетних коштів (що, по суті, заохочується відсутністю в українському законодавстві певної юридичної відповідальності), а також про бюджетне кредитування, створення вільних економічних зон тощо. Отже, нині адміністративні ресурси можуть паралізувати будь-кого, хто виступить проти режиму. Адже це не просто ресурси

влади, державного апарату, але й рекрутовані фінансові потоки, найбільш дешеві бюджетні кошти, а також контроль над засобами масової інформації.

Усе це зумовило виникнення нелегального політичного ринку, де предметом купівлі-продажу стали політичні партії, членство в парламентських фракціях, політичні рішення у вигляді законів, поправок до них, указів, інших нормативно-правових актів, розпоряджень і доручень державних посадових осіб тощо. Складається враження, що саме на цій основі відбувається конституювання режиму, головними суб'єктами якого є коаліції із середовища політичної і ділової еліти.

Можна також відзначити, що тінізація політичної, економічної і соціальної сфер українського суспільства охоплює не тільки елітні угруповання. Певною мірою в тіньові процеси втягуються цілі соціальні групи: працівники сфери обслуговування; співробітники правоохоронних органів і кредитно-фінансової системи; працівники сільського господарства, науки, освіти, спорту; приватні продавці, «човники» тощо. При цьому значна частина населення активно включилася в так зване рівнобіжне ведення господарства, а також розвиває «економіку самозабезпечення» на присадибних ділянках. А це означає, що фактично в країні утворилося декілька «рівнобіжних» економік²²⁹.

Таким чином, і на рівні суспільства, і на рівні еліти ми бачимо вже сформовані, яскраво виражені і стійкі стандарти політичної поведінки і правової культури, що фактично зводять нанівець поодинокі спроби окремих соціальних груп і індивідів привнести в політичний процес дійсно демократичні цінності і зразки.

Характерною особливістю посткомуністичної демократії є також і те, що представницькі парламентські органи виникають і починають діяти за відсутності сучасної ринкової економіки і громадянського суспільства, тобто за відсутності хоча б деякою мірою розвиненої і розчленованої структури економічних і соціально-політичних інтересів і відповідних їм організацій. А якщо говорити конкретніше, то мова йде про суспільство, в якому відсутні або майже відсутні приватні й групові продуктивні інтереси, бо панівними є лише споживчі. Виробники, зрозуміло, при цьому існують, але вони ніяк не зацікавлені в суспільній корисності своєї продукції; їхня реальна зацікавленість – це, власне кажучи, лише зацікавленість в оплаті, не опосередкована

зацікавленістю в споживчих якостях виробленого. Відповідно і люди в такому суспільстві сприймають одне одного як конкурентів винятково в споживанні, а не у виробництві. Зрозуміло, що для такої структури інтересів тоталітарний комуністичний режим дуже органічний. З одного боку, він змушує всіх працювати, звільняючи людей від міркування щодо змісту їхньої роботи, а з іншого – бере на себе всі турботи по розподілу і перерозподілу.

Отже, якщо в такому суспільстві вводиться представницька демократія, то парламенти в ньому не можуть не перетворитися у своєрідні клуби незадоволених споживачів, що, з одного боку, вимагають перерозподілу прибутків на користь своїх виборців за рахунок інших груп населення, а з іншого – змагаються в сміливості щодо викриття всіх керівників, які не хочуть віддавати те, що в них просять. Після того як колишнє комуністичне керівництво поступається місцем новому, демократичному, якому розподіляти також нічого, як і старому, ударів зазнає й воно.

Між тим завданням, що об'єктивно покладається на посткомуністичні інститути державної влади, насамперед – на її виконавчі органи, є зовсім не удосконалення механізмів розподілу, а глибоке реформування виробництва, що спочатку не тільки не поліпшує життя людей, але, навпаки, знижує життєвий рівень більшості з них. І якщо суспільство дозволяє реформаторам розпочати реформи, то лише тому, що в обраній владі є для цього певний запас політичної міцності. Як правило, цей запас тим більший, чим вищий політичний авторитет першої особи в державі. Цей авторитет, як правило, пов'язаний із минулим протистоянням лідерів комуністичним режимам.

Як показує досвід колишніх тоталітарних держав (і Україна не є винятком), найбільш вразливим і слабким елементом посткомуністичної демократії виявляється не президентська влада і не парламенти, а уряди. Можна впевнено стверджувати, що уряди – це одночасно й основні жертви посткомуністичної демократії, тому що на них спрямовуються найпотужніші хвилі соціального невдоволення, а також претензії її рятувальників, тому що, свідомо беручи на себе роль жертви й будучи готовими в будь-який момент піти у відставку, вони дозволяють зберігати певну усталеність режиму в цілому, не доходячи до його окремих елементів. Однак президенти й парламенти теж не можуть почувати себе досить упевнено хоча б тому, що вони змушені, як правило, коригувати курс нових реформаторських урядів в напря-

мку уповільнення темпів реформ, враховувати застарілу структуру економіки й споживчу структуру інтересів широких верств населення, йти їм на поступки, що ускладнює відносини з потенційно найбільш продуктивними групами, із суб'єктами ринкової економіки, що формується.

Проблема полягає також у тому, що в тоталітарному суспільстві більшість людей чекає поліпшення свого життя, насамперед, від влади. І дійсно, у такому суспільстві, якщо хочеш жити «за законом», цього більше чекати ні від кого: крім всепроникаючої влади, у ньому нічого немає. Тому політична свідомість людини існує між двома полюсами: з одного боку, влада, від якої все погане (індивід від неї усього чекає, але мало чого дочекається), з іншого – антивлада (як щось гарне). Але коли сили, які представляють антивладу, стають політичним рухом, а потім самі здобувають владу, людина сподівається, що вони швидко вирішать усі її проблеми, які раніше не вирішувались. Якщо ж цього не відбувається, то психологічно індивід може почувати себе ще гірше, ніж раніше, адже колишня політична свідомість, де один полюс врівноважувався іншим, була більш-менш стійкою, а тепер один полюс зник, проблеми ж залишилися і навіть збільшуються.

Сучасна посткомуністична демократія, що змушена здійснювати непопулярні заходи, містить у собі небезпеку породження недовіри до самої ідеї демократії, викликає розчарування в ній і провокує пошук інших, альтернативних їй цінностей. Іншими словами, посткомуністичний режим має потужний внутрішній потенціал недемократизму, що за певних обставин і прорахунків у реформаторській політиці може вийти назовні.

Парадокс ситуації полягає в тому, що цей недемократизм провокується переходом до ринкової економіки, якщо пов'язаний з обмеженням інтересів більшості і в цьому сенсі є найбільш недемократичним. Звичайно, це недемократизм лише в тому сенсі, що він спрямований проти створення економічних передумов сучасної демократії. Але він і демократичний, оскільки в ньому виявляються інтереси більшості. Проте це створює глибоку внутрішню суперечливість такого роду демократії, і ця суперечливість постійно позначається на процесі функціонування державного режиму.

Зазначене протиріччя виявляється в Україні набагато гостріше, ніж в країнах Східної Європи. Це пояснюється тим, що посткомуністична демократія, на відміну від східноєвропейської,

– це демократія, що уособлюється не стільки колишніми дисидентами, скільки колишніми комуністами, які стали антикомуністами. Вже одне це створює додаткові перешкоди на шляху реформ: ті непопулярні заходи в ході економічних перетворень, що, хоча й з певними труднощами, були здійснені в країнах Східної Європи колишніми дисидентами, колишніми комуністами, які прийшли до влади в Україні, проводити було набагато складніше.

Справа в тому, що від демократично обраних лідерів більшість очікувала не стільки переходу до ринку, скільки реального й швидкого поліпшення життя. Та оскільки цього не відбувається, а навпаки, у результаті так званих радикальних економічних реформ життєвий рівень й далі катастрофічно падає, то спрацьовує своєрідний психологічний механізм масової свідомості: «від комуністів нічого гарного чекати не можна – ні від справжніх, ні від тих, що перефарбувалися, при яких ще гірше, ніж було. Спочатку затагли нас у соціалістичне болото, тепер із тим же успіхом тягнуть у капіталістичне». І якщо цей психологічний механізм буде розкручений, то на зміну посткомуністичній демократії в Україні можуть прийти націоналісти авторитарної орієнтації, що з першого ж дня реформ цілеспрямовано викривають нову владу за її «антинародність», яку й пояснюють не в останню чергу тим, що це влада колишніх комуністів.

Ситуація погіршується й тим, що посткомуністична демократія порівняно з розвиненими сучасними демократіями недостатньо легітимна. Річ в тому, що використання демократичних процедур у суспільстві, що вийшло з тоталітаризму і входить у хворобливі реформи, саме по собі не гарантує ні авторитету влади, ні політичної стабільності. До обраних державно-владних органів сьогодні спостерігається таке ж, або приблизно таке ж ставлення, як і до партійно-радянських – як до чогось відчуженого від суспільства. Тому людина, навіть якщо вона голосувала за певного політичного діяча, може не почувати відповідальності за свій вибір, не розуміти, що вона своїм голосом узаконила державну владу, давши їй повноваження на певні дії. Психологічно людина залишається схильною не до відповідальності, а до розчарування; не до визнання власної помилки й готовності відповідати за неї, а до обвинувачення обраної нею влади в тому, що та не виправдала її надій; не до раціонального

усвідомлення ілюзорності цих надій і неможливості для влади задовольнити їх, а до тлумачення самообману як свідомого обману з боку політичних діячів.

Якщо скористатися відомим у державознавстві розмежуванням легітимності і легальності, то можна сказати: посткомуністичні структури державної влади формуються легально, за допомогою виборів, тобто за участю суспільства, а не за допомогою апаратних призначень, проте вони ще не переборюють характерного для тоталітаризму розриву між суспільством та владою і в цьому сенсі – недостатньо легітимні.

Слід визнати, що сила посткомуністичної демократії не стільки в позитивній, скільки в негативній легітимності, у її здатності протистояти реставрації колишнього режиму. Однак, якщо нова влада з ситуації протистояння потрапляє в ситуацію реальної і повної відповідальності за вихід країни з кризи, до того ж за допомогою хворобливих реформ, її недостатня, обмежена, багато в чому умовна й ситуативна легітимність починає проявлятися різким падінням довіри. І ця легітимність тим менша, чим слабші демократичні традиції в суспільстві, чим менше в ньому поваги до демократичних процедур, чим сильніші залишки міфологізованої, нераціональної свідомості людей. Цілковито зрозуміло, що Україна знаходиться в даному відношенні у більш складному становищі, ніж країни Східної Європи, особливо якщо врахувати комуністичне минуле більшості нинішніх лідерів.

Мабуть, тільки цим можна пояснити той факт, що українська влада, наприклад, побоюється використовувати повною мірою свої владні повноваження для того, щоб забезпечити виконання прийнятих законів і президентських указів. Побоюється тому, що у випадку застосування примусу це буде сприйнято як повернення до минулого, до насильницьких способів регулювання громадського життя. І, слід сказати, тільки так воно й може бути. Але якщо населення й посадові особи не готові добровільно виконувати рішення й закони демократично обраної влади, якщо влада готова зважати на такі настрої населення і посадових осіб більше, ніж на закони, то це й означає, що влада недостатньо легітимна.

Конституція визначила правові межі державного примусу стосовно суспільства і громадян. Однак через недосконалість інститутів судового й позасудового захисту прав громадян, особливо в

частині процесуальних процедур, а також незрілість громадянської культури, державного монополізму в інформаційному просторі влада часто вдається до неправових методів державного примусу: неконституційних домагань, шантажу, підкупу, бюрократизму при вирішенні того чи іншого питання, репресивних переслідувань та ідеологічних маніпуляцій суспільною думкою (формування вигідних для влади стереотипів, дискредитація людей, незручних або небезпечних для її панування).

Ще одна суттєва особливість посткомуністичної демократії полягає в її орієнтованості не на структури, а на особи. Це тільки зовні схоже на орієнтацію виборців у західних демократіях, де сильна особа може розглядатися як протизвага потужним корпоративним інтересам, а не як альтернатива державно-політичним інститутам і структурам. Між тим в умовах посткомуністичної України орієнтація на особу певною мірою покликана компенсувати дефіцит довіри до існуючих владних інститутів і політичних партій. Водночас у цій принциповій масовій позапартійності побічно виявляються труднощі формування багатопартійної системи та ефективних демократичних владних структур в умовах того вакууму легітимності, що утворився після краху насильницьки-тоталітарних методів керівництва суспільством, яке не готове прийняти й освоїти принципи правового регулювання свого життя²³⁰.

Як зазначалося, це прямий наслідок відсутності або крайньої слабкості структур громадянського суспільства, результат і психологічне продовження того стану речей, при якому людина знаходилася сам на сам з безликою державною машиною, перебувала у повній від неї залежності, почувала себе стосовно неї зовсім безправною і тому усі свої надії пов'язувала з особистістю першої особи державної ієрархії. Там, де між людиною і державою немає структур громадянського суспільства, в очах окремого індивіда людський вигляд у всій структурі влади має лише перша особа, тільки вона виглядає не анонімною силою, тільки вона наділяється індивідуальними пороками і чеснотами – справжніми або уявними, тільки вона здається нефункціональною, незалежною, наділеною вільною волею творити добро або зло. Природно, що всі ці стереотипи тоталітарної свідомості переносяться в посттоталітарний стан, накладаючи свій відбиток на посткомуністичну демократію. І все ж таки більш за все це позначається там, де традиції громадянського суспільства найсла-

бкіші і де вони відроджуються найповільніше і з найбільшими труднощами і витратами.

Очевидно, близькими до істини є вчені, які вважають, що через особливості політичного й економічного розвитку в Україні виникла ситуація, при якій великий бізнес може існувати лише за підтримки держaparату, а політична номенклатура, у свою чергу, прагне спиратися на «тіньовий» бізнес. Аналогічні режими були характерні для багатьох країн Латинської Америки й Африки. Союз номенклатури й фінансових кланів, більшість із яких в Україні, як і в Росії, очолили або колишні комсомольські, партійні й галузеві бюрократи, або кримінальні елементи, що й визначає своєрідний напівмафіозний характер нашої держави. Цей режим, на жаль, почав створюватися ще при Л. Кравчукові, але остаточно він сформувався при нинішньому Президенті, коли всі основні засоби масової інформації опинилися під найжорстокішим державним контролем, а будь-яка опозиція придушувалася (причому методи придушення не завжди законні). Режим зміг би добитися й більшого, тобто монополю впливу на суспільну свідомість, якби частина фінансових груп і кланів, відірваних від влади конкурентами, не мала б досить засобів і міжнародних зв'язків для утримування своїх газет і телеканалів. Парадоксально, але отримання рядовими громадянами інформації, що містить критику на адресу влади, сьогодні можливе лише завдяки змаганню напівлегальних кланів, тобто дуже специфічної «кланової демократії», що повною мірою вважати демократією, звичайно ж, абсурдно. Втім, опозиційні клани у нас, на відміну від Росії, недостатньо сильні для того, щоб довго чинити опір мафіозним держструктурам, і вони один за одним втрачають свої позиції²³¹.

Звідси досить чітко простежується в Україні нелюбов і підозрілість до політиків і політики. Вихована десятиліттями підозрілість змушує чесних і розумних громадян, що не хочуть відповідати за безвідповідальну владу, цуратися активної політичної діяльності. На хвилі того підйому, що був характерний для перебудови, багато кого з представників демократичного руху було обрано в ради різних рівнів, але ніхто з них, знаходячись у меншості, не міг реально вплинути на політику, яка проводилася. Багато хто, зрозумівши, що служать лише прикриттям для номенклатури, відійшли від

політичного життя. Інші залишилися і навіть «вписалися» в систему і прекрасно дотримуються правил гри; саме вони й дискредитували демократичний рух.

Державна влада не виконує своїх обов'язків стосовно громадян, і, природно, виборці хочуть замінити представників такої влади. Однак, як це не парадоксально, стара номенклатура знову залишається «на плаву», а частина виборців пояснює всі неприємності демократичними змінами і ностальгують. Проте, на жаль, дратуються не лише вони. Дуже часто виборці, які вчора активно голосували за того чи іншого політика, через деякий час починають його люто ненавидіти, не розуміючи, що саме їхній вибір привів до влади некомпетентну особу. Самі ж політики, змушені пристосовуватися до психології мас, що не люблять політиків взагалі, повторюють одне одного і самих себе, обіцяючи ліквідувати злочинність і поліпшити життя простого народу. При цьому риторика «правих» і «лівих» постійно збігається. Правила гри, значною мірою нав'язані електоратом, призводять до одноманітності. І навіть яскрава особа в політиці може собі дозволити лише окремі нюанси у своїх передвиборних заявах (наприклад, пообіцяти заслати деяких неугодних чиновників на уранові рудники, розжалувати генералів міліції в лейтенанти тощо). Однак вузький спектр суспільних запитань припускає й убогий набір політичних відповідей. Як наслідок, талановиті молоді політики губляться в загальному малозрозумілому хорі. Політична еліта не змінюється вже десятиліттями і не має реальних можливостей здійснити необхідні зміни.

І дійсно, хоча формально в пострадянській фазі еволюції української державності вже існує різноманітний досвід і навички участі або неучасті громадян у формуванні виборних законодавчих і виконавчих інститутів державної влади, проте підсумок перетворення системи владовідносин на демократичній, політично відкритій і юридично мотивованій основі залишає враження структурної незавершеності і функціональної невизначеності.

Сьогодні влада, формально санкціонована згодою виборців, намагається знову культивувати традиційну для адміністративно-бюрократичної державності незалежність від суспільства і громадян. Вона нерідко претендує на одностороннє визначення цілей і напрямків суспільного реформування поза і крім полі-

тичного процесу. Основні законодавчі і політичні рішення розробляються найчастіше «в нішах», недоступних для повсякденного громадського контролю. Політичний процес часом виступає у формі імітації демократичних процедур узгодження основних аспектів розвитку і має закритий, обмежений за складом учасників, характер. Монопольним суб'єктом політичних відносин й далі виступає сама держава в особі своїх інститутів і посадових осіб. Весь інший соціально-політичний простір наповнює байдужість, яку владні органи зрідка змушені враховувати в ситуації прямої суспільної конфронтації. При цьому нерідко суспільство відіграє роль об'єкта рішень, що виробляються поза і крім законодавчо встановлених процедур. Тому на практиці виявляється, що всі соціальні агенти, включені в політичний діалог, – це елементи адміністративної структури, що встановлює межі й умови їх входження в політичний процес.

Загальне усвідомлення і визнання елементарного для демократичної державності принципу, відповідно до якого повноваження на владу є насамперед результатом політичного волевиявлення громадян у процесі конкурентних виборів, що періодично проводяться і після завершення яких громадяни не перестають бути реальними і дійсними носіями функцій верховної влади на будь-якому рівні її організації і здійснення, дотепер залишається бажаним способом або пропагандистською декларацією, а не політико-правовим імперативом. І не дивно, що на питання про те, наскільки громадяни України задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні, 77% опитаних відповіли, що не дуже або зовсім не задоволені. А цілком або частково задоволені лише 13% опитаних²³².

Тому, говорити про виборну представницьку демократію як розвинуте явище не тільки в інституціональному, але й у культурному аспекті відносно сучасної української ситуації можна лише з певними зауваженнями. Адже політична демократія в будь-якому її конкретному історичному різновиді – це не просто сукупність інститутів, норм, правил і процедур; не тільки і не стільки юридично і інституціонально оформлена структура публічної влади. У своєму вихідному значенні це насамперед культура мотивованої участі громадян у її організації й функціонуванні, їхня здатність і бажання бути повноцінним і повноправним суб'єктом політики і державного керівництва.

Політична демократія – це й атмосфера політичного партнерства і згоди, що є передумовою й умовою суспільно-політичних змін. І, хоча перші ознаки руху до конституційно-демократичної державності простежуються в перехідний період її розвитку, проте орієнтація на варіант авторитарної соціально-економічної й політико-правової модернізації має більш ніж достатні підстави для практичного втілення. Незважаючи на появу за аналогією з ринковими демократичними системами таких суб'єктів політичних відносин, як партії й суспільно-політичні рухи, імпульсивні пошуки ними власної ідеології і соціальної бази є індикатором того, що їхній вплив має поверхневий і обмежений характер. Здебільшого це пояснюється тим, що державні інститути зберігають свою адміністративно-бюрократичну природу. Слабка партійно-політична інфраструктура державної влади суттєво не впливає на вибір стратегії й тактики проведення економічних і політичних реформ. Таким чином, елементи старої адміністративної практики управління суспільним розвитком не тільки зберігаються, але й відтворюються на новій соціально-економічній і політико-правовій основі.

Звичайно, перехідна політична структура та електоральне-правове середовище, яке її обслуговує, – це вже не заснована на ієрархічно незмінюваній владі і підпорядкуванні система, у якій виборчий процес посідає маргінальне місце, але це ще й не система розвинених інститутів конкурентної представницької демократії, що відкриті для політичних вимог громадян і забезпечують регулярні вибори й періодичну зміну влади за підсумками роботи в законодавчо фіксований період. Звідси і політична нестабільність, і періодично ініційовані дискусії про можливість переносу терміну конституційних виборів, їх скасування або заміни референдумами щодо пролонгації термінів повноважень виборних інститутів. Звідси і конфліктогенність, і взаємна недовіра того громадянського суспільства, що вже формується, і схильного до політичної монополії на владу бюрократичного апарату, який хоче існувати поза політико-правовою, електоральною оцінкою власної діяльності. Ці та інші обставини суб'єктивного й об'єктивного характеру продукують стан невизначеності й непевності в проведенні курсу реформ, його зворотності й незалежності від випадкових подій.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в Україні сформувався і функціонує державний режим, який є перехід-

ним і поєднує у собі елементи авторитарно-демократичного, тоталітарного, анархо-демократичного, а також охлократичного режимів. Його характерними рисами є:

- громіздка структура установ державної влади з недиференційованими і неспеціалізованими функціями відносно процесів модернізації суспільства;
- слабкість і дезорієнтація громадянського суспільства, що знаходиться у владі дуже небезпечних для існування держави міфів, унаслідок чого суспільство не вміє вибирати, контролювати і міняти владу, цивілізовано відстоювати свої економічні інтереси;
- перебування при владі кланів колишньої номенклатури, що займаються, насамперед перерозподілом власності у своїх інтересах;
- малоефективний механізм стримувань і противаг як між вищими і регіональними органами державної влади, так і місцевим самоврядуванням унаслідок незавершеності юридичного оформлення меж їхньої компетенції, процедур прийняття рішень, мотиваційних механізмів висококваліфікованої праці;
- політична неструктурованість державної влади, що зумовлена не тільки слабкістю політичного потенціалу громадськості, але й свідомим гальмуванням владними структурами цього процесу шляхом зволікання в прийнятті нового партійного і виборчого законодавства;
- партійна система фінансово й матеріально залежить від влади й фінансово-домінуючих груп і часто стає виразником їхніх інтересів у супереч декларованим програмним цілям;
- взаємодія між партіями і групами тиску здійснюється не на основі взаєморозуміння стратегічних перспектив суспільного розвитку і групових взаємовигод, а на основі тимчасових кон'юнктурних ситуацій;
- збереження командно-адміністративних методів керівництва;
- рекрутування частини правлячої еліти з маргінальних прошарків колишньої номенклатури;
- неформованість правлячої більшості й опозицій, що могли б стати інструментами контролю за прийняттям рішень і державними інститутами;
- взаємна критика влади й народу.

За типом правового регулювання серед державних режимів до сучасного «перехідного режиму» найбільш наближеним є ліберальний режим.

Говорячи про перспективи трансформації політичної системи України, можна говорити про п'ять можливих варіантів розвитку подій: *по-перше*, консолідація нинішнього політичного устрою, повільне, але неухильне просування до більш зрілих форм демократії; *по-друге*, набуття режимом рис формальної демократії, у якій участь має зводитиметься до періодичних голосувань, а вся повнота влади буде сконцентрована в руках глави держави, із перспективою його переродження в авторитарний режим; *по-третьє*, виникнення нової форми недемократичного правління через приход до влади правих радикалів і/або шляхом встановлення особистої диктатури; *по-четверте*, анархізація (і криміналізація) держави й економіки і, як наслідок, входження країни в тривалий період політичної нестабільності; *по-п'яте*, повернення до старого однопартійного режиму під виглядом відновлення «радянського народовладдя» у випадку приходу до влади крайніх «лівих». Звичайно, найбільш прийнятним для України є перший варіант.

Примітки до розділу 1

1. Венгеров А. Теория государства и права: Учебник. – М., 1999. – С. 150.
2. Общая и прикладная политология: Учебное пособие. – М., 1997. – С. 332.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Часть 1. Теория государства. – М.: Юрист, 1996. – С. 131–132.
4. Капустин М.П. Конец Утопии? / =Прошлое и будущее социализма. – М.: Изд-во «Новости» (ИАН), 1990. – 594 с.
5. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1997. – С. 99.
6. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 1996. – С. 314–317.
7. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – С. 41.
8. Там само.
9. Гераклит. Фрагменты // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 20.

10. Там само.
11. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 615–616.
12. Там само. – С. 604.
13. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – С. 47.
14. Див.: Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; О воинском искусстве: Сб. – Мн.: Попурри, 1998. – С. 139.
15. Там само. – С. 53.
16. Там само. – С. 84–85
17. Гоббс Т. Левиафан или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 183.
18. Там само.
19. Там само. – С. 182.
20. Там само. – С. 188.
21. Там само. – С. 189.
22. Там само.
23. Бушков А. Россия, которой не было. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, Санкт-Петербург: НЕВА, Красноярск: БОНУС, 1997. – С. 399.
24. Там само.
25. Там само.
26. Див.: Ницше Ф. Так говорил Заратустра; К генеалогии морали; Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм: Сб. – Мн.: Попурри, 2001. – С. 41.
27. Там само. – С. 190.
28. Там само. – С. 192.
29. Муссолини Б. Доктрина фашизма // Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. – М.: ПРИОР, 2000. – С. 659.
30. Гитлер А. Моя борьба. – М.: Витязь, 2000. – С. 328–329.
31. Тойноби А. Государство – цель или средство? // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 153.
32. Ленин В.И. Государство и революция. – М.: Политиздат, 1967. – С. 7.
33. Ленин В.И. К населению. – О «демократии» и диктатуре». – Что такое Советская власть? – М.: Политиздат, 1977. – С. 8.

34. Ингерфлом К. Тоталитаризм // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 376.
35. Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Введение в политологию: Учебник для студ. высш. уч. завед. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 199.
36. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Часть 1. Теория государства. – М.: Юрист, 1996. – С. 136.
37. Шемшученко Ю.С. Влада // див.: Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 489–490.
38. Августо Піночет: не просто генерал / Обличчя світу (телепередача). – Інтер, 1998.
39. Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь від 26 червня 1997 року. Ст.1 // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / За ред. Б.В. Романюка та М.І. Камлика – К.: Школяр, 1999. – С. 366–367.
40. Аналіз авторитарних режимів Росії та України буде приведено нижче.
41. Конституция Республики Узбекистан // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. документов. – Вып. 2. – М.: Манускрипт, Юрайт, 1998. – С. 452.
42. Прокопчук С., Ягольник О. Євген Марчук: Я – прихильник особистості з потужним інтелектом і міцною волею // Труд–Україна. – 1999. – 6 січня. – С. 2,3.
43. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 247.
44. Там само.
45. Августо Піночет: не просто генерал / Обличчя світу (телепередача). – Інтер, 1998.
46. Там само.
47. Там само.
48. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА–М – НОРМА, 1997. – С. 137.
49. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С. 56.
50. Конституция Российской Федерации // Конституционное право России: Сб. конст.-прав. актов / Под ред. д.ю.н. О.Е. Кутафина. – М.: Юрист, 1998. – С. 12–13.
51. О свободе совести и религиозных объединениях. Федеральный закон № 125-ФЗ от 26 сентября 1997 г. // Там само. – С. 497.

52. Хорос В., Чешков М. Авторитаризм и демократия в третьем мире / / Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 7. – С. 38.
53. Мигранян А. Переход от демократии возможен только через диктатуру лидеров, которые исповедуют идеи свободы // Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М., 1999. – С. 41.
54. Мигранян А., Клямкин И. Нужна «железная» рука? // Литературная газета. – 1989. – 16 августа. – С. 10.
55. Там само.
56. Там само.
57. Слід мати на увазі, що в 1989 році в СРСР правими (тобто правлячими) вважалися комуністи, а лівими (опозицією) – демократи (їх уособлювала так звана міжрегіональна депутатська група, до якої входили Б. Єльцин, А. Собчак, Г. Попов, Ю. Афанасьєв, Т. Гдлян, Р. Медведєв та ін. Після ліквідації СРСР полюси помінялися й ідеологічна система була приведена до світових стандартів: комуністи стали лівими, а демократи – правими.
58. Баткин Л. Мёртвый хватает живого // Литературная газета. – 1989. – 20 сентября. – С. 10.
59. Там само.
60. Там само.
61. Крон А. Протянем руку «железной руке» // Литературная газета. – 1989. – 18 октября. – С. 10.
62. Пушкин А. Опасные миражи простых решений // Там само.
63. Вильчек В. Правая, левая где сторона // Там само.
64. Жириновский В. Я за авторитарный режим // Советская Россия. – 1991. – 2 октября. – С. 2.
65. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996. – С. 18–19.
66. У Стародавньому Римі преторіанська гвардія досить часто дарувала і позбавляла імператора трону, надаючи чи усуваючи його від влади.
67. Рубинский Ю. Шарль де Голль: мысль и действие // Известия. – 1991. – 2 июля. – С. 4.
68. Краснов Ю.К., Кривогуз И.М., Гончаров В.П. Основы науки о политике. // Громыко А.Л. Политические режимы (история и теория вопроса) – М.: О-во «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1995. – С. 69.
69. Громыко А.Л. Политические режимы (История и теория вопроса). – М.: О-во «Знание» Российской Федерации, ТОО «Интел Тех», 1995. – С. 69–70.

70. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996.
71. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М., 1999. – С. 42.
72. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996.
73. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М., 1999. – С. 42.
74. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996.
75. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М., 1999. – С. 43.
76. Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. – С. 142.
77. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для высш. уч. завед. 2-е изд., перераб. и доп.. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. – С.114.
78. Там само. – С.237–239.
79. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М. Рос.: Ун-т Дружбы народов, 1999. – С. 45.
80. Там само. – С. 54.
81. Хуземи И. О генерале, свергнувшем Стресснера // Литературная газета. – 1989. – 3 мая. – С. 9.
82. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М., 1999. – С. 52.
83. Введение в политологию (наука о политике): Учебн. пособ. для студ. высш. уч. завед. в 2 ч. / Под общ. ред. проф. Н.И. Горлача и доц. Г.Т. Головченко. – Харьков, 1995. – С. 93.
84. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М. Рос., 1999. – С. 56; Введение в политологию (наука о политике): Учебн. пособ. для студ. высш. уч. завед. в 2 ч. / Под общ. ред. проф. Н.И. Горлача и доц. Г.Т. Головченко. – Харьков, 1995.– С. 93.
85. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для высш. учебн. завед. 2-е изд., перераб. и доп.. – М.: Логос, 1997. – С. 114.
86. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 11.
87. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М.: Наука, 1996. – С. 7.
88. Введение в политологию: Словарь-справочник / Сост.: Г.Л. Купряшин, Т.П. Лебедева, Г.И. Марченко и др.; Под ред. В. П. Пугачёва. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 131.

89. Siarin. The Indonesian economy facing the 1990s / Southeast Asian Affairs. 1990/ Singapore. 1990.
90. Indonesia and the Rule of Law. Twenty Years of «New Order» Government. – London, 1987. – P. 85.
91. Сумский В.В. Национализм и авторитаризм: политико-идеологические процессы в Индонезии, Пакистане и Бангладеш. – М., 1987. – С. 115–118.
92. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М., 1996. – С. 66.
93. Там само.
94. Аристотель. Политика // История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 39.
95. Гончаров Д.В., Гоггарева И.Б. Введение в политическую науку. – М.: Юрист, 1996. – С. 93.
96. Кілер Джон Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Доповідь. Науково-практична конференція. – К., 1997. – С. 96–119.
97. Там само. – С. 98.
98. William G. Andrews. Presidential Government in Gaullist France. – Albany: SUNY Press, 1982. – PP. 3, 32, 22.
99. Кілер Джон Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Доповідь. Науково-практична конференція. – К., 1997. – С. 100.
100. Там само.
101. Williams Philip M., Harrison M. Politics and Society in de Gaulle's Republic. – NY: Anchor Books, 1980. – P. 30.
102. Кілер Джон Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Доповідь. Науково-практична конференція. – К., 1997. – С. 101.
103. Там само.
104. Там само.
105. William G. Andrews. Presidential Government in Gaullist France. – Albany: SUNY Press, 1982. – P. 26.
106. Кілер Джон Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Роз-

- поділ повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Доповідь. Науково-практична конференція. – К., 1997. – С. 102.
107. Там само.
 108. Williams Philip M., Harrison M. Politics and Society in de Gaulle's Republic. – NY: Anchor Books, 1980. – P. 42.
 109. Ibid. – P. 48.
 110. Кілер Джон Т.С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: Доповідь. Науково-практична конференція. – К., 1997. – С. 106.
 111. Там само. – С. 105.
 112. Там само. – С. 106.
 113. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 8.
 114. Там само.
 115. Там само. – С. 8–9.
 116. Там само. – С. 11.
 117. Там само. – С. 13.
 118. Там само.
 119. Там само. – С. 14.
 120. Там само. – С. 15.
 121. Там само. – С. 16.
 122. Там само. – С. 17.
 123. Там само. – С. 17–18.
 124. Международное право в документах: Учеб. пособ. / Сост. Н.Т. Блатова. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 320–322.
 125. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 21.
 126. Там само.
 127. Там само.
 128. Там само. – С. 22.
 129. Молодіжні напіввійськові організації в Чилі в період правління Піночета.
 130. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 24–26.
 131. Федякова Е.А. Экономический успех и политическое поражение (Чили) / Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г. Хорос, Г.И. Мирский, К.Л. Майданик и др. – М., 1996. – С. 41–55.
 132. Барышев А. Тройное убийство (о терроре в Чили). – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 29.
 133. Там само. – С. 30–31.

134. Там само. – С. 31.
135. Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. – М.: Логос, 1998. – С. 144.
136. Воронов Ю. М. Идеократия. Историко-политические контексты. – СПб., 1998. – С. 10.
137. Бунич И.Л. 500-летняя война в России: Кн. первая: Ист.-публицист. исслед. – К.: А.С.К.; СП: Облик, 1999. – С. 96.
138. Воронов Ю.М. Идеократия. Историко-политические контексты. – СПб, 1998. – С. 147.
139. За старим стилем.
140. Ферро Марк. Октябрьская революция // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. – М.: Прогресс, 1989. – С. 425.
141. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 6.
142. Там само. – С. 14.
143. Там само. – С. 15.
144. За новим стилем.
145. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 17.
146. Ленин В.И. О государстве // Ленин В.И. Сочинения. – Л.: Политиздат, 1953. – Т.29. – С. 441.
147. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 65.
148. Хрестоматия по истории КПСС: Т. 2. 1925 – март 1985 г.: Пособ. для вузов / Сост.: В.Н. Донченко, Л.С. Леонова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 40.
149. Данцев А.А. Правители России. XX век – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 312. (Серия «Исторические силуэты»).
150. Хрестоматия по истории КПСС: Т. 2. 1925 – март 1985 г.: Пособ. для вузов / Сост.: В.Н. Донченко, Л.С. Леонова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 147.
151. О фракционной антипартийной работе Сырцова и Ломинадзе // Партия в период наступления социализма по всему фронту. Создание колхозного строя (1929–1932 годы). – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 324–325.
152. За підрахунками відомого історика Роя Медведева кількість репресованих під час існування тоталітарної держави Сталіна досягає 40 млн. чол., а за офіційними даними – 3777380 чол.
153. Сталин И. Политический отчёт Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б) // Партия в период наступления социализма по всему

- фронту. Создание колхозного строя (1929–1932 годы). – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 233.
154. Там само. – С. 244.
155. Там само. – С. 238.
156. Як правило, так називали селян, що сумнівалися в темпах колективізації або в заходах радянської влади щодо куркулів.
157. ЦГАОР СССР, ф. 7446 оп. 12, д. 138, л. 7–8 // Партия в период наступления социализма по всему фронту. Создание колхозного строя (1929–1932 годы). – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 332.
158. Там само. – С. 333.
159. Л. Троцького вислали з СРСР. У 1940 році в Мексиці, де він перебував на правах політичного емігранта, його було вбито ударом льодоруба по голові.
160. Досі існує два припущення стосовно необрання С. Кірова генсеком. Перше полягає у відмові самого Кірова від посади через більшу популярність Сталіна серед народних мас. Друге – виборчі бюлетені були знищені.
161. Хрущёв Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС от 25 февраля 1956 года // Реабилитация: Полит. процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 30.
162. Див.: Хрестоматия по истории КПСС: Т. 2. 1925 – март 1985 г.: Пособ. для вузов / Сост.: В.Н. Донченко, Л.С. Леонова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 258.
163. Там само. – С. 260.
164. 11 вересня 1941 року в Орловській в'язниці В. Арнольд, С. Бессонов, Д. Плетньов, Х. Раковський та М. Строїлов разом з іншими 153 в'язнями за заочно винесеним вироком були розстріляні у Медведєвському лісі. Причина розстрілу – німецькі загарбники, що підходили до міста.
165. Останній російський імператор. Розстріляний з родиною після свого зречення у 1918 році у м. Єкатеринбург.
166. Медведев Ф. Правда всегда современна // Огонёк. – 1988. – № 17. – С. 31.
167. Є декілька припущень такої невдачі. Довгий час офіційною версією вважалось, що Орджонікідзе помер від серцевого нападу. Після XX з'їзду КПРС вважалося, що він покінчив життя самогубством. Відомий письменник Ю. Семенов у своїх «Неопублікованих романах» (див.: Московский Комсомолец. – 1988. – № 32. – С. 3) доводить версію вбивства.
168. Маються на увазі перші маршали Радянського Союзу В. Блюхер, С. Будьоний, К. Ворошилов, О. Єгоров, М. Тухачевський.

169. Маються на увазі перші командарми першого рангу І. Белов, С. Каменєв, І. Уборевич, Б. Шапошников та І. Якір.
170. Їх було 9.
171. Їх було 2.
172. Їх було 5.
173. Їх було 2.
174. Їх було 2.
175. Ця цифра складає 10868 офіцерів та генералів (див.: Суворов В. Очищение. – М., 1998. – С. 62).
176. Поликарпов В. От имени ленинской гвардии // Возвращённые имена: Сб. публиц. ст. в 2 кн. Книга II. – М., 1989. – С. 111–112.
177. М.І. Вавілов помер взимку 1943 року.
178. За іншими даними М.І. Єжова було розстріляно 4 лютого 1940 року.
179. М.С. Кедров був творцем ГУЛАГу. У 1941 році його заарештували, однак суд виправдав його. Утім це ні до чого не призвело: за особистим наказом Л.П. Берії Кедрова розстріляли. Всього ж в роки сталінського терору загинуло близько 20 тис. чекістів.
180. Мається на увазі гасло «Кадри вирішують все».
181. Ф.Ф. Розкольников був послом СРСР у Болгарії. Тут мається на увазі радянська дипломатична місія в Софії.
182. Розвідка та контррозвідка білогвардійської організації Руський Загальновійськовий Союз.
183. Раскольников Ф. Открытое письмо Сталину // Гитлер: Информация к размышлению (Даты. События. Мнения. 1889–2000) // http://new-history.narod.ru/Let_Page_01.htm
184. Сталин И. О работе ЦК ВКП(б). Отчётный доклад на XVIII съезде партии // Сталин И. Вопросы ленинизма. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 630.
185. Тут Сталін свідомо умовчує про те, що радянськими військами, які розгромили японських загарбників на озері Хасан, командував В. Блохер, на той час вже померлий від тортур в тюрмі НКВС.
186. Симонов К. Уроки истории и долг писателя // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 45.
187. Українців було дуже багато, і Сталін не зміг їх усіх репресувати.
188. Через справу Г. Жукова багато його однополчан було заарештовано, але самого маршала радянські воєначальники Сталіну заарештувати не дали. (Див.: Суворов В. Тень Победы. – Донець: Сталкер, 2003. – С. 25).
189. «Справа лікарів» була останньою в сталінських репресіях. Відразу ж після смерті Сталіна лікарів звільнили з-під варти й реабілітували.
190. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 21–22.

191. Хрестоматия по истории КПСС: Т. 2. 1925 – март 1985 г.: Пособ. для вузов / Сост.: В.Н. Донченко, Л.С. Леонова. – М.: Политиздат, 1989. – С. 435.
192. Никита Сергеевич Хрущёв: Материалы к биографии / Сост. Ю.В. Аксютин. – М.: Политиздат, 1989. – С. 130.
193. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991: Пер. с фр. – 2-е изд. – М.: Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – С. 429.
194. Там само.
195. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917 – 1991 гг. / Под ред. О.И. Чистякова. – М.: Зерцало, 1997. – С. 447.
196. Декларація Ради Республік Верховної Ради СРСР у зв'язку зі створенням Співдружності незалежних держав (26 грудня 1991 року) // Вести Верховного Совету СРСР. – 1991. – № 52. – С. 2058–2059.
197. Галкин А.А., Красин Ю.А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М.: ИСПРАН, Издательство «Весь мир», 1998. – С. 26–34.
198. Carrere d'Encausse, H. Nicolas II. La transition interrompue. – P., 1996. – P. 482.
199. Ibid. – P. 483.
200. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1999. – С. 74.
201. Российская историческая политология. Курс лекций: Учеб. пособие. / Отв. ред. С.А. Кислицин. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – С. 45.
202. Галкин А.А., Красин Ю.А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. – М.: ИСПРАН, Издательство «Весь мир», 1998. – С. 75.
203. Див.: Герасимов Е.Н. Дорогу к свободе осилит идущий: от авторитаризма к практическому гуманизму. – К.: КМУГА, 1997. – С. 170–171.
204. Там само. – С. 171.
205. Там само.
206. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1999. – С. 76.
207. Там само.
208. Там само. – С. 77.
209. Там само.
210. Там само. – С. 78.
211. Там само.
212. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М., К., 2002. – С. 238.
213. Сумбатян Ю.Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1999. – С. 80.

214. Хесе Конрад. Основы конституционного права ФРГ. – М., 1981. – С. 111–114.
215. Римаренко Ю.І. Демократія у контексті національної ідеї // Правова держава. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 279.
216. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авторського колективу). – К., 1995. – С. 53.
217. Див.: Політологія / За ред. О.І. Семківа. – Львів, 1994. – С.129–131.
218. Див.: Основы політичної науки. Курс лекцій. Частина 1. З історії політичної думки / За ред. Б. Кухти. – Львів, 1996. – С. 223–224.
219. Украинская государственность в XX веке: историко-политологический анализ / А. Дергачёв (руководитель авторского коллектива). – К., 1996. – С. 327.
220. Там само. – С. 328.
221. Див. наприклад: Томенко М. Лікарі прописали Україні авторитаризм // Огляди, коментарі, прогнози. Щотижневик УНІАН. – 1992. – № 4.
222. Журавский В. С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. – К.: УФІМБ, 1995. – С. 45.
223. Довідник до президентських виборів в Україні. – К.: Міжнародна фундація виборчих систем, 1994.
224. Журавський В.С. Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. – С. 45.
225. Кучма Л.Д. Виступ на науковій конференції 16 листопада 2000 року «Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 листопада. – № 215. – С. 4.
226. Кремень В.Г., Бінько І.Ф., Головащенко С.І. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія. – К.: МАУП, 1998. – С. 17.
227. Див.: Суїменко Є.І. Приватизаційний процес: діючий сценарій і пошук альтернативи / Українське суспільство на порозі III тисячоліття. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. – С. 130 і наступні.
228. Шайда Ю. Чи зберігатимуться пільги щодо конвертації влади в гроші // День. – 1999. – 22 грудня. – С. 5.
229. Теневая экономика и организация преступности в Украине: современное состояние и проблемы борьбы с ними // Зеркало недели. – 1996. – 10 февраля.
230. Див.: Трипольський В. Демократія і влада. – К., 1999. – С. 70 і наступні.
231. Малинкович В. Что мешает формированию гражданского общества в Украине? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 37.
232. Социологическая служба «Дня» // День. – 2000. – 27 січня. – С. 1.